

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

اللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ وَعَجِّلْ فَرَجَهُمْ

تاریخ (۱) ایران و جهان باستان

رشته ادبیات و علوم انسانی

پایه دهم

دوره دوم متوسطه

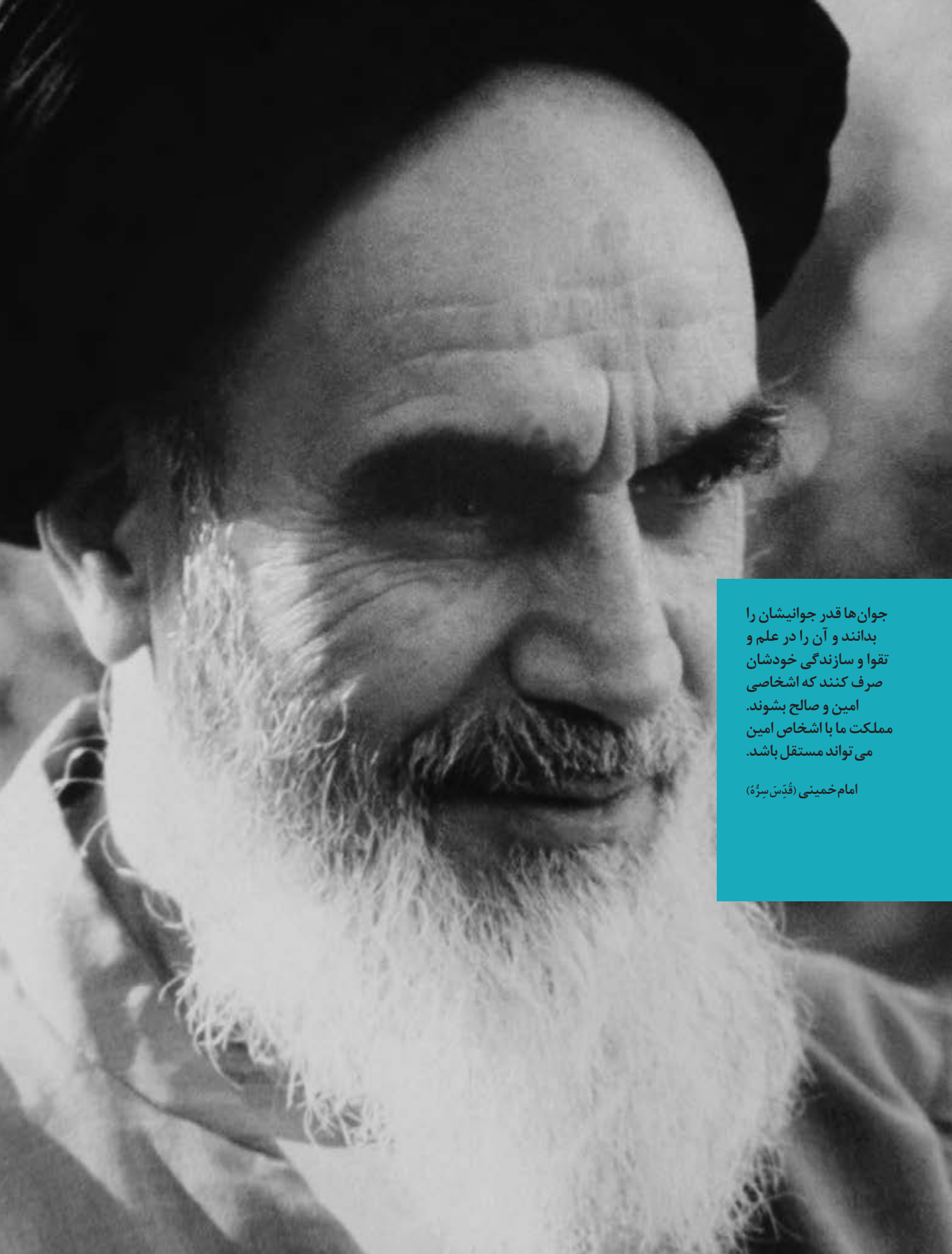

وزارت آموزش و پرورش سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی

تاریخ (۱) ایران و جهان باستان - پایه دهم دوره دوم متوسطه - ۱۱۰۲۱۹
سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی
دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری
موسی‌الرضا بخشی استاد، رضا بیگدلو، عباس پرتوی مقدم، فریده حشمتی، سیدابوالفضل رضوی،
سیدحسین رضوی خراسانی و ناهید فلاحیان (اعضای شورای برنامه‌ریزی)
روزبه زرین کوب، محمدتقی ایمان پور، اسماعیل باغستانی، شهرام جلیلیان، سیدحسین رضوی خراسانی،
حشمت‌الله سلیمی، زنده‌یاد نادر میرسعیدی (اعضای گروه تألیف) - عباس پرتوی مقدم
(سرگروه تألیف) - سیدباقر میرعبداللّهی (ویراستار)
اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی
احمدرضا امینی (مدیر امور فنی و چاپ) - مجید ذاکری یونسی (مدیر هنری) - محمد عباسی (طراح
گرافیک، طراح جلد و صفحه‌آرا) - مجید غزنوی (تصویرگر) - فاطمه باقری‌مهر، زهره برهانی، حسین
چراغی، فاطمه گیتی جبین، مریم دهقان‌زاده، راحله زادفتح‌اله (امور آماده‌سازی)
تهران: خیابان ایرانشهر شمالی - ساختمان شماره ۴ آموزش و پرورش (شهید موسوی)
تلفن: ۸۸۸۳۱۱۶۱-۹، دورنگار: ۸۸۳۰۹۲۶۶، کد پستی: ۱۵۸۴۷۴۷۳۵۹
وبگاه: www.irtextbook.ir و www.chap.sch.ir
شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران تهران: ۱۷ جاده مخصوص کرج - خیابان ۶۱
(داروپخش) تلفن: ۵-۴۴۹۸۵۱۶۱، دورنگار: ۴۴۹۸۵۱۶۰، صندوق پستی: ۳۷۵۱۵-۱۳۹
شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران (سهامی خاص)
چاپ نهم ۱۴۰۳

نام کتاب:
پدیدآورنده:
مدیریت برنامه‌ریزی درسی و تألیف:
شناسه افزوده برنامه‌ریزی و تألیف:
مدیریت آماده‌سازی هنری:
شناسه افزوده آماده‌سازی:
نشانی سازمان:
ناشر:
چاپخانه:
سال انتشار و نوبت چاپ:
شابک ۹۷۸-۹۶۴-۰۵-۲۵۳۴-۰
ISBN: 978-964-05-2534-0

A black and white close-up portrait of Ayatollah Khomeini, showing his forehead with wrinkles, his eyes looking slightly to the right, and his full white beard and mustache. He is wearing a dark turban and a light-colored garment.

جوان‌ها قدر جوانیشان را
بدانند و آن را در علم و
تقوا و سازندگی خودشان
صرف کنند که اشخاصی
امین و صالح بشوند.
مملکت ما با اشخاص امین
می‌تواند مستقل باشد.

امام خمینی (قَدِسَ سِرُّهُ)

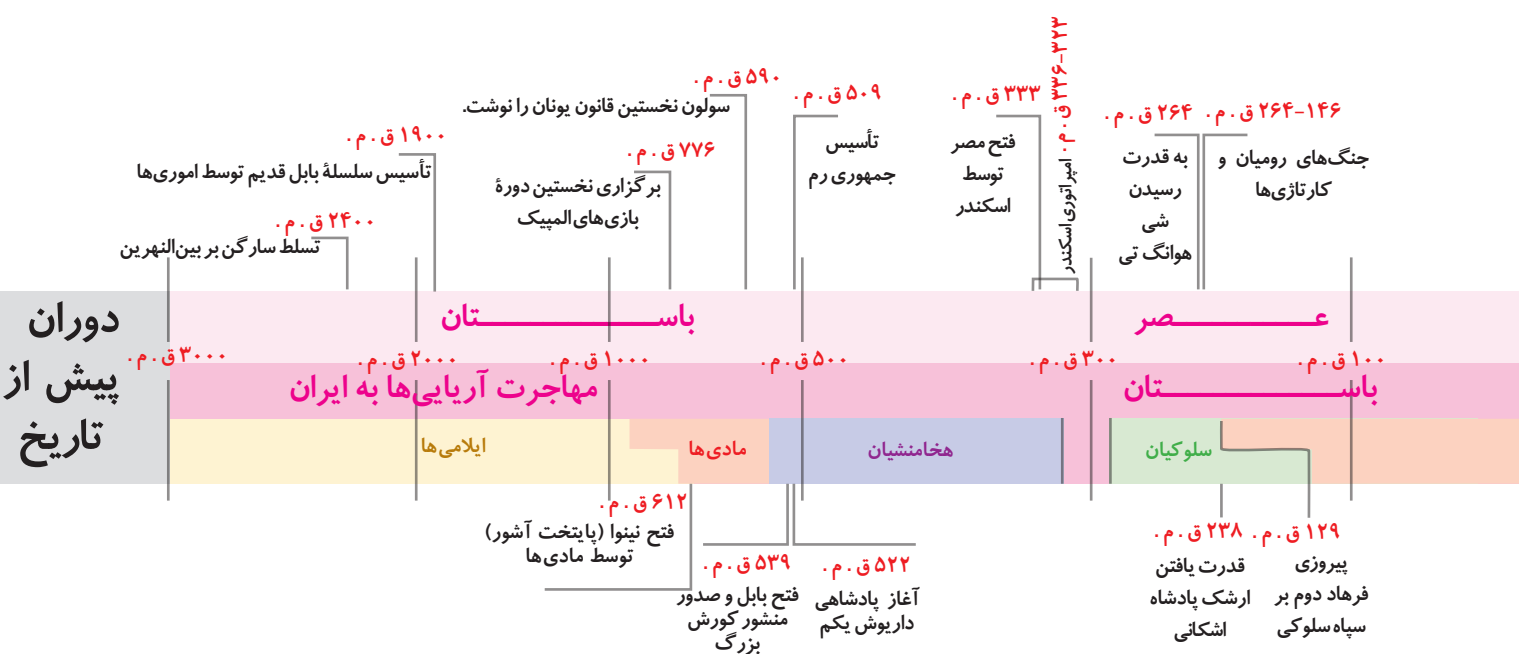
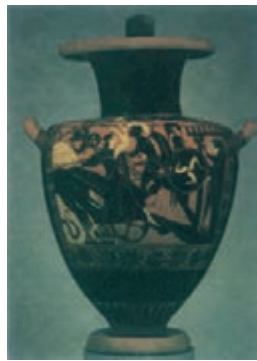
کلیه حقوق مادی و معنوی این کتاب، متعلق به سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش است و هرگونه استفاده از کتاب و اجزای آن به صورت چاپی و الکترونیکی و ارائه در پایگاه‌های مجازی، نمایش، اقتباس، تلخیص، تبدیل، ترجمه، عکس‌برداری، نقاشی، تهیه فیلم و تکثیر به هر شکل و نوع، بدون کسب مجوز از این سازمان، ممنوع است و متخلفان تحت پیگرد قانونی قرار می‌گیرند.

این کتاب بر جست‌وجوگری و انجام فعالیت‌های پژوهشی برای فهم زمینه‌ها، علل، عوامل، آثار و نتایج رویدادها و تحولات تاریخی، توجه و تأکید ویژه دارد و حفظ و به‌خاطر سپردن جزئیات را روا نمی‌دارد. دبیران محترم حتماً در ارزشیابی و طراحی آزمون به این نکته مهم توجه کنند.

فهرست

۱	فصل اول: تاریخ‌شناسی؛ کاوش گذشته
۲	درس ۱: تاریخ و تاریخ‌نگاری
۱۲	درس ۲: تاریخ؛ زمان و مکان
۲۰	درس ۳: باستان‌شناسی؛ در جست‌وجوی میراث فرهنگی
۲۹	فصل دوم: جهان در عصر باستان؛ میراث بشری
۳۰	درس ۴: پیدایش تمدن؛ بین‌النهرین و مصر
۴۲	درس ۵: هند و چین
۵۰	درس ۶: یونان و روم
۶۱	فصل سوم: ایران در عصر باستان؛ سرآغاز هویت ایرانی
۶۲	درس ۷: مطالعه و کاوش در گذشته‌های دور
۷۰	درس ۸: سپیده‌دم تمدن ایرانی
۸۰	درس ۹: از ورود آریایی‌ها تا پایان هخامنشیان
۹۰	درس ۱۰: اشکانیان و ساسانیان
۹۹	درس ۱۱: آیین‌کشورداری
۱۰۹	درس ۱۲: جامعه و خانواده
۱۱۸	درس ۱۳: اقتصاد و معیشت
۱۲۸	درس ۱۴: دین و اعتقادات
۱۳۶	درس ۱۵: زبان، علم و آموزش
۱۴۳	درس ۱۶: هنر و معماری
۱۵۳	منابع و مأخذ

سخنی با دبیران گرامی

خداوند مهربان را سپاس می‌گوییم که توفیق تألیف کتاب تاریخ پایه دهم، ویژه دانش‌آموزان رشته ادبیات و علوم انسانی را با عنوان «ایران و جهان باستان» به ما عطا کرد. پیش از ورود به متن کتاب، توجه شما همکاران گرامی را به چند نکته جلب می‌کنیم:

۱) کتاب تاریخ دهم، در چارچوب رویکرد و اهداف اسناد تحولی (سند تحول بنیادین و سند برنامه درسی ملی) و در ادامه برنامه درسی مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه، تألیف شده است. رویکرد خاص این کتاب، توجه و تأکید بر توسعه سواد تاریخی، تحکیم هویت فردی و جمعی دانش‌آموزان و کمک به ارتقای تربیت سیاسی و اجتماعی آنان، به عنوان شهروند مطلوب است.

۲) در این کتاب بر تجزیه و تحلیل و درک زمینه‌ها، علل و پیامد رویدادهای تاریخی، توجه و تأکید شده است و به هیچ وجه انباشت ذهنی و به خاطر سپردن جزئیات تجویز و توصیه نمی‌شود؛ بنابراین، ضروری است دبیران محترم در فرایند ارزشیابی مستمر، به ویژه در طراحی آزمون‌های کتبی پایانی، به این نکته مهم توجه بسیار کنند.

۳) انتظار می‌رود مباحث فصل اول (تاریخ‌شناسی)، مقدمه‌ای باشد تا دانش‌آموزان بر مبنای آن، در فصل دوم و به ویژه فصل سوم، به تدریج مهارت‌های کاوشگری خود (شناسایی و تشخیص منابع دست اول و دست دوم؛ جست و جوی شواهد و مدارک از منابع؛ کاربری شواهد و مدارک برای استنباط و تحلیل مباحث تاریخی) را ارتقا بخشند. به همین منظور، مطالب متنوعی از متن منابع تاریخی، با عنوان «بررسی شواهد و مدارک» در لابه‌لای مطالب کتاب گنجانده شده است؛ با این هدف که دانش‌آموزان با منابع و نحوه استفاده از آنها در پژوهش تاریخی آشنا شوند.

در ارزشیابی مستمر (شفاهی یا کتبی) و پایانی، هرگز نباید از مطالبی که با عنوان **بررسی شواهد و مدارک** در کتاب آمده است، پرسشی طرح شود. ارزشیابی از این گونه مطالب تنها در صورتی مجاز است که محتوای متن مورد نظر توسط دبیر در کلاس ارائه شود و پرسش‌های استنباطی و تحلیلی، در حد توان ذهنی دانش‌آموزان، از آن طرح شود.

۴) فعالیت‌های گوناگونی در متن درس طراحی شده است تا دانش‌آموزان را در فرایند یاددهی - یادگیری درگیر کند و موقعیت‌هایی برای تفکر و گفت و گوی علمی در کلاس فراهم آورد؛ بنابراین، این فعالیت‌ها را بخشی از فرایند تدریس به حساب آورید و انجام آنها را به خارج از کلاس موکول نکنید. فراگیران را راهنمایی و تشویق کنید که به صورت گروهی و با همفکری، فعالیت‌ها را انجام دهند.

۵) **نمودار خط زمان و نقشه‌های تاریخی**، از جمله ابزارهای مهم آموزشی در فرایند تدریس درس تاریخ به شمار می‌روند. در این کتاب، بخشی از محتوا، به خصوص زمان رویدادها و نام‌های اشخاص و مکان‌های تاریخی، از طریق آنها ارائه شده و فعالیت‌هایی بر اساس آنها طراحی شده است. لازم است در جریان یاددهی - یادگیری، از این ابزارها استفاده شود، اما هرگز نباید دانش‌آموزان را وادار به حفظ اطلاعات مندرج در این ابزارها کرد. دانش‌آموزان را تشویق کنید که با مرور دقیق نمودارها و نقشه‌ها، فعالیت‌های مربوط به آنها را انجام دهند. به منظور ایجاد انگیزه و تعمیق یادگیری، فراگیران را ترغیب و راهنمایی بفرمایید که نمودارهایی با موضوع‌های متنوع، طراحی کنند؛ مثلاً جدول سلسله‌ها و فرمانروایان یک سلسله، آثار و بناهای شاخص دوران باستان تاریخ ایران را در اختیار آنان قرار دهید و از آنها بخواهید نمودارهای ساده یا مصور ترسیم کنند. توجه داشته باشید که در آزمون‌های پایانی، از مندرجات نقشه‌ها، نمودارها و جدول‌ها هیچ پرسشی طرح نشود.

۶) مطالبی که با عنوان **یک توضیح** در کتاب آمده، ارزش و اهمیتی همانند سایر مطالب و مباحث کتاب دارند و توجه به آنها در تدریس و ارزشیابی ضروری است، اما در آزمون‌های پایانی، نباید پرسشی از محتوای **یک توضیح** طرح شود.

۷) همکاران ارجمند! مجدداً تأکید می‌شود که هدف این کتاب، فراهم آوردن موقعیت‌هایی برای فرزندان این مرز و بوم است که به مطالعه و شناخت گذشته کشور خویش علاقه یابند و مهارت کاوشگری خود را ارتقا دهند. از این‌رو، اساس

فرایند یادگیری—یاددهی را بر تشویق و راهنمایی پیوسته دانش‌آموزان به مطالعه و جست‌وجو در منابع و مآخذ تاریخی قرار دهید و مراقبت کنید که توجه و تمرکز فراگیران صرفاً به انباشت ذهنی واژه‌ها و جمله‌های کتاب درسی، محدود نشود. خلاصه کلام، هدف از تألیف کتاب درسی تاریخ این نیست که یادگیران فقط مجموعه‌ای از گزاره‌های تاریخی را به شکلی مستقل و مجزا از هم به ذهن بسپارند، بلکه مقصود آن است که دانش‌آموزان با جست‌وجو و بررسی شواهد و منابع، همفکری، گفت‌وگو و کار گروهی، علل و نتایج رویدادهای مهم و نقش شخصیت‌های تاریخی را بررسی و تحلیل و موقعیت کشور خویش را در دوران مختلف ارزیابی کنند.

۸ همکار گرامی رمزینه‌های سریع پاسخ به‌عنوان ابزاری برای دسترسی سریع به اطلاعات آموزشی می‌باشد. با هدایت دانش‌آموزان و اسکن نمودن رمزینه‌های هر درس، دانش‌آموزان را برای استفاده از محتوای آن یاری نمایید. ارائه و نمایش این قطعه‌ها را بخشی از فرایند تدریس به حساب آورید و تمام کوشش خود را برای بهره‌مندی دانش‌آموزان از این رسانه در برنامه تدریس تاریخ به کار بندید. با توجه به علاقه دانش‌آموزان به فناوری‌ها و به رسانه‌های رقومی (دیجیتال) آنان را تشویق و راهنمایی کنید که بخشی از فعالیت‌های کاوش و جست‌وجوی خود را از طریق این فناوری‌ها و رسانه‌ها ارائه دهند.

امید است شما معلمان عزیز با به‌کارگیری روش‌های مناسب، فضایی پرنشاط و دلپذیر در کلاس درس تاریخ فراهم کنید. ۹ همکار گرامی! گروه برنامه‌ریزان و مؤلفان کتاب درسی در دفتر تألیف کتاب‌های درسی، آماده دریافت انتقادات و پیشنهادهای شما درباره این کتاب هستند.

گروه تاریخ دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری

سخنی با دانش آموزان عزیز

دانش آموز عزیز! در دوره‌های ابتدایی و اول متوسطه، بخش‌هایی از کتاب مطالعات اجتماعی شما درباره تاریخ ایران و اسلام بود. در دوره دوم متوسطه، تاریخ به صورت درسی مستقل برای دانش‌آموزان رشته ادبیات و علوم انسانی، در پایه‌های دهم، یازدهم و دوازدهم ارائه می‌شود.

توجه شما عزیزان را به چند نکته درباره کتاب درسی تاریخ دهم جلب می‌کنیم:

① این کتاب دارای سه فصل است. در فصل اول (تاریخ‌شناسی)، شما درباره موضوع، منابع و روش پژوهش در علم تاریخ مطالعه و کاوش خواهید کرد. محتوای این فصل به شما کمک می‌کند که پی ببرید تاریخ چگونه و با استفاده از چه منابع و مآخذی، پژوهش و نوشته می‌شود.

فصل دوم کتاب به تاریخ جهان و فصل سوم به تاریخ ایران در دوران باستان اختصاص دارد. انتظار می‌رود که شما بخشی از آموخته‌هایتان در فصل اول را در فصل‌های دوم و سوم به کار بندید و مهارت کاوشگری خود را تقویت کنید.

② دانش آموز عزیز! این کتاب با این هدف تألیف نشده است که شما کلمه به کلمه و سطر به سطر آن را به خاطر بسپارید؛ بلکه یکی از اهداف این کتاب، تقویت انگیزه جست‌وجوی علمی و ارتقای مهارت کاوشگری شما در موضوع‌های تاریخی است. هدف دیگر، فراهم آوردن فرصت‌هایی است که شما با مطالعه و انجام دادن فعالیت‌های فردی و گروهی، علل و نتایج رویدادهای مهم تاریخی و نقش و تأثیر شخصیت‌های بزرگ را در تاریخ، بررسی و درک کنید.

مثلاً انتظار نمی‌رود که در پایان سال تحصیلی، حجم عظیمی از نام‌های سلسله‌ها، فرمانروایان، کشورها، شهرها و سال‌ها را حفظ کرده باشید، اما انتظار می‌رود که بدانید چرا اشیا و آثار باستانی، ارزشمند و برای شناخت گذشته مفید هستند. همچنین انتظار می‌رود بتوانید علل و نتایج رویدادهای مهم تاریخی را که در کتاب مورد بحث قرار گرفته‌اند، شرح دهید و یا اینکه نقش و تأثیر شخصیت‌هایی مانند زرتشت، کورش و داریوش هخامنشی را در تاریخ ایران باستان ارزیابی کنید.

③ مطالبی که با عنوان «بررسی شواهد و مدارک» و «یک توضیح» در کتاب آمده است، ارزش و اهمیتی همچون سایر مطالب کتاب دارند و نادیده گرفتن آنها، یادگیری مباحث دیگر را مشکل می‌کند؛ بنابراین، این قسمت‌ها را مانند دیگر قسمت‌های کتاب جدی بگیرید و فعالیت‌های مربوط به آنها را انجام دهید. در آزمون‌های کتبی و پایانی، از قسمت‌های «یک توضیح» و همچنین از متن «بررسی شواهد و مدارک»، پرسشی طرح نخواهد شد؛ اما دبیر می‌تواند در آزمون‌های پایانی، متن یکی از **بررسی شواهد و مدارک** را، با اعلام قبلی، در اختیار شما قرار دهد و پرسش‌های استنباطی و مفهومی درباره آن طرح کند.

④ در این کتاب، بخشی از محتوای آموزشی به وسیله نقشه‌های تاریخی، نمودارهای خط زمان و دیگر نمودارها و جدول‌ها ارائه شده که لازم است با توجه کامل به آنها فعالیت‌های مربوط به آنها را اجرا کنید. از مندرجات نقشه‌ها، نمودارها و جدول‌ها نیز در آزمون‌های کتبی و پایانی پرسشی طرح نخواهد شد.

⑤ **قطعه‌های تصویری، صوتی و ویدئویی** مرتبط با موضوعات هر درس تهیه شده است که از طریق اسکن کردن رمزینة‌های سریع پاسخ می‌توانید به آنها دسترسی پیدا کنید. این قطعه‌ها به شما در یادگیری بهتر تاریخ کمک می‌کنند. رمزینة‌های سریع پاسخ را می‌توانید در ابتدای هر فصل ببینید.

⑥ دانش آموز گرامی! گروه برنامه‌ریزان و مؤلفان کتاب درسی در دفتر تألیف کتاب‌های درسی، آماده دریافت انتقادات و پیشنهادهای شما درباره این کتاب هستند.

گروه تاریخ دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری

فصل اول

تاریخ شناسی؛ کاوش گذشته

تاریخ، مطالعه و کاوش گذشته برای شناخت حال است. مورخان با طرح پرسش، گردآوری اطلاعات و جستجوی شواهد و مدارک، زندگی مردمان و جوامع پیشین را بازسازی می‌کنند. پژوهش در رویدادها و تحولات تاریخی، انسان‌ها و جوامعی را که اندیشه و تجربه آنان در شکل‌دادن به زندگی مانقش داشته‌را به ما می‌شناساند و موجب می‌شود از سرانجام کارها و سرنوشت آنان عبرت بگیریم. علاوه بر آن، مطالعه و تحلیل تاریخ به ما کمک می‌کند که هویت و جایگاه خود را به‌عنوان ایرانی و مسلمان در جهان امروزی، بهتر و دقیق‌تر درک کنیم.

تاکنون مطالب مختلفی درباره تاریخ و گذشته خوانده یا شنیده‌اید. حتماً این سؤال‌ها به ذهن شما راه یافته که تاریخ چیست؟ مورخان چگونه و با استفاده از چه منابعی تاریخ را می‌نویسند؟ اصلاً چرا باید تاریخ خواند؟ در این درس شما با کاوش درباره چيستی علم تاریخ، شیوه‌های تاریخ‌نگاری و کارکردهای آن، پاسخ این پرسش‌ها را جست‌وجو کرده، خواهید توانست درباره یک موضوع تاریخی، طرح ساده پژوهشی بنویسید.

تاریخ چیست؟

است که به وسیله آن، رویدادهای گذشته براساس شواهد و مدارک، مطالعه و تحلیل می‌شوند؛ مثلاً تاریخ روابط اقتصادی ایران و هند در دوران اشکانیان. گاهی نیز منظور از تاریخ، تعیین روز و ماه و سال است؛ یعنی همان تقویم سالانه که همه با آن آشنا هستند.

واژه «تاریخ» دارای معانی مختلفی است. گاهی منظور از آن، مجموعه حوادث و رویدادهایی است که فرد یا جامعه از سر گذرانده است؛ مانند «تاریخ ایران» که منظور از آن، مجموعه حوادثی است که در زمان گذشته بر سر مردم ایران آمده است. گاهی واژه تاریخ در نوشته‌ها و زبان علمی به کار می‌رود و منظور از آن علم و روش علمی

فعالیت ۱

مشخص کنید واژه تاریخ در جمله‌های زیر چه معنایی دارد؛
 الف - تاریخ را باید به شیوه علمی و روشمند نوشت.
 ب - هنوز تاریخ برگزاری انتخابات شورای دانش آموزی مدرسه، تعیین نشده است.
 پ - تاریخ باستان پر از جنگ و کشورگشایی است.

تاریخ، علمی است که به مطالعه جنبه‌های مختلف زندگی انسان‌ها و جامعه‌ها در گذشته می‌پردازد و علل و نتایج افکار و اعمال پیشینیان را بررسی و تحلیل می‌کند. بنابراین، هدف علم تاریخ، آگاهی از زندگی اجتماعی در گذشته است که شامل تمامی جنبه‌های فکری، مذهبی، سیاسی، نظامی، اقتصادی، علمی، حقوقی و هنری می‌شود.

ویژگی‌های رویدادهای تاریخی: الف - دور از دسترس‌اند و قابل مشاهده نیستند و نمی‌توان آنها را به‌طور مستقیم درک کرد، بلکه آنها را باید با استفاده از شواهد و مدارک شناخت؛ ب - تکرارناپذیرند و قابل تجربه نیستند؛ پ - مجزا و مستقل نیستند و با یکدیگر رابطه علت و معلولی دارند. انسان در تاریخ، نقش محوری و اساسی دارد و رویدادها و تحولات تاریخی در نتیجه رفتار متقابل انسان‌ها با یکدیگر و با طبیعت، پدید آمده‌اند. نهادها، جوامع، کشورها و در یک کلام تمدن نیز پیامد رفتار فردی و جمعی انسان‌هاست.

پیشینه تاریخ نگاری

علم تاریخ پیشینه بسیار کهنی دارد. پس از اختراع خط در حدود ۵ هزار سال پیش، به تدریج توجه انسان به ثبت و نگارش رویدادهای عصر خویش جلب شد. قدیمی ترین متن تاریخی که تاکنون کشف شده، سنگ نوشته ای به خط کهن مصری است که بیش از ۴ هزار سال قدمت دارد. در این سنگ نوشته نام تعدادی از فراعنه و برخی حوادث دوران آنان ذکر شده است.

● سنگ پالمو، تکه ای بزرگ از یک ستون سنگی یادبود به نام «سالنامه شاهی» مربوط به پادشاهی کهن مصر است. موزه شهر پالمو-ایتالیا

بررسی شواهد و مدارک

سنگ نوشته بیستون که به دستور داریوش یکم، پادشاه هخامنشی بر سینه کوهی واقع در شهر بیستون از توابع شهرستان هرسین در استان کرمانشاه کنونی کنده شده است، یکی از بزرگ ترین سنگ نوشته های جهان به شمار می رود. داریوش در این سنگ نوشته به برخی اقدامات خود از جمله سرکوب گوماته مغ و دیگر شورشیان اشاره کرده است. در بندهای ۱۲ و ۱۳ از ستون اول سنگ نوشته بیستون آمده است: «داریوش شاه گوید: این شاهی که گوماته مغ از کمبوجیه [پسر کورش بزرگ] ستانده دیرگهان در [خاندان] ما بود. پس از آن گوماته مغ (آن را) از کمبوجیه ستاند. هم پارس، هم ماد، هم سایر کشورها را او تصرف کرد و از آن خود نمود. او شاه شد ... آن گاه من با چند مرد، آن گوماته مغ و آتھایی را که برترین مردان دستیار [او] بودند، کشتم ... شاهی را از او ستاندم. به خواست آهوزه مزدا من شاه شدم.»

فعالیت ۲

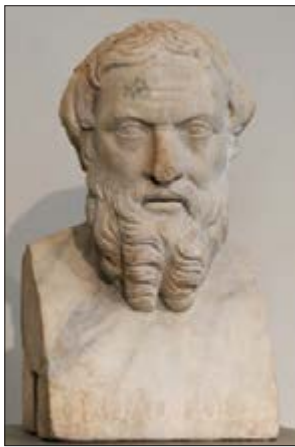
با توجه به مطالب سنگ‌نوشته بیستون، دلیل بیاورید که چرا این سنگ‌نوشته یک سند تاریخی معتبر است.

یک توضیح

تاریخ افسانه‌ای

اقوام و جوامع باستانی، حتی پیش از اختراع خط نیز به سرگذشت پیشینیان خود توجه و علاقه نشان می‌دادند. از این رو، سرگذشت قوم خود را معمولاً از ابتدای آفرینش به صورت شفاهی و سینه‌به‌سینه نقل می‌کردند. این سرگذشت‌نامه‌ها آمیخته با افسانه و داستان‌های حماسی بود و بعدها که تاریخ‌نگاری آغاز شد، بخش‌هایی از آنها به کتاب‌های تاریخی نیز راه یافت.

○ سردیس هرودت

تاریخ‌نگاری از قرن پنجم پیش از میلاد در یونان باستان و با ظهور هرودت^۱، که «پدر تاریخ» لقب گرفت، آغاز شد. کتاب تاریخ او که بیشتر مطالب آن شرح جنگ‌های یونان و ایران است، کهن‌ترین و کامل‌ترین کتاب تاریخی به‌جا مانده از عصر باستان است. هرودت در گزارش رویدادهای مربوط به ایران، خواسته یا ناخواسته، دچار لغزش‌ها و گاه غرض‌ورزی‌هایی شده است.

پس از هرودت، دیگر نویسندگان یونانی و سپس رومی، راهی را که او آغازکننده آن بود، ادامه دادند و فن تاریخ‌نویسی را تکامل بخشیدند. از این مورخان، آثار برجسته تاریخی به‌جا مانده است.

برخی پژوهشگران معتقدند که رواج و رونق ادبیات و فلسفه، تأثیر مهمی بر شکوفایی و گسترش علم تاریخ در یونان باستان داشته است.

در دوران اسلامی، تاریخ‌نگاری در میان مسلمانان رواج و گسترش چشمگیر یافت و کتاب‌های تاریخی ارزشمندی توسط مورخان مسلمان نوشته شد. شمار زیادی از این مورخان، مانند طبری و بیهقی، ایرانی بودند.

۱- Herodotus

نمونه‌ای از آثار و نوشته‌های تاریخی

و امور سیاسی و نظامی محدود نمی‌شود، بلکه همه ابعاد فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و هنری جوامع گذشته را دربرمی‌گیرد. به همین دلیل در پژوهش‌های نوین تاریخی، تمام جنبه‌های زندگی مردم و جوامع گذشته بررسی می‌شود. ۲- علم تاریخ فقط رویدادهای گذشته را ثبت و نقل نمی‌کند، بلکه زمینه‌ها، علت‌ها، نتایج و آثار گوناگون حوادث تاریخی را نیز بررسی و تجزیه و تحلیل می‌کند؛ برای مثال امروزه پژوهشگران تاریخ، برای بررسی واقعه مهمی مانند سقوط امپراتوری روم، فقط به توصیف جنگ‌هایی که رخ داد، اکتفا نمی‌کنند، بلکه در ابعادی وسیع‌تر، زمینه‌ها و علت‌های سیاسی، نظامی، اقتصادی و اجتماعی این واقعه را به همراه پیامدهای گوناگون آن، بررسی و تحلیل می‌کنند. ۳- در تاریخ‌نگاری نوین از یافته‌های علوم و فنون مختلف مانند باستان‌شناسی، جامعه‌شناسی، فلسفه، جغرافیا، اقتصاد، زبان‌شناسی و گاه‌شماری استفاده می‌شود.

برخی از مورخان به تنظیم، ثبت و نگارش وقایع می‌پرداختند و توجه چندانی به بررسی علل، آثار و نتایج رویدادهای تاریخی نداشتند. این مورخان بیشتر به بیان حوادث سیاسی و نظامی و شرح حال فرمانروایان می‌پرداختند و به مسائل اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی اهمیت چندانی نمی‌دادند.

برخی از وقایع‌نویسان به‌عنوان منشی در خدمت شاهان و حاکمان بودند و آنان را در مسافرت‌ها و جنگ‌ها همراهی می‌کردند. بعضی از مورخان درباری به اسناد و مدارک دولتی دسترسی داشتند و می‌توانستند از آنها برای ثبت و نگارش رویدادها استفاده کنند.

به‌دنبال پیشرفت‌های فکری و علمی که در دوره رنسانس (حدود قرن‌های ۱۳ تا ۱۷ م.) در اروپا به وقوع پیوست، به تدریج علم تاریخ نیز متحول شد و شیوه نوینی در تاریخ‌نگاری پدید آمد. اساس این شیوه بر سنجش دقیق منابع، اسناد به اسناد و مدارک معتبر و دوری از داستان‌پردازی بود.

ویژگی‌های تاریخ‌نگاری نوین عبارت‌اند از:

۱- علم تاریخ صرفاً به شرح زندگانی و اقدامات فرمانروایان

مراحل پژوهش در تاریخ

مراحل شش‌گانه پژوهش در تاریخ عبارت‌اند از:

۱- انتخاب موضوع: در انتخاب موضوع پژوهش لازم است به برخی معیارها توجه شود؛ مثلاً موضوع تحقیق باید تازه و غیرتکراری باشد. هر پژوهش باید مسئله‌تازه‌ای را بررسی کند و نظر جدیدی ارائه دهد. موضوع تحقیق همچنین باید دارای اثر و فایده باشد. علاوه بر اینها، محقق باید موضوعی را برگزیند که دارای منابع و اطلاعات کافی باشد.

۲- تدوین پرسش‌های تحقیق: هر پژوهش علمی نیازمند یک یا چند پرسش است. پرسش‌ها علاوه بر آنکه هدف پژوهش را مشخص می‌کنند، مانع از بیراهه رفتن پژوهشگر از مسیر درست پژوهش می‌شوند. در پژوهش‌های تاریخی، اغلب از زمینه‌ها، علت‌ها، آثار و نتایج رویدادها و یا نقش افراد و گروه‌های درگیر در آن رویدادها پرسش می‌شود.

فعالیت ۳

الف - به چند گروه تقسیم شوید و با راهنمایی دبیر خود، هر گروه یک موضوع تحقیق درباره تاریخ ایران باستان با ویژگی‌هایی که برشمرده شد، ارائه دهید.

ب - فرض کنید می‌خواهید درباره اهمیت و نقش جاده ابریشم در دوره ساسانیان تحقیق کنید. با همفکری، پرسش‌های این تحقیق را کامل کنید:

۱- جاده ابریشم از چه کشورها و سرزمین‌هایی می‌گذشت؟

۲- .....

۳- .....

۴- .....

۵- جاده ابریشم چه اهمیت و نقشی در روابط فرهنگی ایران با دیگر کشورها داشت؟

در نقل رویدادها دقت و صداقت داشته‌اند. همچنین اگر محققی از اسناد استفاده کند، باید از اصالت سند و جعلی نبودن آن مطمئن شود.

۴- گردآوری و تنظیم اطلاعات: در این مرحله، پژوهشگر اطلاعات مربوط به موضوع تحقیق را از منابع و اسناد تاریخی استخراج و سپس تنظیم و دسته‌بندی می‌کند.

۳- شناسایی منابع: در این مرحله، پژوهشگر پس از شناسایی منابع و اسناد تحقیق، میزان اعتبار، دقت و صحت آنها را ارزیابی می‌کند؛ مثلاً بررسی می‌کند که نویسندگان منابع چه کسانی بوده‌اند؛ چه گرایش دینی، اجتماعی یا سیاسی داشته‌اند؛ آیا خود شاهد وقایع بوده‌اند یا از زبان دیگران حوادث را نقل کرده‌اند؛ تا چه اندازه

فعالیت ۴

با مراجعه به کتابخانه مدرسه، محله یا کتابخانه شخصی خود، یکی از منابع دست اول یا دست دوم تاریخ را انتخاب کرده، موضوعی از آن کتاب را تعیین نمایید و مطابق نمونه فیش صفحه بعد، فیش‌برداری کنید.

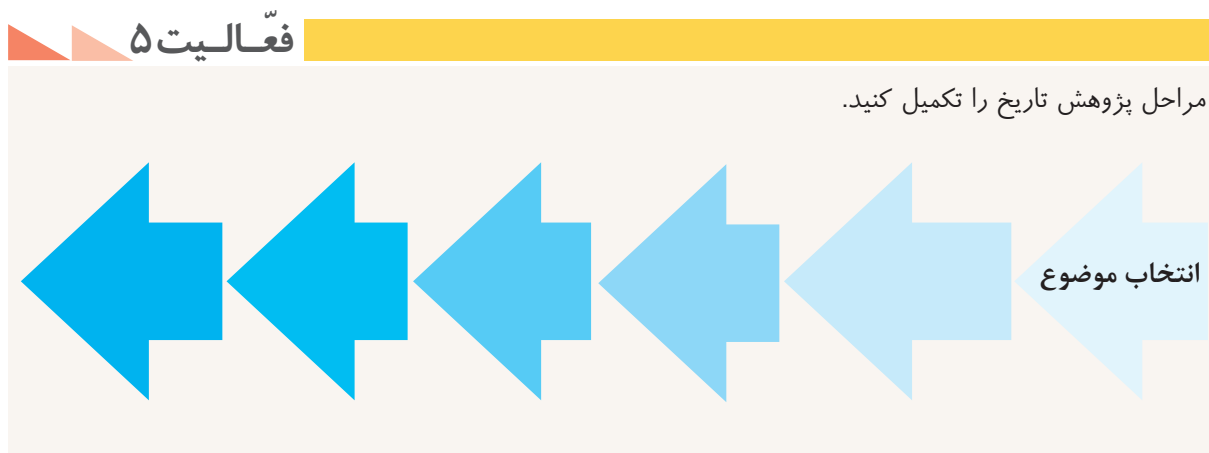

<p>موضوع اصلی: موضوع فرعی: کتاب: مؤلف: مترجم:</p> <p>جلد: صفحه: نوبت چاپ:</p> <p>تاریخ نشر: محل نشر:</p>	<p>موضوع اصلی: دین و اعتقادات در دوره هخامنشیان موضوع فرعی: رسم قربانی کردن برای خدایان کتاب: تاریخ مؤلف: هرودت مترجم: هادی هدایتی</p> <p>جلد: اول تاریخ نشر: ۱۳۳۶ صفحه: ۲۱۶ محل نشر: تهران نوبت چاپ: —</p>
<p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p>	<p>و اما مراسم مذهبی که پارس‌ها [منظور ایرانیان] در موقع اهدای قربانی به خدایان رعایت می‌کنند از این قرار است: پارس‌ها در موقع اهدای قربانی، نه قربانگاه بنا می‌کنند و نه آتش روشن می‌کنند. آندودن به روغن مقدس و نواختن نی و بستن نوار به قربانی و افشاندن جو مقدس، نزد آنها مرسوم نیست. وقتی یک نفر اهل پارس به یکی از خدایان قربانی اهدا می‌کند، حیوان را به محلی پاک هدایت می‌کند و سپس تاجی از گل و به خصوص گل خرزهره بر کلاه خود قرار می‌دهد و آن‌گاه نام خدا را بر زبان جاری می‌کند. کسی که قربانی به خداوند اهدا می‌کند نمی‌تواند فقط برای شخص خود دعای خیر کند و باید برای سعادت و خوشبختی پادشاه و تمام مردم پارس دعا کند و خود او نیز در جمع پارس‌ها به حساب می‌آید.</p>

است، می‌تواند اثر انگشت یا هر شیء به جا مانده در صحنه وقوع جرم باشد. اما شواهدی که مورخ به دنبال آنها است، منابع، اسناد و مدارکی است که اطلاعاتی را درباره زندگی مردم در روزگاران گذشته در اختیار قرار می‌دهند.

۶- گزارش یافته‌های پژوهش: در این مرحله، پژوهشگر نتایج و یافته‌های تحقیق را استخراج و در قالب گزارش علمی (کتاب، مقاله، سخنرانی، گزارش و...) ارائه می‌کند.

۵- تحلیل و تفسیر اطلاعات: تحلیل و تفسیر رویدادهای تاریخی کار ساده‌ای نیست و مورخان برای انجام این کار، نیازمند روش‌ها و مهارت‌های خاصی هستند. در واقع کار مورخان شباهت بسیاری به کار کارآگاهان پلیس دارد. کارآگاهان و مورخان، هر دو، به دنبال شواهد و مدارکی هستند که به گونه‌ای گذشته را بازسازی و تفسیر کنند. اولی به دنبال بازسازی صحنه جرم و دومی در پی بازسازی وقایع گذشته است. شواهدی که کارآگاه به دنبال آن

منابع پژوهش علمی در تاریخ

خود ناظر رویدادها بوده‌اند یا شرح ماجرا را از شاهدان واقعه شنیده‌اند.

علاوه بر منابع مکتوب، تمامی آثار باستانی و تاریخی، شامل بناها، ابزارها، اشیاء، سنگ‌نگاره‌ها و سنگ‌نوشته‌ها، سکه‌ها و هر وسیله‌ای که از گذشته به جای مانده است، منبع دست اول محسوب می‌شوند.

منابع پژوهش تاریخی، از نظر درجه اهمیت و اعتبار، به دو دسته الف - منابع دست اول یا اصلی؛ ب - دست دوم یا فرعی تقسیم می‌شوند.

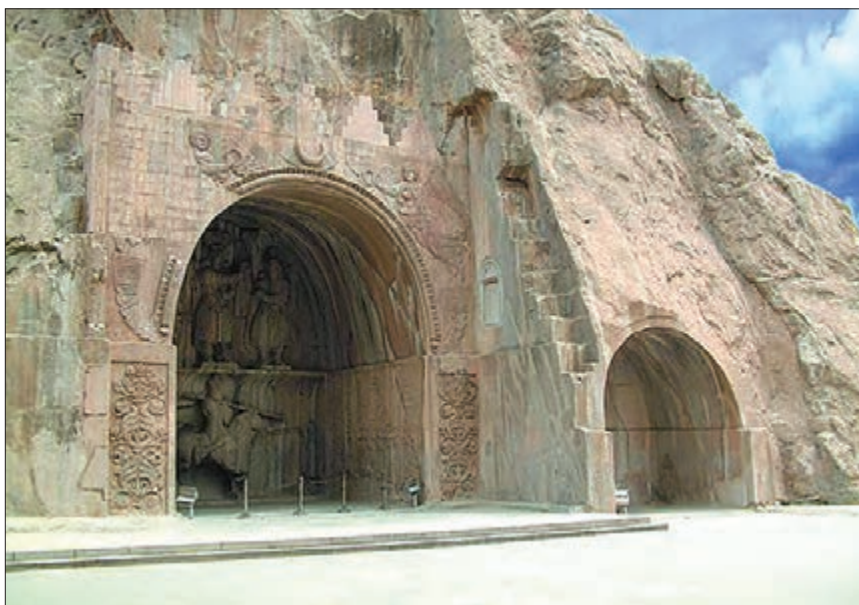
منابع دست اول یا اصلی: به همه آثار گفته می‌شود که در زمان وقوع حادثه یا نزدیک‌ترین زمان به وقوع آن، نوشته شده‌اند. به عبارت دیگر، نویسندگان این نوع منابع،

● منشور کورش - موزه بریتانیا در لندن

● سکه اشکانی

● طاق بستان - کرمانشاه

فعالیت ۶

تصاویر بالا را به دقت نگاه کنید و بگویید چرا هر یک از آنها، منبع دست اول برای دوره خود هستند.

منابع دست دوم یا فرعی: به همه تحقیقات و آثاری گفته می‌شود که بر پایه منابع دست اول پدید آمده‌اند.

فعالیت ۷

با مراجعه به کتابخانه مدرسه یا کتابخانه شخصی، چند نمونه از منابع دست اول و دست دوم تاریخ ایران را فهرست کنید.

فواید و کارکردهای مطالعه تاریخ

علت‌ها، آثار و نتایج رویدادها، قوه درک و مهارت اندیشه‌ورزی را افزایش می‌دهد. بسیاری از آیات قرآن انسان را به مطالعه سرگذشت اقوام گذشته دعوت کرده، تاریخ را منبع معتبر کسب شناخت و تفکر معرفی می‌کند.

به گفته شهید استاد مطهری «از نظر قرآن، تاریخ بشر و تحولات آن، بر طبق یک سلسله سنن و نوامیس [قوانین] صورت می‌گیرد و عزت‌ها، ذلت‌ها، موفقیت‌ها و شکست‌ها، خوشبختی‌ها و بدبختی‌های تاریخی، حساب‌هایی دقیق و منظم دارد و با شناختن آن حساب‌ها و قانون‌ها می‌توان تاریخ حاضر را تحت فرمان درآورد و به سود سعادت خود و مردم از آن بهره‌گیری کرد». (مجموعه آثار، جلد ۲، ص ۷۰)

از آنجا که تاریخ با گذشته سر و کار دارد، شاید برای بسیاری از شما، این سؤال‌ها پیش آمده باشد که مطالعه و کاوش تاریخ، مخصوصاً گذشته‌های بسیار دور، مثلاً هزاران سال پیش، چه فایده‌ای دارد؟ با خواندن تاریخ به چه دانش، مهارت و نگرشی دست خواهیم یافت که برای زندگی امروزمان مفید است؟

در اینجا برخی از فایده‌ها و کارکردهای علم تاریخ بیان می‌شود.

الف - منبع شناخت و تفکر: مطالعه سرگذشت انسان‌ها و جوامع گذشته، منبع و گنجینه ارزشمندی برای پرورش قوه شناخت و تفکر است.

جست‌وجوی شواهد و مدارک تاریخی و تحلیل و تفسیر

«فَأَقْصِبِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ» (اعراف: ۱۷۶). «قصه گذشتگان با ایشان بگویی! باشد که تفکر کنند».

یک توضیح

پیشوایان دینی بر نقش و اهمیت تاریخ به عنوان منبع شناخت و تفکر تأکید کرده‌اند.

سفارش امام علی علیه السلام به امام حسن علیه السلام درباره اهمیت مطالعه تاریخ:

«فرزندم، هر چند من به اندازه همه آنان که پیش از من بوده‌اند نریسته‌ام، اما در کارهایشان نریسته‌ام و در سرگذشت‌هایشان اندیشیده، و در آنچه از آنان مانده، رفته و دیده‌ام تا چون یکی از ایشان گردیده‌ام، بلکه با آگاهی که از کارهایشان به دست آورده‌ام گویی چنان است که با نخستین تا پسینشان به سر برده‌ام. پس از آنچه دیدم، روشن را از تاریک و سودمند را از زیانبار باز شناختم و برای تو از هر چیز زبده آن را جدا ساختم و نیکویی آن را برایت جست‌وجو کردم، و آن را که شناخته نبود از دسترس تو به دور انداختم». (نهج البلاغه، نامه ۳۱)

بشر را نیز تا به امروز تحت تأثیر قرار می‌دهد و بر آیندگان نیز تأثیرگذار خواهد بود.

مطالعه تاریخ به ما کمک می‌کند تا بفهمیم که فرهنگ‌ها و جوامع بشری چگونه و تحت تأثیر چه عوامل و شرایطی به وجود آمده، پیشرفت کرده و به وضعیت امروزی رسیده‌اند. بدین‌گونه، علم تاریخ می‌تواند ما را در ارزیابی و شناخت درست اوضاع و شرایط کنونی جامعه خویش و سایر جوامع و نیز ترسیم افق آینده کمک کند.

پ - تقویت حس میهن‌دوستی و هویت ملی: مردمانی که برای نسل‌های متوالی، سرگذشت مشترکی داشته و سالیان طولانی در شادی‌ها و تلخ‌کامی‌ها و موفقیت‌ها و شکست‌های هم شریک بوده‌اند، به طور طبیعی به سرزمین و گذشته خود، علاقه و دلبستگی دارند. از این‌رو، آگاهی افراد جامعه از گذشته مشترکشان، باعث خودآگاهی و یگانگی بیشتر آنان می‌شود.

ب- بهره‌گیری از گذشته برای حال و آینده: دامنه

شناخت و آگاهی تاریخی فقط به گذشته محدود نمی‌شود، بلکه به درک زمان حال و ترسیم مسیر آینده نیز کمک می‌کند؛ زیرا رویدادهای تاریخی اگرچه در زمان معینی در گذشته به وقوع پیوسته‌اند، اما آثار و پیامدهای این رویدادها، گذشته، حال و آینده را به یکدیگر پیوند می‌دهد؛ برای مثال، نتایج و تأثیرات برخی حوادث عظیم تاریخی مانند تأسیس سلسله بزرگ هخامنشیان، جنگ‌های صلیبی، نهضت رنسانس، کشفیات جغرافیایی و انقلاب‌های بزرگ معاصر، فقط به زمان وقوع این حوادث محدود نبوده، بلکه دوران پس از آن حوادث را نیز به طرز چشمگیری متأثر کرده است. همچنین تحولی که پیامبران الهی یا شخصیت‌های مهم تاریخی همچون افلاطون، ارسطو، کورش، ابن‌سینا، شاه اسماعیل صفوی، ناپلئون، امیرکبیر و امام خمینی ایجاد کردند، نه تنها جوامع عصر خویش، بلکه نسل‌های بعدی

◉ اگر در تعطیلات نوروز به شیراز مسافرت کنید، انبوهی از گردشگران از اقوام مختلف ایرانی را مشاهده می‌کنید که علاوه بر زیارت بارگاه حضرت شاهچراغ، با افتخار، به بقایای کاخ‌های کورش، داریوش و خشایارشا هخامنشی در پاسارگاد و تخت جمشید می‌نگرند. چه چیزی، جز دلبستگی به میراث تاریخی و دینی می‌تواند این‌گونه موجب همدلی و همبستگی اقوام و گروه‌های مختلف شود؟

● تعدادی از ۷۳ گل‌مهره متعلق به دوران ساسانیان که با پیگیری حقوقی دولت در سال ۱۳۹۴ به کشور بازگشت.

شناخت گذشته و بررسی زندگی مردم در زمان‌ها و مکان‌های دیگر، به ما کمک می‌کند که درک درستی از هویت و کیستی خود پیدا کنیم و بدانیم چگونه به جایگاهی که هم‌اکنون هستیم، رسیده‌ایم. آگاهی تاریخی ایرانیان از گذشته خودشان (شامل زبان، فرهنگ، مذهب و دیگر جلوه‌های تمدنی ایرانی بودن)، نقش زیادی در حفظ هویت آنان در طول تاریخ داشته است. نیاکان ما به اتکای چنین آگاهی و دلبستگی به زبان و فرهنگ خویش، توانسته‌اند در برابر حوادث عظیمی همچون حمله اسکندر مقدونی و تهاجم ویرانگر مغولان و سایر هجوم‌های خارجی، دوام بیاورند و مانع فروپاشی جامعه و فرهنگ ایرانی شوند. مطالعه و بررسی گذشته، همچنین ارزش و اهمیت میراث فرهنگی را به ما نشان می‌دهد و کمک می‌کند که میراث فرهنگی را بخشی از هویت و شناسنامه ملی خویش بدانیم و در حفظ و نگهداری آن بکوشیم.

فعالیت ۸

به تصویر بالا دقت کنید و بگویید چرا بازگرداندن اشیای تاریخی به کشور، مهم و ارزشمند است؟

پرسش‌های نمونه

- ۱ علم تاریخ را تعریف کنید.
- ۲ قلمرو و هدف علم تاریخ چیست؟
- ۳ تفاوت‌های تاریخ‌نگاری نوین را با وقایع‌نگاری توضیح دهید.
- ۴ منابع دست اول در پژوهش تاریخی، به چه منابعی گفته می‌شود؟
- ۵ تاریخ چگونه به فهم زمان حال و درک مسائل پیش روی انسان‌ها و جوامع کمک می‌کند؟
- ۶ تأثیر تاریخ را بر میهن‌دوستی و تقویت هویت ملی توضیح دهید.

زمان و مکان، دو رکن مهم دانش تاریخ است و نخستین پرسش تاریخ‌نگاران این است که رویدادهای تاریخی در چه زمانی و کجا رخ داده‌اند. در این درس، شما با بررسی تجربیات جوامع باستانی برای اندازه‌گیری زمان، با اهمیت گاه‌شماری در مطالعه تاریخ آشنا می‌شوید.

تاریخ؛ زمان و گاه‌شماری

گاه‌شماری، نظامی است که انسان برای اندازه‌گیری دقیق زمان (سال، ماه و روز) ابداع کرده است. دانش و مهارت اندازه‌گیری زمان، ارتباط نزدیکی با علوم مانند ریاضیات، نجوم و فیزیک دارد و ابداع تقویم، نتیجه تلاش مشترک دانشمندان این علوم است. در نتیجه نیاز به زمان‌سنجی بود که بشر موفق شد ابزارهایی مانند ساعت‌های آفتابی، آبی و شنی و همچنین وسیله پیچیده‌تری مثل اسطرلاب را برای رصد خورشید، ماه و دیگر سیارگان و ستارگان اختراع کند.

دانش تاریخ، بدون توجه به زمان، معنایی ندارد؛ چرا که رویدادهای تاریخی در زمان معینی در گذشته روی داده‌اند و بدون آگاهی از زمان روی دادن آنها، نمی‌توان به درک منطقی و درستی از تاریخ دست یافت.

ابداع گاه‌شماری: انسان از گذشته‌های بسیار دور با زمان و نحوه سنجش آن مواجه بوده است. یکی از دستاوردهای مهم بشر، اندازه‌گیری زمان و ابداع گاه‌شماری یا تقویم است.

○ اسطرلاب

○ ساعت آفتابی

○ ساعت شنی

یک توضیح

یکی از اقدامات ضروری در تنظیم و تدوین گاه‌شماری، انتخاب مبدأ معین است. مهم‌ترین مبدأهای گاه‌شماری عبارت‌اند از:

- ۱- **مبدأ دینی:** این مبدأ از رایج‌ترین مبدأهای گاه‌شماری در جهان است. یهودیان مبدأ گاه‌شماری خود را براساس پیدایش و آفرینش انسان؛ مسیحیان بر مبنای تولد حضرت مسیح عَلَيْهِ السَّلَام و مسلمانان بر پایه هجرت رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ از مکه به مدینه تنظیم کرده‌اند.
- ۲- **مبدأ ملی و قومی:** رویدادهای ویژه‌ای که برای قوم، جامعه و ملتی، جنبه ملی و افتخارآمیز دارد می‌تواند آغاز گاه‌شماری و تاریخ آنها قرار گیرد؛ مثل پیروزی در یک نبرد بزرگ و ملی، رهایی از ظلم و ستم زورگویان، برتخت نشستن پادشاه و کسب استقلال و آزادی. در گاه‌شماری‌های مصری، بابلی و اوستایی، مبدأ گاه‌شماری، بر تخت نشستن پادشاهان بود.
- ۳- **مبدأ مبتنی بر حوادث طبیعی:** برخی جوامع، رویدادهای بزرگ طبیعی مانند وقوع آتشفشان یا طوفان عظیم را مبدأ گاه‌شماری خود قرار می‌دادند؛ مثلاً سومری‌ها، گاه‌شماری و تاریخ خود را به قبل و بعد از طوفان تقسیم می‌کردند.

تاریخچه گاه‌شماری در جهان

مردمان بین‌النهرین (میان‌رودان) و مصریان باستان، در تنظیم و تدوین گاه‌شماری پیشگام بودند. در بین‌النهرین و به‌خصوص در میان بابلی‌ها، گاه‌شماری «خورشیدی - قمری»^۱ رایج بود. در این گاه‌شماری، سال به ۱۲ ماه قمری ۳۰ یا ۲۹ روزه تقسیم می‌شد. از آنجا که سال قمری ۳۵۴ شبانه‌روز و سال خورشیدی ۳۶۵ و یک چهارم شبانه‌روز است، برای رفع این اختلاف، هر سه سال، یک ماه به سال می‌افزودند.

مصریان نیز گاه‌شماری خورشیدی دقیق و منظمی داشتند. آنان سال را ۳۶۵ و یک چهارم شبانه‌روز محاسبه می‌کردند. در گاه‌شماری مصری، سال به ۱۲ ماه ۳۰ روزه تقسیم می‌شد و پنج روز اضافی، به آخر ماه دوازدهم افزوده می‌شد. همچنین برای محاسبه یک چهارم شبانه‌روز اضافی، هر چهار سال یک روز به سال می‌افزودند و به قولی «کبیسه» می‌گرفتند.

رومیان در آغاز، گاه‌شماری دقیقی نداشتند؛ به همین دلیل در سال ۴۶ ق.م. امپراتور روم (ژولیوس سزار) دستور داد گاه‌شماری رومی براساس گاه‌شماری مصری اصلاح شود. حدود دو قرن پس از آنکه امپراتوری روم دین مسیحیت را رسمیت بخشید، در سال ۵۲۵ م. تولد حضرت مسیح ﷺ به عنوان مبدأ گاه‌شماری رومیان (مسیحیان) تعیین شد. حدود ۱۰۰۰ سال بعد، پاپ گرگوار سیزدهم، به کمک منجمان، بار دیگر گاه‌شماری مسیحیان را اصلاح کرد. گاه‌شماری مسیحی، امروزه به نام گاه‌شماری میلادی شناخته می‌شود.

گاه‌شماری هجری قمری که تقویم رایج بیشتر کشورهای اسلامی به شمار می‌رود، بر پایه گردش ماه به دور زمین تنظیم شده است و مبدأ آن، اول محرم سالی است که پیامبر اسلام ﷺ از مکه به مدینه هجرت کرد.

نام ماه‌های گاه‌شماری هجری شمسی، قمری و میلادی

میلادی	هجری قمری	هجری خورشیدی
ژانویه	محرم	فروردین
فوریه	صفر	اردیبهشت

فعّالیت ۱

با استفاده از تقویم، اسامی ماه‌های جدول بالا را تکمیل کنید.

۱- گاه‌شماری خورشیدی بر پایه گردش زمین به دور خورشید تنظیم می‌شود و گاه‌شماری قمری بر پایه دوره حرکت ماه به دور زمین است.

اسامی ماه‌ها و معانی آن در گاه‌شماری اوستایی

نام ماه	معنی	نام ماه	معنی	نام ماه	معنی	نام ماه	معنی
فروردین	نیروی پیش برنده	تیر	ستارهٔ باران	مهر	محبت	دی	آفریدگار
اردیبهشت	راستی و پاکی	آمرداد	جاودانگی	آبان	آب	بهمن	نیک اندیشی
خرداد	کمال و خرمی	شهریور	شهریار نیرومند	آذر	آتش	اسفند	فروتنی مقدس

تاریخچهٔ گاه‌شماری در ایران

و آیین ایرانی نام‌گذاری شده بودند. در دورهٔ اشکانیان، گاه‌شماری‌های بابلی، سلوکی و اوستایی متداول بود.

محتوای سنگ‌نوشته‌های بیستون و تخت جمشید نشان می‌دهند که گاه‌شماری خورشیدی - قمری بابلی در قلمرو هخامنشیان رواج داشته است، اما ماه‌ها براساس فرهنگ

اسامی روزهای ماه و معانی آن در گاه‌شماری اوستایی

شماره و نام روز	معنی	شماره و نام روز	معنی	شماره و نام روز	معنی
۱- آهوزه‌مزدا	خداوند یکتا	۱۱- خور	خورشید	۲۱- رام	شادی، خوشی
۲- بهمن	نیک‌اندیشی	۱۲- ماه	ماه	۲۲- باد	باد
۳- اردیبهشت	راستی و پاکی	۱۳- تیر	ستارهٔ باران	۲۳- دی به دین	آفریدگار
۴- شهریور	شهریار نیرومند	۱۴- گوش	ایزدنگهبان چارپایان	۲۴- دین	وجدان، بینش درونی
۵- سپندارمذ(اسفند)	فروتنی مقدس	۱۵- دی به مهر	آفریدگار	۲۵- ارد	خوشبختی، توانگری
۶- خرداد (خرداد)	کمال و خرمی	۱۶- مهر	محبت، پیمان	۲۶- اشتاد	راستی
۷- آمرداد (مرداد)	جاودانی، بی‌مرگی	۱۷- سروش	فرمان‌برداری	۲۷- آسمان	آسمان
۸- دی به آذر	آفریدگار	۱۸- رشن	دادگر	۲۸- زامیاد	زمین
۹- آذر	آتش	۱۹- فروردین (فَرَوَهَر)	نیروی پیشرفت	۲۹- مهراسپند	گفتار نیک
۱۰- آبان	آب	۲۰- بهرام	ایزد فتح و پیروزی	۳۰- انارم (انیران)	روشنایی بی‌پایان

این گاه‌شماری، سال را ۳۶۵ شبانه‌روز می‌گرفتند، در هر ۴ سال یک شبانه‌روز و در هر ۱۲۰ سال ۳۰ شبانه‌روز از سال حقیقی عقب می‌افتاد. برای رفع این مشکل، بعد از هر ۱۲۰ سال، یک ماه به دوازده ماه سال اضافه می‌کردند. در گاه‌شماری اوستایی ماه‌ها و روزهای هر ماه با اسامی ایزدان و فرشتگان نام‌گذاری شده بود.

در دوره ساسانیان، گاه‌شماری اوستایی، که گاه‌شماری دینی زرتشتیان (زردشتیان) محسوب می‌شد، در ایران رایج شد. در این گاه‌شماری، سال به ۱۲ ماه خورشیدی ۳۰ روزه تقسیم می‌شد. سپس پنج روز اضافی را به نام «اندرگاه» (پنجه) به آخر ماه دوازدهم می‌افزودند. مبدأ گاه‌شماری اوستایی به تخت نشستن هر پادشاه بود. از آنجا که در

فعالیت ۲

- الف - برداشت شما از معانی اسامی روزها در گاه‌شماری اوستایی چیست؟
 ب - به جدول صفحه قبل نگاه کنید و بگویید نام چه تعداد از روزهای ماه، با نام ماه‌های گاه‌شماری اوستایی یکسان است؟ با راهنمایی دبیر خود، مشخص کنید روز و ماه در این گاه‌شماری با چه رویدادی هم‌زمان بود؟
 پ - کیسه در گاه‌شماری اوستایی چگونه محاسبه می‌شد؟

گاه‌شماری هجری خورشیدی که از سال ۱۳۰۴ ش. در ایران رسمیت یافت، بر اساس آن تنظیم شده است.

در ایران دوران اسلامی گاه‌شماری هجری قمری رایج شد، اما در کنار آن گاه‌شماری‌های دیگری مانند یزدگردی، جلالی، دوازده حیوانی و هجری خورشیدی نیز رواج یافت. گاه‌شماری جلالی یکی از دقیق‌ترین گاه‌شماری‌های جهان است و

تطبیق و تبدیل تقویم‌ها

رویدادهای تاریخی در سرزمین‌ها و کشورهای مختلف، از جمله در کشور ما، با چند نوع گاه‌شماری، نگارش یافته‌اند. امروزه متخصصان نجوم و گاه‌شماری به منظور کمک به تطبیق و تبدیل تقویم‌های مختلف، روش‌های گوناگونی را ارائه کرده‌اند.

فعالیت ۳

- الف - با استفاده از روش‌های تطبیق و تبدیل سال‌های میلادی، هجری قمری و هجری شمسی که دبیر محترم در اختیار شما قرار می‌دهد، چند نمونه تطبیق و تبدیل سال‌های میلادی، هجری شمسی و هجری قمری را انجام دهید.
 ب - چه نوع گاه‌شماری‌هایی در تصویر بالا مشاهده می‌کنید؟ زاد روز خود را با استفاده از این گاه‌شماری‌ها معلوم کنید.

یک توضیح

برخی از مورخان، گذشته بشر یا جوامع و کشورها را به دوره‌های مختلفی تقسیم کرده‌اند:

الف) ۱- دوران پیش از تاریخ (دورانی که خط اختراع نشده بود) ۲- دوران تاریخی (دوره پس از اختراع خط).
ب) ۱- عصر سنگ (پارینه سنگی، میان سنگی، و نوسنگی) ۲- عصر مس ۳- عصر مفرغ ۴- عصر آهن.
پ) ۱- عصر شکار و گردآوری خوراک ۲- عصر کشاورزی و تولید خوراک.
ت) ۱- دوره پیش از تاریخ ۲- دوره باستان ۳- دوره میانه (قرون وسطا) ۴- دوره جدید (عصر رنسانس) ۵- دوره معاصر. این تقسیم‌بندی بر مبنای سیر تحولات تاریخ اروپا انجام شده است.
ث) ۱- ایران دوران باستان ۲- ایران دوران اسلامی

فعالیت ۴

با راهنمایی دبیر و همفکری با یکدیگر، توضیح دهید که تقسیم‌بندی‌های ردیف‌های ب، پ و ث براساس چه معیارهایی انجام گرفته است.

خط زمان

در درس پیش خواندید که رویدادهای تاریخی در زمان معینی به وقوع پیوسته‌اند و مورخان می‌کوشند که این رویدادها را براساس زمان وقوع آنها توصیف و تحلیل کنند؛ بنابراین، نظم و ترتیب رویدادها که به آن گاه‌شماری (کرونولوژی)^۱ می‌گویند، در مطالعه و پژوهش تاریخ، اهمیت فراوانی دارد. «خط زمان» نموداری است که به وسیله آن می‌توان رویدادهای یک دوره یا دوران‌های مختلف تاریخی را، به ترتیب زمان وقوع آنها نشان داد.

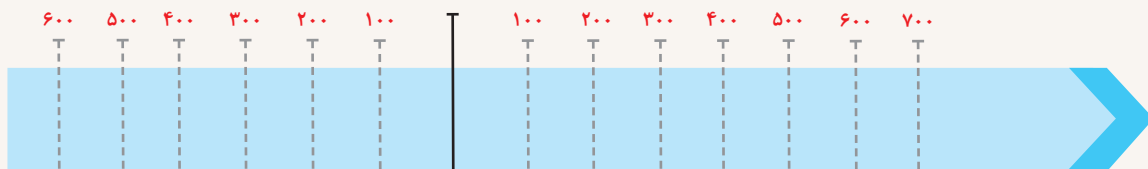
فعالیت ۵

با راهنمایی دبیر، رویدادهای زیر را بر روی نمودار خط زمان نشان دهید.

۱- ۵۵۹ ق.م. ۲: به قدرت رسیدن کوروش در پارس ۲- ۵۳۹ ق.م.: فتح مسالمت‌آمیز بابل توسط سپاه هخامنشی و صدور منشور کوروش ۳- ۵۳ ق.م.: شکست کراسوس (سردار معروف روم) از سورنا (سردار ایرانی) ۴- ۲۲۴ ق.م.: پیروزی اردشیر ساسانی بر آخرین پادشاه اشکانی ۵- ۶۵۱ ق.م.: مرگ یزدگرد سوم، آخرین پادشاه ساسانی

میلاد

حضرت مسیح عَلَيْهِ السَّلَام

۱- Chronology

۲- ق.م.: نشانه اختصاری قبل از میلاد، معادل B.C.(Before Christ)

۳- م.: نشانه اختصاری میلادی، معادل A.D.(Anno Domini) به معنای پس از میلاد مسیح

تاریخ و مکان؛ تأثیر جغرافیا بر رویدادهای تاریخی

مکان، رکن مهم دیگر در مطالعه تاریخ است. به طور کلی همه وقایع و تحولات تاریخی در بستر مکان و محیط رخ می‌دهند. عوامل جغرافیایی مانند آب و خاک، پستی‌ها و بلندی‌ها، آب و هوا، موقعیت سرزمینی و ارتباطی و

دسترسی به دریاها و آب‌های آزاد، تأثیر مهمی بر زندگی مردمان نواحی مختلف دارند.

نقش و تأثیر پدیده‌های طبیعی و اقلیمی (آب و هوا) در شکل دادن به رویدادها و تحولات تاریخی، از دیرباز مورد توجه مورخان بوده است. برای مثال هرودت مورخ

● رشته کوه‌ها و کوه‌های بلند؛ منبع تأمین آب و مانعی در برقراری ارتباط

● دریاها و آب‌های آزاد و نقش آنها در ایجاد ارتباط

تاریخی مانند شکل‌گیری تمدن‌ها، مهاجرت‌ها، پیروزی‌ها و شکست‌ها، برپایی سکونتگاه‌ها و شهرها و ایجاد و گسترش راه‌ها و ... مطالعه می‌کند.

مشهور یونانی، به منظور نگارش کتاب تاریخ خود، به مصر، فینیقیه و جاهای دیگر سفر، و شرایط طبیعی و اقلیمی آن سرزمین‌ها را بررسی کرده است. ابن‌خلدون (قرن ۸ هـ. ق)، اندیشمند مسلمان تونسی نیز بخشی از مقدمه کتاب **العبر** خود را به تأثیر جغرافیا و اقلیم بر تاریخ، اخلاق و رفتار آدمیان اختصاص داده است.

برخی محققان معاصر نیز به صورت دقیق و مفصل، تأثیر پدیده‌های جغرافیایی مانند رودهای دجله و فرات، نیل، کارون و سند و جلگه‌های حاصل‌خیز پیرامون آنها را بر شکل‌گیری و توسعه تمدن‌های باستانی بین‌النهرین، مصر، ایران و هند بررسی کرده‌اند.

پژوهشگران در چند دهه اخیر، به ارتباط تاریخ و جغرافیا بیشتر از گذشته توجه کرده‌اند و دانش **جغرافیای تاریخی** گسترش بیشتری یافته است. جغرافیای تاریخی به مطالعه مناطق و سرزمین‌های مختلف در گذشته می‌پردازد و تأثیر محیط طبیعی و عوامل جغرافیایی را بر رویدادهای

● بیابان‌ها و کویرها؛ دشواری شرایط زندگی و محدودیت ارتباط

یک توضیح

خلیج فارس یکی از کانون‌های مهم مبادله تجاری و فرهنگی در دوره باستان بود. در کتیبه‌ای که از داریوش یکم هخامنشی در مصر بر جای مانده، از خلیج فارس به عنوان دریایی که از پارس می‌آید، نام برده شده است. در دوره ساسانیان، خلیج فارس را دریای پارس می‌گفتند. تمام متون قدیمی جغرافی جهان از نقشه‌های هکاتایوس و بطلمیوس تا آثار جغرافی‌دانان و جهانگردان مسیحی و مسلمانان، شعبه‌ای بزرگ از اقیانوس هند را که از جنوب ایران به موازات دریای سرخ تا قلب دنیای قدیم پیش رفته است، را دریای پارس نامیده‌اند. دریایی که امروزه عمان نامیده می‌شود، قدمت تاریخی ندارد و خلیج فارس امروزی به همراه دریای عمان همگی در حقیقت دریای بزرگ پارس بوده است.

از سده‌های هفتم و هشتم پیش از میلاد، جغرافی‌دانان و مورخان یونانی از جمله آناسی ماندر، هکاتوس، هرودوت، استرابون و بطلمیوس در آثار خود از آب‌های نیلگون جنوب فلات ایران با عناوینی مانند سینوس پرسیکوس (Sinus Persicus) و آکواریوم پرسیکو (Aqurarum perrisco) یاد کرده‌اند که ترجمه آنها «خلیج فارس» و «آبگیر فارس» است. مورخان و جغرافی‌دانان مشهور مسلمان از محمدبن موسی الخوارزمی، ابوزید بلخی، ابن خردادبه، مسعودی، استخری، ابن حوقل، مقدسی، ناصر خسرو، ادریسی، جیحانی، فرازی، بیرونی، ابن بطوطه، یعقوبی و ... دریای جنوبی ایران را تحت اسامی و عناوینی نظیر «خلیج فارس»، «بحر فارس»، «البحر الفارسی» و «الخلیج الفارسی» نامیده‌اند.

روز ملی خلیج فارس

۱۰ اردیبهشت، در تقویم ایران، به عنوان روز ملی خلیج فارس نام گرفته است. تلاش برخی کشورهای همسایه ایران برای تحریف نام تاریخی خلیج فارس عامل مهمی بود تا شورای عالی انقلاب فرهنگی در تیرماه ۱۳۸۴ به پیشنهاد شورای فرهنگ عمومی، روز اخراج پرتغالی‌ها (۱۰ اردیبهشت) از تنگه هرمز در زمان صفویه را به عنوان روز ملی خلیج فارس نام‌گذاری کند.

جست‌وجو و کاوش

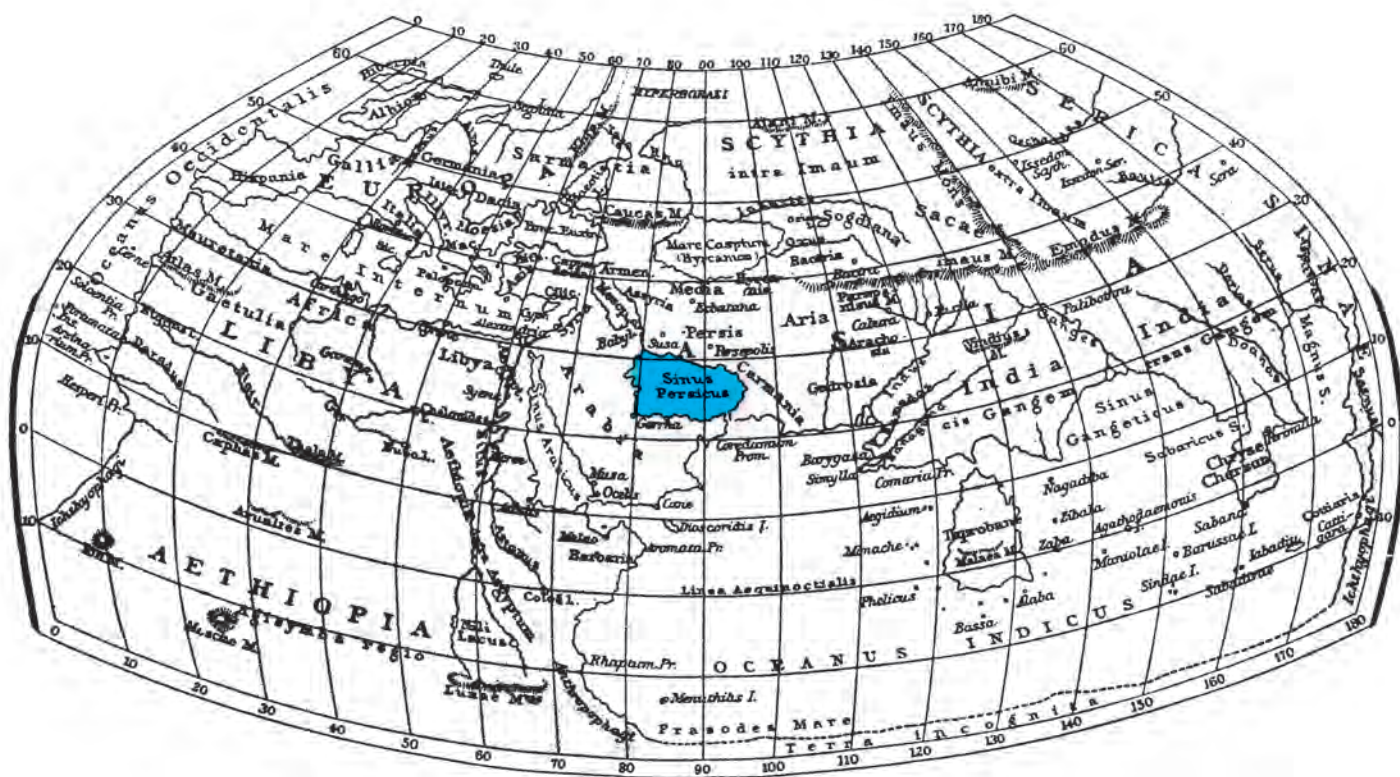
عوامل طبیعی و جغرافیایی بر سرنوشت برخی از رویدادهای مهم تاریخی، تأثیر چشمگیری داشته‌اند. به سه گروه تقسیم شوید و هر گروه بر روی تأثیر عوامل طبیعی بر رویدادهای تاریخی زیر، تحقیق کند و نتایج آن به صورت روزنامه دیواری ارائه شود.

- ۱- مهاجرت اقوام آریایی از سکونتگاه نخستین در علفزارهای اور آسیا؛
- ۲- نبرد دریایی سالامیس میان ایرانیان و یونانیان در زمان خشایارشا هخامنشی؛
- ۳- مقاومت آریو برزن در برابر سپاه اسکندر مقدونی.

نقشه‌های تاریخی

تکامل شیوه‌های پژوهش در تاریخ در دو قرن اخیر، مورخان به اهمیت استفاده از نقشه‌ها پی برده‌اند. به طوری که در تألیفات تاریخی مربوط به این دوره، نقشه‌هایی از دوره‌های مختلف تاریخی تهیه و ترسیم شده است. امروزه از نقشه‌های تاریخی برای ارائه اطلاعات اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، جمعیتی و دیگر جلوه‌های حیات اجتماعی انسان در گذشته استفاده می‌شود.

یکی از پیامدهای ارتباط جغرافیا و تاریخ، اهمیت یافتن نقشه در مطالعه تاریخ است. نقشه‌های تاریخی، انواع مختلف اطلاعات شامل قلمرو حکومت‌ها، مرزها، پایتخت‌ها، شهرها، بناهای مهم، محل دقیق رویدادها به خصوص جنگ‌ها، شبکه راه‌ها، مسیرهای مهاجرت و لشکرکشی‌ها و تقسیمات اداری و مالیاتی را نمایش می‌دهند. با پیشرفت و

● خلیج فارس در نقشه جهان بطلمیوس متن لاتین به نقل از دایرة المعارف آلمانی لیبزیک - ۱۸۹۵

پرسش‌های نمونه

- ۱ چرا زمان و مکان، دو رکن علم تاریخ است؟
- ۲ دو تفاوت و شباهت تقویم اوستایی با تقویم هجری شمسی را توضیح دهید.
- ۳ پنج مورد از عوامل جغرافیایی و محیطی را که بر رویدادهای تاریخی اثرگذار بوده‌اند، فهرست کنید.
- ۴ دو رویداد تاریخی را که عوامل جغرافیایی در آن نقش مهمی داشته‌اند، مثال بزنید.
- ۵ چگونه می‌توانیم از نقشه‌های تاریخی در مطالعه تاریخ استفاده کنیم؟

باستان‌شناسی؛ در جست و جوی میراث فرهنگی

درس ۳

در چند قرن اخیر، علم باستان‌شناسی نقش مؤثری در مطالعه گذشته بشر ایفا کرده است. در این درس، با کاوش درباره باستان‌شناسی و روش کار باستان‌شناسان، انتظار می‌رود بتوانید نقش و اهمیت دستاوردهای باستان‌شناسی را در شناخت فرهنگ جوامع گذشته بیان کنید و مسئولیت خود را در برابر آثار باستانی و تاریخی توضیح دهید.

باستان‌شناسی چیست؟

جامعه، به ویژه تغییرات فرهنگی آنها را در طول زمان، بررسی و تحلیل می‌کند. از این رو، برخی از صاحب‌نظران هدف علم باستان‌شناسی را شناخت انسان و پژوهش در فرهنگ او می‌دانند.

باستان‌شناسی، علمی است که آثار باستانی و تاریخی را به منظور شناخت فرهنگ و شیوه زندگی انسان‌ها و جوامع گذشته، بررسی می‌کند. بنابراین، باستان‌شناس، کسی است که براساس آثار باقی‌مانده از بشر، گذشته انسان و

۱۸۷۱ م - کاوش‌های شلیمان در تروا (آسیای صغیر)

۱۸۴۲ م - اولین مرحله کاوش در خورسآباد
کار بوئا باستان‌شناس ایتالیایی بود (عراق)

۱۸۴۹ م - حفاری در بابل

۱۸۴۷ م - دسته جامی به شکل بز کوهی بالدار از نقره و طلا
به دست آمده از شوش (ایران)

۱۷۹۹ م - کشف سنگی که سبب آشنایی با خط هیروگلیف شد (مصر)

۱۹۰۷ م - آغاز کاوش در جریکو (اریحا) کهن‌ترین شهر شناخته‌شده (فلسطین)

۱۹۲۲ م - حفاری مهم در شهر سومری اور (عراق)

۱۹۲۲ م - کشف پرآوازه قبر فرعون توتنخامون، در قرن ۱۲ قبل از میلاد (مصر)

تاریخ چند کشف مهم باستان‌شناسی در منطقه دریای مدیترانه و جنوب غربی آسیا

● مأخذ: فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان، جلد ۶

یک توضیح

در دوران رنسانس توجه جهانگردان و پژوهشگران به بقایای آثار قدیمی بیشتر شد. در آن زمان، برخی از اشراف و حتی پاپ‌ها آثار هنری کهن را گردآوری می‌کردند و خانه‌های خود را با آنها می‌آراستند. این افراد حتی برای دستیابی به آثار نفیس کهن، اقدام به کاوش کردند. در قرن ۱۸ م. وینکلمان^۱، مورخ آلمانی با نگارش کتاب «تاریخ هنر یونان باستان» آغازگر مطالعات باستان‌شناسی بود. با کاوش شهرهای رومی مانند پمپئی در همان قرن، باستان‌شناسی علمی رو به تکامل نهاد. در قرن ۱۹ م. فتاوری‌های جدید کاوش، موجب پیشرفت تدریجی فنون علمی باستان‌شناسی شد. در قرن ۲۰ م. فعالیت‌های باستان‌شناسان در مناطق وسیعی از جهان گسترش یافت. در بین‌النهرین که کاوش‌های باستان‌شناسی نخست به امید یافتن گنج و دستیابی به آثار هنری آغاز شده بود، در اواسط این قرن به کاوش‌های برنامه‌ریزی شده تغییر یافت و سرانجام به کشف تمدنی بزرگ منجر شد که تا پیش از آن، ناشناخته بود. در دهه‌های اخیر، باستان‌شناسی با بهره‌گیری از فتاوری‌های جدید و استفاده از دستاوردهای سایر علوم، به پیشرفت‌های زیادی دست یافته است. باستان‌شناسی با آنکه علم جوانی است، اما تا بدان حد پیش رفته است که امروزه باستان‌شناسان می‌توانند بقایای اجساد انسان، جانوران و گیاهان مربوط به هزاران سال پیش را در آزمایشگاه‌های مجهز بررسی کرده، اطلاعات ارزشمندی دربارهٔ تغذیه، بیماری‌ها، وضعیت محیط زیست و پوشش گیاهی و جانوری گذشته‌های دور کسب کنند.

کشف می‌کنند، مکان باستانی گفته می‌شود. مکان‌های باستانی و تاریخی از نظر شکل و وسعت متفاوت‌اند. برخی از آنها سکونت‌گاه روستایی یا شهری هستند که چند هکتار وسعت دارند؛ مانند شهر سوخته در ایران و شهر پمپئی در ایتالیا.

آثار باستانی و تاریخی، به تمامی اشیاء، ابزارها، بناها و مکان‌هایی می‌گویند که ساخته دست بشر و محصول اندیشه او هستند.

مکان یا مَحْوُطَة باستانی: به جاهایی که باستان‌شناسان در آنجا آثار باستانی و تاریخی را مطالعه و در مواردی

● بقایای شهر پمپئی در ایتالیا که توسط باستان‌شناسان از زیر خاکسترهای آتشفشان بیرون کشیده شد.

غارها، گورستان‌ها و آرامگاه‌ها نیز از جمله مکان‌های باستانی مورد توجه و علاقه باستان‌شناسان هستند. اشیایی که از داخل گورهای باستانی به دست آمده‌اند و در موزه‌های جهان به نمایش گذاشته شده‌اند، یکی از جذاب‌ترین و پربیننده‌ترین آثار موزه‌ای هستند. این اشیاء و همچنین شیوه تدفین مردگان و معماری و مصالح آرامگاه‌ها، اطلاعات ارزنده‌ای را درباره نظام اجتماعی، باورها،

● آرامگاه توتنخامون فرعون مصر

○ غار لاسکو - فرانسه

فرهنگ، وضعیت اقتصادی و میزان پیشرفت‌های فنی جوامع گذشته ارائه می‌دهند. نقاشی‌ها و اشیاء کشف شده از غارها نیز منبع ارزشمندی برای مطالعه و شناخت زندگی مردم دوران پیش از تاریخ به شمار می‌روند.

فعالیت ۱

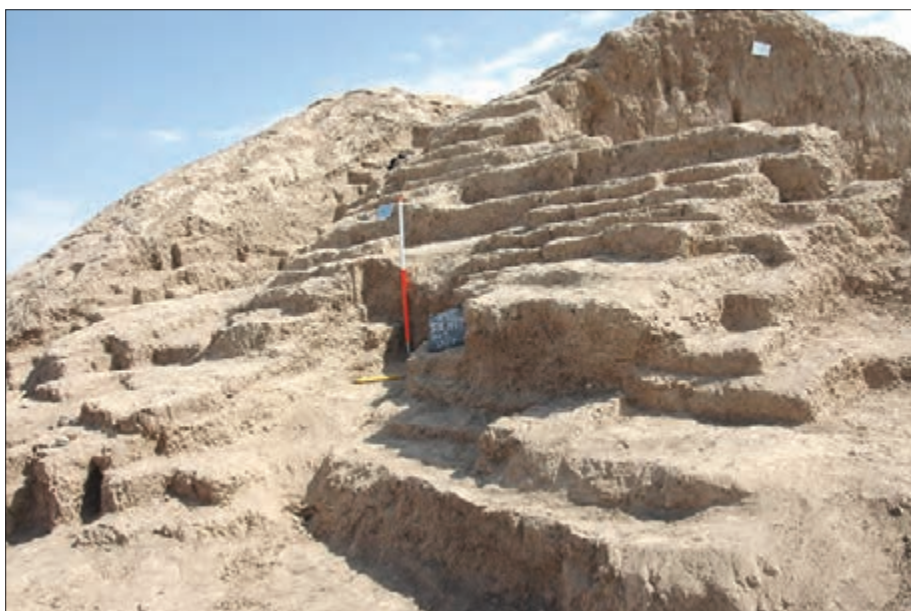
اشیاء آرامگاه توتنخامون و نقاشی غار لاسکو را به دقت ملاحظه کنید و با همفکری به پرسش‌های زیر پاسخ دهید.
الف - به نظر شما باستان‌شناسان با بررسی اشیاء صفحه قبل و نقاشی بالا، به چه اطلاعاتی دربارهٔ گذشتگان دست می‌یابند؟
ب - این اطلاعات چه اهمیتی در شناخت گذشته دارد؟

به شمار می‌روند. هنگامی که در دوره‌های زمانی مختلف، مردمانی در یک مکان سکونت کنند، به تدریج چند لایهٔ باستانی روی هم قرار می‌گیرند و تپه‌های باستانی را شکل می‌دهند. تاکنون شمار زیادی از این تپه‌ها در ایران شناسایی و حفاری شده‌اند.

برخی دیگر از آثار تاریخی بر سینهٔ کوه‌ها و صخره‌ها کنده شده‌اند. در گوشه و کنار ایران به ویژه در فارس، همدان و کرمانشاه، سنگ‌نوشته‌ها، نقش برجسته‌ها و گوردخمه‌های متعددی بر دیوارهٔ کوه‌ها و صخره‌ها نقش بسته‌اند و گوشه‌ای از فرهنگ و تمدن کهن ایرانی را به نمایش گذارده‌اند. تپه‌های باستانی نیز یکی دیگر از مکان‌های مهم باستان‌شناختی

○ مقبره‌ها و نقش برجسته‌های نقش رستم - مرودشت - استان فارس

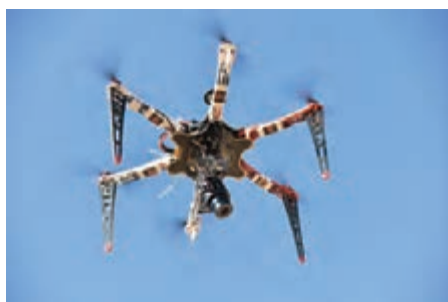
● تپه باستانی کنار صندل - جیرفت

در باها و رودخانه‌ها قرار گرفته‌اند. باستان‌شناسان برای کشف آثار باستانی و تاریخی، علاوه بر رجوع به کتاب‌های تاریخی، سفرنامه‌ها و ... از ابزارها و فناوری‌های جدید و پیشرفته‌ای مانند پهپادها، رادارها، عکس‌های هوایی، تصاویر ماهواره‌ای، روش‌های الکترومغناطیسی و سامانه‌ی اطلاعات جغرافیایی^۱، که قابلیت زیادی در نقشه‌برداری، کشف و بازسازی دقیق مَحَوِّطه‌ها و آثار باستانی دارند، استفاده می‌کنند.

مراحل کار باستان‌شناسان

به طور کلی مراحل کار باستان‌شناسان عبارت است از: شناسایی و کشف، حفّاری و استخراج و تنظیم اطلاعات.

الف - شناسایی و کشف: نخستین گام باستان‌شناسان، شناسایی و کشف مکان‌ها و مَحَوِّطه‌های باستانی و تاریخی است. البته برخی از آثار و بناهای تاریخی، مانند تخت جمشید و طاق بستان، بر سطح زمین قرار دارند و به آسانی قابل شناسایی هستند، اما بخش زیادی از آثار باستانی زیر خاک و یا در اعماق

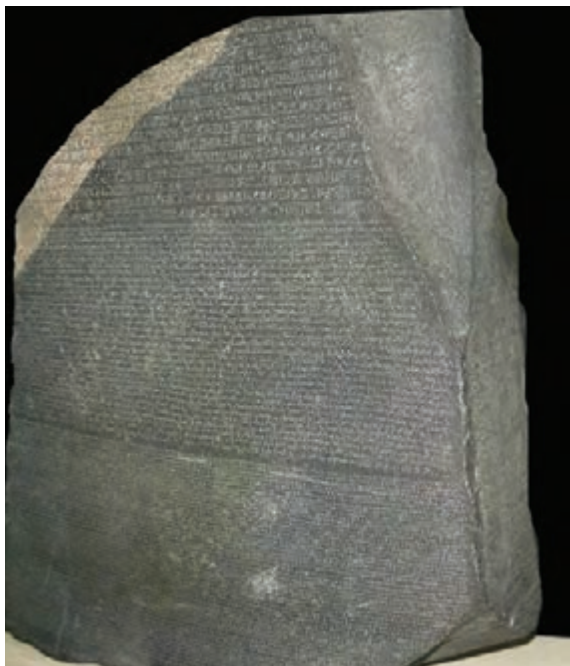
● نمونه‌هایی از پهپادهایی که باستان‌شناسان از آنها برای شناسایی و کشف مکان‌های باستانی استفاده می‌کنند.

^۱ - (G.I.S): Geography Information System

گاهی برخی از آثار و بناهای تاریخی به صورت اتفاقی و اغلب در نتیجه فعالیت‌های کشاورزی و عمرانی و یا بروز پدیده‌های طبیعی مانند سیل و زمین‌لرزه، از دل زمین نمایان شده، نظر باستان‌شناسان را به خود جلب کرده‌اند.

● آرامگاه شی‌هوانگ‌تی، امپراتور چین باستان با ۸۰۰۰ مجسمه سرباز. این آرامگاه در سال ۱۹۷۴م. به طور اتفاقی توسط تعدادی از کشاورزان چینی که مشغول کندن چاه بودند، کشف شد.

تعدادی از آثار و بناهای تاریخی کشور عزیزمان ایران، مانند مردان نمکی زنجان و تمدن عظیم جیرفت در استان کرمان نیز به طور تصادفی کشف شده‌اند. برخی از این کشفیات اتفاقی همانند آنچه در جیرفت رخ داد، توأم با حفاری‌های غیرقانونی و قاچاق گسترده آثار ارزشمند باستانی بود.

● سنگ‌نوشته مشهور روز تا که با خطوط مصر باستان (هیروگلیف و دموتیک) و نیز خط یونانی نگارش یافته، به طور اتفاقی توسط سربازان فرانسوی که در زمان ناپلئون مصر را اشغال کرده بودند، کشف شد.

ب - حفاری: گام دوم فعالیت باستان‌شناسی، حفاری برای بیرون آوردن و نمایان کردن آثاری است که در دل خاک قرار گرفته‌اند. حفاری، یکی از مراحل حساس کار باستان‌شناسان و نیازمند دانش، تجربه و دقت فراوان است؛ چرا که ممکن است با کوچک‌ترین اشتباه، آسیب بزرگی به آثار و بناهای تاریخی در حال کاوش وارد شود. باستان‌شناسان اگر در حفاری و خاک‌برداری، به بنای تاریخی برخورد کنند، نخست نقشه آن بنا را مشخص می‌کنند. آنان همچنین اگر به شیئی برخورد کنند، نخست در همان وضعیت از آن عکس‌برداری و

● باستان‌شناسان، با دقت و احتیاط فراوان، حفاری می‌کنند.

گذشته و تأثیرات فرهنگی و اقتصادی آنها بر یکدیگر را توضیح می‌دهند.

تعیین سن آثار باستانی

باستان‌شناسان برای تاریخ‌گذاری و تعیین سن آثار باستانی، از روش‌های علمی پیشرفته‌ای مانند روش رادیوکربن و شیوه پیشرفته‌تری موسوم به «پتاسیم - آرگون» استفاده می‌کنند. در این روش‌ها از دانش‌هایی چون شیمی، فیزیک، گیاه‌شناسی و زمین‌شناسی کمک گرفته می‌شود.

تمامی مشخصاتش را به طور دقیق ثبت می‌کند. سپس آن را از خاک بیرون آورده و مراحل بعدی تحقیقات، در کارگاه‌ها و آزمایشگاه‌های مجهز ادامه می‌یابد.

پاستخراج و تنظیم اطلاعات: در این مرحله، باستان‌شناسان

آثار یا بناهای باستانی کشف شده را به لحاظ قدمت، مواد و مصالح به کار رفته در آنها و نیز کاربردهایشان، بررسی می‌کنند. علاوه بر این، باستان‌شناسان با مقایسه آثار و بناهای باستانی در زمان‌های مختلف، می‌کوشند سیر پیشرفت‌های فنی، هنری و فرهنگی گذشتگان را درک کنند. آنان همچنین از طریق مقایسه آثار و بناهای باستانی سرزمین‌ها و تمدن‌های گوناگون، روابط جوامع

یک توضیح

تعیین قدمت آثار باستانی، با استفاده از روش رادیوکربن جزء معتبرترین روش‌هاست. از این روش در مورد تاریخ‌گذاری بناها و اشیائی با قدمت ۷۵,۰۰۰ تا ۴۰۰ سال پیش به کار می‌رود و براساس میزان تجزیه کربن ۱۴ به نیتروژن، برای تعیین سن اشیائی چون زغال، استخوان، بقایای دانه‌های گیاهی، پوست و چرم استفاده می‌شود. برای تاریخ‌گذاری مکان‌ها و اشیاء بسیار کهن، از روش

هر یک از حلقه‌های تنه بریده شده درخت، بیانگر یک سال است.

پیشرفته‌ای موسوم به «پتاسیم - آرگون» استفاده می‌شود. پتاسیم یکی از فراوان‌ترین عناصر موجود در پوسته زمین است و تقریباً در هر ماده معدنی یافت می‌شود. از این روش برای سال‌یابی صخره‌ها و فسیل‌هایی با بیش از دو میلیون سال استفاده می‌شود. امروزه از روش‌های جدید دیگری مانند تشعشع حرارتی، برای تعیین قدمت تکه سفال‌ها استفاده می‌شود. روش شکافت هسته با اندازه‌گیری حجم اورانیوم، روش مقاومت چرخشی الکترون و اورانیوم و روش شمارش حلقه‌های تنه درخت، از جمله شیوه‌های مرسوم در سال‌یابی در باستان‌شناسی است.

بسیاری از آثار باستانی گران‌بهای ایران، زینت‌بخش موزه‌های متعددی در کشورهای مختلف جهان به خصوص موزه‌های لوور در پاریس، بریتانیا در لندن، آرمیتاژ در سن‌پترزبورگ روسیه و متروپولیتن در نیویورک هستند.

موزه‌ها؛ گنجینه‌های آثار باستانی

موزه‌ها مهم‌ترین مکان گردآوری، نگهداری، مرمت، مطالعه و نمایش آثار باستانی هستند. موزه ایران باستان از جمله بزرگ‌ترین موزه‌های ایران است که آثار باستانی ارزشمندی در آن حفظ و به نمایش گذارده شده است. همچنین

● سردر موزه ایران باستان

● موزه ایران باستان

فعالیت ۲

به تصویر سردر موزه ایران باستان با دقت نگاه کنید و بگویید معماری آن با الگوگیری از کدام بنای تاریخی، طراحی شده است؟

مطالعه و شناخت دوران بسیار طولانی پیش از تاریخ، عمدتاً متکی به کاوش‌های باستان‌شناسی است. از این رو، بیشتر اطلاعاتی که تاکنون درباره زندگی انسان و جوامع دوران پیش از تاریخ به دست آمده، حاصل تحقیقات علمی باستان‌شناسان است.

باستان‌شناسی و تاریخ: باستان‌شناسی و علم تاریخ، ارتباط تنگاتنگی دارند. از یک سو، باستان‌شناسان از نوشته‌های مورخان برای شناسایی، کشف و مطالعه آثار و مکان‌های باستانی بهره می‌برند و از سوی دیگر نتایج کاوش‌های باستان‌شناسان، منبع ارزشمندی برای تحقیقات مورخان به شمار می‌رود.

● ابزارهای کشاورزی ساخته شده از شاخ گوزن - شرق اروپا، دوران نوسنگی

● ابزارهای سنگی صیقل یافته مربوط به دوره نوسنگی - موزه تولوز فرانسه

فعالیت ۳

با راهنمایی دبیر خود درباره دلایل اهمیت کاوش‌های باستان‌شناسی در مطالعه و شناخت دوران پیش از تاریخ، گفت‌وگو کنید.

باستان‌شناسی همچنین به مطالعه دوره‌های تاریخی کمک فراوان کرده است. منابع مکتوب برای شناخت کامل این دوره‌ها، مخصوصاً اوایل آن، کافی نیستند. از سوی دیگر، بیشتر اطلاعات منابع مکتوب، مربوط به رویدادهای سیاسی و نظامی و شرح اقدامات فرمانروایان است؛ بنابراین، کاوش‌های باستان‌شناسی و یافته‌های علمی باستان‌شناسان به مورخان کمک زیادی می‌کند که ابعاد مختلف زندگی اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی جوامع دوره‌های تاریخی را بهتر بشناسند. به طور کلی، باستان‌شناسی علاوه بر آنکه بخش عمده‌ای از میراث فرهنگی بشر را کشف و معرفی کرده است، نقش مهم‌تری در مرمت و نگهداری این میراث‌گران بها دارد.

فعالیت ۴

اهمیت درس باستان‌شناسی و تأثیر محتوای آن بر خود را در قالب یک گزارش کوتاه بیان کنید.

پرسش‌های نمونه

- ۱ موضوع و هدف علم باستان‌شناسی چیست؟
- ۲ مراحل کار باستان‌شناسان را به ترتیب بیان کنید.
- ۳ چرا گورستان‌ها و آرامگاه‌ها یکی از محوطه‌های باستانی محسوب می‌شوند؟
- ۴ به نظر شما، چرا حفظ و مرمت آثار باستانی و میراث فرهنگی، وظیفه‌ای ملی و جهانی است؟
- ۵ نقش و اهمیت علم باستان‌شناسی را در شناخت دوره تاریخی توضیح دهید.

فصل دوم

جهان در عصر باستان؛ میراث بشری

تأسیس تمدن یکی از دگرگونی‌های اساسی در تاریخ زندگی بشر است. در این فصل، سیر پیدایش تمدن و نخستین کانون‌های تمدنی در بین‌النهرین، مصر، هند، چین، یونان و روم، بررسی می‌شود و ضمن بیان دستاوردهای مهم این تمدن‌ها، به روابط و تأثیر متقابل آنها بر یکدیگر توجه می‌شود.

یکی از مهم‌ترین تحولات زندگی بشر، پیدایش و گسترش تمدن است. در این درس، پس از بررسی سیر پیدایش تمدن و مطالعه تمدن‌های بین‌النهرین و مصر، انتظار می‌رود عوامل مؤثر بر تأسیس تمدن‌ها و مهم‌ترین دستاوردهای تمدنی مردمان بین‌النهرین و مصر باستان را شناسایی و تحلیل کنید.

سیر پیدایش تمدن

«و زمین را گسترانیدیم و در آن کوه‌های استوار افکندیم و از هر چیز سنجیده‌ای در آن روبانیدیم و برای شما و هر کسی که شما روزی دهنده او نیستید، در آن وسایل زندگانی قرار دادیم». (حجر: ۲۰-۱۹)

پیش از تاریخ را بر اساس نوع اقتصاد معیشتی و ابزارهای متناسب با آن به دوره گردآوری خوراک و دوره تولید خوراک تقسیم کرده‌اند.

۱- دوره گردآوری خوراک: انسان‌های نخستین، شیوه‌ای از زندگی را پدید آوردند که بر دوره گردی، شکار جانوران و گردآوری دانه، میوه، و ریشه گیاهان و درختان برای تأمین خوراک استوار بود. این شیوه از زندگی، تا چندین میلیون سال دوام آورد و تغییر و تکامل آن بسیار کند و محدود بود. سالیان درازی مردان در دسته‌های کوچک به شکار می‌رفتند و زنان به جمع‌آوری بقایای خوردنی گیاهان و میوه درختان می‌پرداختند.

در یک تقسیم‌بندی کلی، گذشته بشر به دوره پیش از تاریخ و دوره تاریخی تقسیم می‌شود. پیش از تاریخ، به دورانی طولانی از زندگی انسان گفته می‌شود که با ظهور او در پهنه گیتی آغاز شد و تا اختراع خط و گسترش تمدن در حدود ۵۰۰۰ سال پیش به طول انجامید. آگاهی ما از این دوره، متکی بر کاوش‌های باستان‌شناسی است.

شواهد باستان‌شناسی نشان می‌دهد که نخستین انسان‌واره‌ها حدود ۴ میلیون سال پیش در علفزارهای آفریقا می‌زیستند و بعدها گروه‌هایی از آنان به اروپا و آسیا کوچ کردند.

بشر مسیر طولانی و مراحل مختلفی را پشت سر گذاشت تا به تمدن رسید. باستان‌شناسان مراحل زندگی انسان‌های

○ انسان‌های دوره گردآوری خوراک

انسان‌های اولیه از پناهگاه‌های طبیعی مانند غارها و نیز کلبه‌هایی که از شاخ و برگ درختان و گیاهان می‌ساختند، برای حفظ جان خود بهره می‌بردند. یکی از اتفاقات مهم دوران پیش از تاریخ، به کارگرفتن آتش بود. این اتفاق، تأثیر بسزایی بر زندگی انسان و ارتباط او با محیط گذاشت.

فعالیت ۱

با همفکری: الف - دو مورد از تأثیرات آتش بر زندگی انسان‌های نخستین را بیان کنید.
ب - توضیح دهید چرا آشنایی با آتش، شرایط مناسبی برای زندگی انسان در مناطق غیراستوایی پدید آورد؟

سنگ، اصلی‌ترین ماده‌ای بود که انسان‌های نخستین از آن برای ساختن ابزار استفاده کردند. در آغاز، ابزارهای سنگی بسیار ساده و ابتدایی بودند، اما بشر در خلال صدها هزار و حتی چند میلیون سال، بر مهارت خود در ساخت تیغه‌های سنگی افزود و توانست ابزارهایی مانند تبر، زوبین و کارد بسازد. استخوان و چوب نیز مواد دیگری بودند که مردمان پیش از تاریخ از آنها برای ابزارسازی استفاده می‌کردند.

● نمونه‌ای از ابزارهای سنگی دوران پارینه سنگی

فعالیت ۲

باهمفکری: الف - بگوئید به چه دلیل باستان‌شناسان، کهن‌ترین دوران زندگی انسان را «عصر سنگ» نامیده‌اند.
ب - به تصاویر ابزارهای سنگی و نمودار خط زمان دقت کنید و توضیح دهید باستان‌شناسان بر اساس چه معیاری، دوره پارینه‌سنگی را به دوره‌های قدیم، میانه و جدید تقسیم کرده‌اند؟

و اندیشیدن تکامل یافت و به حدی رسید که هنر نقاشی را برای نشان دادن احساس و اندیشه خود به کار گرفت.

● غار تاریخی آلتامیرا در اسپانیا

انسان‌های نخستین در آغاز، قادر به حرف زدن نبودند، اما برای اینکه بتوانند به صورت گروهی به شکار بروند، باید به گونه‌ای با هم ارتباط برقرار می‌کردند. به تدریج تا اواخر دوره گردآوری خوراک، توانایی بشر در سخن گفتن

یک توضیح

در اعماق غارهایی در فرانسه و اسپانیا، تصویرهایی از گاو وحشی و سایر جانوران کشف شده که قدمت آنها به ۲۰۰۰۰ سال پیش می‌رسد.

انسان‌های نخستین پی ببرند. اعتقادات انسان‌های اولیه با مشکلات و مخاطرات زندگی آنان مانند بیماری، مرگ، سیل، و خشکسالی ارتباط داشته است. آنان به نیروهایی مرموز و فراطبیعی باور داشتند که در نظر آنان نگاهدارنده زمین، آسمان و حامی زندگی شان بود.

مطالعه وضعیت دینی و اعتقادات مردم دوره گردآوری خوراک، به دلیل نبود شواهد و مدارک، بسیار دشوار است. امروزه باستان‌شناسان می‌کوشند از طریق بررسی اعتقادات جوامع شکارگر کنونی، مانند بومیان استرالیا و قبیله‌های سرخ‌پوست آمریکای جنوبی، به معتقدات دینی

● چغاگلان - شهرستان مهران

● بقایای دانه غلات کشف شده از چغاگلان

رام کردن جانوران در بیشتر نقاط جهان رواج یافت. از آنجاکه زنان مسئولیت گردآوری دانه‌های گیاهان را بر عهده داشتند، به احتمال زیاد، کشت دانه توسط آنان شروع شده است. در عصر نوسنگی، انسان علاوه بر اینکه فن ساخت ابزار و ظروف سنگی را ترقی داد، با ابداع چرخ سفالگری، ظروف گلی تولید کرد و با استفاده از پشم حیوانات، موفق به تولید پارچه شد.

۲- دوره تولید خوراک: از حدود ۱۲۰۰۰ سال پیش، گروه‌هایی از مردم گردآورنده خوراک با استفاده از تجربه‌های گذشته، شروع به کشت برخی گیاهان و اهلی کردن حیوانات کردند و برای نخستین بار موفق به تولید خوراک شدند. باستان‌شناسان درباره تقدم کشاورزی بر اهلی کردن حیوانات و یا برعکس، نظریات متفاوت دارند. آنان همچنین مناطق مختلفی از کره زمین را خاستگاه دیرینه کشاورزی معرفی کرده‌اند؛ اما کاوش‌های باستان‌شناسی اخیر، بیشتر، مناطق کوهپایه‌ای زاگرس در غرب ایران را خاستگاه کشاورزی می‌داند. یافته‌های به دست آمده از کاوش‌های تپه چغاگلان در شهرستان مهران (استان ایلام) نشان می‌دهد که ساکنان این منطقه از نخستین گردآورندگان خوراک بوده‌اند که به کشت گندم و جو روی آوردند. به هر حال، در فاصله ۱۲۰۰۰ تا ۶۵۰۰ سال پیش (عصر نوسنگی) کشت غلات و

● نمونه‌ای از ابزار سنگی و پیکرک سفالی در عصر نوسنگی

فعالیت ۳

به نقشه دقت کنید و سپس ارتباط میان شرایط جغرافیایی و نخستین جوامع شبنی و کشاورزی را توضیح دهید.

نقشه نخستین جوامع کشاورزی و شبنی

بر نیاز، عده‌ای به فعالیت دیگری غیر از تولید خوراک مانند ابزار سازی، سفالگری و پارچه‌بافی روی آوردند و در تولید این محصولات مهارت و تخصص یافتند. ۳- در نتیجه تولید مازاد بر نیاز، داد و ستد میان روستاهای دور و نزدیک به تدریج آغاز شد. رونق داد و ستد، زمینه آشنایی مردم مناطق مختلف را با آداب و رسوم، مهارت‌ها و اندیشه‌های یکدیگر فراهم آورد.

ابداع کشاورزی، رویدادی مهم و سرنوشت‌ساز در زندگی انسان است. برخی باستان‌شناسان از این پدیده با عنوان «انقلاب کشاورزی» یاد می‌کنند و اهمیت و تأثیر آن را در تاریخ بشر همچون «انقلاب صنعتی» در قرن ۱۸م. می‌دانند. مهم‌ترین پیامدهای کشاورزی عبارت‌اند از: ۱- کشاورزان به منظور کاشت، داشت و برداشت محصول، از دوره‌گردی دست برداشتند و نخستین روستاها را به عنوان سکونت‌گاه‌های دائم ایجاد کردند. ۲- به دلیل تولید اضافه

تمدن‌های نخستین

۱- بین‌النهرین

بین‌النهرین یا میان‌رودان به معنای سرزمین‌های میان دو رود دجله و فرات در کشور کنونی عراق است؛ اما جغرافیای تمدن بین‌النهرین فقط محدود به سرزمین‌های میان این دو رود نیست و شامل تمامی سرزمین‌های پست غرب فلات ایران می‌شود. رودهای دجله و فرات از مناطق کوهستانی ترکیه و ارمنستان سرچشمه می‌گیرند و پس از طی کردن مسافتی طولانی در کشور عراق به هم می‌پیوندند. سپس با پیوستن به کارون، در نزدیکی بندر خرمشهر، ارونرود را تشکیل می‌دهند و به سمت خلیج فارس جریان می‌یابند. رسوب این رودها موجب به وجود آمدن دشت‌های حاصلخیزی شده است که مهد یکی از کهن‌ترین تمدن‌ها بوده است.

هرودت: «در بین‌النهرین از هر دانه، دو بیست دانه به عمل می‌آید».

نقشه بین‌النهرین باستان

شکل‌گیری تمدن: کاوش‌های باستان‌شناسی در کشور عراق کنونی و جلگه خوزستان ایران نشان می‌دهد که نخستین مراکز تمدنی در حدود ۳۵۰۰ ق.م. در این مناطق شکل گرفته است. یافته‌های برخی باستان‌شناسان نشان می‌دهد که کشاورزان کوهپایه‌های زاگرس، برای نخستین بار، در دشت‌ها و جلگه‌های مجاور از جمله بین‌النهرین، شروع به کشاورزی کردند. از آنجا که در بین‌النهرین به دلیل کمبود بارندگی، امکان کشت دیم وجود نداشت، ساکنان این منطقه با حفر آبراه‌ها و ایجاد آبگیرهای متعدد، زمین‌های وسیعی را در اطراف رودهای دجله و فرات به زیر کشت بردند و محصولات فراوان و مازاد بر نیاز تولید کردند. افزایش جمعیت و تولید مازاد بر خوراک، موجب شد که روستاها گسترش پیدا کنند و سرانجام نخستین شهرها در این منطقه پدید آیند.

لوح گلی یکی از فرمانروایان سومری در ۲۴۰۰ ق.م. درباره ساخت شهرها و حفر آبراه

همراه روستاهای پیرامون خود، دارای حکومتی مستقل بودند که به آنها دولت - شهر یا کشور - شهر گفته می‌شود. این دولت - شهرها اغلب با یکدیگر در حال رقابت و جنگ به سر می‌بردند.

سومر: اولین شهرها در ناحیه جنوبی بین‌النهرین، معروف به سومر به‌وجود آمدند. سومر نام یکی از اقوام کهن ساکن این ناحیه نیز بود. اور، اوروک، لاگاش و کیش از جمله مهم‌ترین شهرهای سومر به شمار می‌رفتند. هریک از این شهرها به

● موزائیک سنگی کشف شده از مقبره شاهی اور - سومر

و طوفان یا خشکسالی تنبیه خواهند کرد. کاهنان و به ویژه کاهن اعظم که معمولاً از دانش‌های عصر خود مطلع بودند، به عنوان واسطه میان مردم و خدایان عمل می‌کردند و قدرت و ثروت فراوان داشتند. کاهنان، در آغاز، پیشوایی دینی را به همراه فرمانروایی سیاسی بر عهده داشتند، اما سرانجام فرماندهان نظامی، قدرت را به دست گرفتند و حکومت را در خانواده خود موروثی کردند.

صنعتگران سومری علاوه بر مهارت در سفالگری، در ساخت ابزار و جنگ‌افزارهای مفرغین نیز ماهر بودند. در آن زمان، مردم جنوب غربی آسیا، کاربرد فلزات مختلفی مانند مس و قلع را آموخته بودند و از ترکیب این دو، اشیای مفرغین می‌ساختند که بسیار مقاوم و محکم بودند.

لوح‌های گلی فراوانی به خط میخی و زبان سومری در بقایای شهرهای سومری کشف شده است. به گمان برخی باستان‌شناسان، سومریان مخترع خط بوده‌اند و نخستین نوشته‌های جهان متعلق به آنان است. بعضی از این لوح‌ها حاوی آثار ادبی بلند، مانند افسانه گیلگمش است.

مردم بین‌النهرین، از جمله سومریان، خدایان متعددی را می‌پرستیدند و اعتقاد داشتند که هر شهر از آن خدایی است. آنان برای خدای شهر خویش پرستشگاه باشکوهی برپا نموده، قربانی‌ها و هدایای بسیار نثارش می‌کردند. آنان معتقد بودند که خدایان، انسان را برای خدمت به خود آفریده است و اگر در این کار کوتاهی کنند، خدایان آنان را با فرو فرستادن سیل

● پیکره بز مفرغی کشف شده از گورستان شاهی شهر اور در سومر

جست‌وجو و کاوش

بر اساس برخی شواهد باستان‌شناختی و تاریخی، حضرت ابراهیم علیه السلام احتمالاً حدود چهار هزار سال پیش در اور (یکی از شهرهای سومر) به دنیا آمده است. او در این شهر، مبارزه خود را بر ضد ستاره‌پرستی و بت‌پرستی آغاز کرد. با رجوع به مدخل ابراهیم در جلد دوم فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان و یا جلد اول کتاب داستان پیامبران، نوشته علی موسوی گرمارودی، سرگذشت حضرت ابراهیم علیه السلام را خلاصه کنید و در کلاس بخوانید.

● سردیس مفرغی سارگن

آگد و بابل: در حدود ۲۴۰۰ ق.م، قوم آگد که در مرکز بین‌النهرین می‌زیست، به فرماندهی سارگن بر کشور-شهرهای سومری مسلط شد. سارگن سپس سرتاسر بین‌النهرین را به فرمان خود آورد و امپراتوری بزرگی تشکیل داد که از سواحل شرقی دریای مدیترانه تا کوه‌های زاگرس امتداد داشت. این امپراتوری، مردم و اقوامی را که دارای اندیشه، آداب و رسوم، صنعت و هنر گوناگونی بودند، یکپارچه و متحد کرد و موجب تبادل بیشتر فرهنگ و تمدن در بین‌النهرین شد.

مربوط به زراعت، آبیاری، کشتیرانی، خرید و فروش برده، ارث، ازدواج و مجازات‌های انواع جرم‌ها و جنایت‌ها است. شهر بابل، پایتخت آموری‌ها، به دلیل داشتن موقعیت مناسب سیاسی و جغرافیایی، به یکی از مراکز بزرگ تجارت بین‌المللی در جهان باستان تبدیل شد و از ثروت و رفاه فراوانی برخوردار گردید. بابل در دوران سلسله‌های بعدی نیز همچنان شهری بزرگ و آباد بود.

پس از ضعف و زوال حکومت بابل قدیم، آشوریان که قومی جنگجو در شمال بین‌النهرین بودند، به قدرت رسیدند. حکومت آشور با لشکرکشی‌های پیاپی به سرزمین‌های همجوار و غارت و ویران کردن آنها، بر قلمرو و ثروت خود افزود. در درس نهم درباره آشوریان و نیز حکومت بابل جدید، مطالب بیشتری می‌خوانید.

امپراتوری سارگن حدود دو قرن دوام آورد و در پی آن، دورانی از بی‌ثباتی و ضعف فرا رسید. از حدود ۱۹۰۰ ق.م، به تدریج قوم دیگری به نام آموری، قدرت خود را در مرکز بین‌النهرین گسترش داد و سلسله‌ای را تأسیس کرد که به بابل قدیم معروف است. مشهورترین فرمانروای این سلسله حمورابی بود که مناطق وسیعی از بین‌النهرین را فتح و ضمیمه قلمرو خود کرد. او همچنین اقدامات مهمی در زمینه کشاورزی، کشاوزی و قانون‌گذاری انجام داد.

شیوه حکومتی حمورابی مبتنی بر قدرت و اختیارات فراوان پادشاه و اطاعت کامل حاکمان ولایات از او بود. او مقام پادشاهی را هدیه‌ای از جانب خداوند به خود می‌پنداشت. مهم‌ترین دلیل شهرت حمورابی در تاریخ، به خاطر قانون‌نامه‌ای است که از او برجای مانده و نخستین سند قانون‌گذاری جهان به‌شمار می‌رود. این قانون‌نامه، شامل مجموعه‌ای از قوانین

● لوح سنگی قانون‌نامه حمورابی
موزه لوور پاریس

● مهر استوانه‌ای متعلق به دوران آگد

میراث تمدن بین‌النهرین: ساکنان بین‌النهرین، تمدنی عظیم را پی‌ریزی کردند که در زمینه‌های مختلف، از جمله سیاست و حکومت، قانون‌گذاری، معماری و شهرسازی، هنر، صنعت و خط به پیشرفت‌های چشمگیری دست یافت. تمدن بین‌النهرین بر تمدن‌های پس از خود، از جمله تمدن ایران در زمان هخامنشیان و نیز تمدن یونان باستان، تأثیر بسزایی گذاشت.

۲- مصر، هدیه رود نیل

مدتی پس از آنکه سومریان زندگی در شهرها را آغاز کردند، در مصر نیز تمدن شروع به جوانه زدن کرد. در مصر، جریان زندگی و تمدن به رود پرآب و طولیل نیل وابسته بود که از دریاچه‌های آفریقای مرکزی به سمت شمال جاری می‌شود و به دریای مدیترانه می‌ریزد. آب نیل هر سال بر اثر ذوب‌شدن برف‌ها و باریدن باران‌های بهاری، آرام آرام بالا می‌آید و سواحل پست را فرا می‌گیرد؛ سپس آهسته آهسته پس می‌نشیند و لایه‌ای از رسوبات غنی بر جای می‌گذارد و زمین‌های مرطوب را مستعد کشت و زرع می‌کند.

علاوه بر رود نیل که محیط مساعدی برای زندگی در مصر ایجاد کرده بود، موانع طبیعی مانند صحراهای گرم در شرق و غرب، دریای مدیترانه در شمال و صخره‌های شمالی، این کشور را از تهاجم خارجی حفظ می‌کرد. مصر اغلب از طریق شبه‌جزیره سینا در شمال شرق این کشور، در معرض هجوم بیرونی قرار داشت و عاقبت هم فاتحان، از همین مسیر به آن سرزمین دست یافتند.

سیاست و حکومت: مورخان، تاریخ مصر باستان را به سه دوره امپراتوری قدیم، میانه و جدید تقسیم می‌کنند. (به نمودار خط زمان در صفحه ۴۰ توجه کنید). در دوره امپراتوری قدیم، قدرت فرعون‌ها در اوج بود و اهرام سه‌گانه، که اکنون یکی از شاهکارهای معماری جهان باستان است، به دستور آنان ساخته شد. فرعون‌ها برای اداره امور کشور، از وزیر یا شخصی با عنوان «کارگزار کل کشور» استفاده می‌کردند که مسئولیت اداره امور اداری، مالی و قضایی را بر عهده داشت.

دین: مصریان باستان خدایان زیادی را می پرستیدند. حداقل نام چندین هزار خدا در نوشته‌های مصری شناسایی شده است. البته مردم مصر، خدایانشان را مهربان تر و دوستانه تر از خدایان سومری می پنداشتند. شاید به این سبب که زندگی در اطراف رود پر برکت نیل آسان تر و مطبوع تر از زندگی در کناره‌های دجله و فرات بود.

فرعون، قدرت و اعتبار زیادی در میان مردم داشت. آنچه او می کرد، اراده خدایان شمرده می شد و آنچه می گفت از زبان یکی از خدایان بود و فرمان‌های او می بایست بی چون و چرا اجرا شود. پسر یا هر یک از اعضای خانواده فرعون، حتی همسر او می توانست جانشین او شود.

یک توضیح

یکی از معروف‌ترین خدایان مصری، **آمون** خدای خورشید بود. **ایزیس**، خدای نیل و حاصلخیزی و **اوزیریس** خدای زندگی پس از مرگ شمرده می شدند و پسر این دو (هور یا هوروس)، همان فرعون بود.

جامعه و اقتصاد: اساس زندگی در مصر باستان بر کشاورزی استوار بود. بیشتر جمعیت مردم را کشاورزان تشکیل می‌دادند. آنان در کشتزارهای اطراف نیل که متعلق به فرعون‌ها، کاهنان و مقام‌های حکومتی بود، گندم، جو، خرما و میوه‌های دیگر را کشت می‌کردند. مصریان مردمی صبور و فرمان‌بر بودند. آموزه‌های دینی، آنان را به اطاعت بی‌چون و چرا از فرمان فرعون و مأموران او فرامی‌خواند. توده‌های مردم، علاوه بر پرداخت مالیات، ناگزیر بودند در ساختن آرامگاه‌ها، کاخ‌ها، معابد و نیز باحضور در جنگ‌ها، برای حکومت بیگاری کنند.

آمن هوتپ چهارم، یکی از فرعون‌های دوره جدید، کوشید یگانه‌پرستی را در شکل پرستش خدای خورشید در مصر ترویج کند، اما پس از مرگ او، کاهنان که نقش مهمی در فرهنگ مصر داشتند، دوباره پرستش چندخدایی را رایج کردند. حضرت یوسف علیه السلام و حضرت موسی علیه السلام که مردم مصر را به پرستش خدای یگانه دعوت می‌کردند نیز به احتمال بسیار در دوران امپراتوری جدید زندگی می‌کردند. مصریان به زندگی بعد از مرگ باور داشتند و معتقد بودند که روح پس از مرگ مدتی سرگردان می‌ماند و سپس به جسم باز می‌گردد. به همین دلیل، اجساد فرعون‌ها را برای جلوگیری از فاسد شدن جسم، مومیایی می‌کردند.

● نقاشی دیواری یکی از مقبره‌های شهر تیس که فعالیت کشاورزان را نشان می‌دهد.

● صفحه‌ای از پاپيروس مصری به خط هیروگلیف

● درپوش مرمین کوزه‌ای که محتوی امعا و احشای مومیایی شده فرعون (توت عنخ آمون) بوده و آن را به شکل سر و صورت خود او ساخته بودند.

ادبیات و هنر: یکی از دستاوردهای برجسته تمدن مصر باستان، ابداع خط‌های مختلف هیروگلیف و دموتیک بود که از هریک در جاهای متفاوت استفاده می‌شد. مصریان همچنین با استفاده از نی، کاغذ پاپيروس را ابداع کردند. شماری از این پاپيروس‌ها که حاوی مطالب ادبی، دینی، شرح حال و اقدامات فرعون‌هاست، بر جای مانده است. تمدن مصر بیش از هر چیز به خاطر بناهای باستانی مانند اهرام، معابد، کاخ‌ها و نیز آثار هنری به ویژه مجسمه‌ها شهرت دارد. مصر از منابع طبیعی سنگ آهک و سنگ خارا بهره‌مند بود و معماران مصری برای ساختن هرم و دیگر بناها از آنها استفاده می‌کردند. ساخت این بناهای عظیم نیازمند دانش و مهارت بسیار بود و ساختن آنها بدون محاسبات دقیق هندسی و ریاضی امکان‌پذیر نبود. مصریان باستان همچنین در نقاشی، مجسمه‌سازی و ساخت جنگ‌افزارها و دیگر ابزارها، خلاقیت و مهارت داشتند و آثار زیبا و ظریفی را خلق کردند. آنان برای ساختن این اشیاء، از معادن دوردست، مس و طلا استخراج می‌کردند.

پرسش‌های نمونه

- ۱) سه تفاوت عمده دوره گردآوری خوراک با دوره تولید خوراک را بنویسید.
- ۲) ابداع کشاورزی چه پیامدهای مهمی برای بشر داشت؟
- ۳) تأثیر و نقش شرایط طبیعی و اقلیمی بین‌النهرین و مصر را در شکل‌گیری تمدن به شکل مقایسه‌ای توضیح دهید.
- ۴) شباهت‌ها و تفاوت‌های دین سومریان و مصریان باستان را، با ذکر دلیل، بیان کنید.
- ۵) تأثیر حمورابی را بر تمدن بین‌النهرین شرح دهید.

جلگه‌ها و دشت‌های پیرامون رودهای بزرگ در هند و چین در جنوب و شرق آسیا نیز زادگاه تمدن‌های کهن بودند. انتظار می‌رود با مطالعه رویدادهای مهم تاریخ هند و چین باستان در این درس، دستاوردهای برجسته تمدنی این کشورها را شناسایی و تأثیرات فرهنگی آنها را بر سایر تمدن‌ها بیان کنید.

هند باستان

● نقشه هند باستان

شواهد و یافته‌های باستان‌شناسی نشان داده است که ساکنان تمدن دره سند، شهرهای خود را بر اساس نقشه‌ای دقیق و معماری تقریباً یکسانی ساخته بودند. آنان خیابان‌ها و معابر اصلی و فرعی را با پهنای معینی طراحی کرده بودند که یکدیگر را قطع می‌کردند. همچنین ساختمان‌ها را با معماری همسان و آجرهایی به اندازه‌های مشخص بنا می‌کردند. در شهرهای موهنجودارو و هاراپا چندین بنای عمومی (پرستشگاه، حمام، انبار غله و...) نیز وجود داشت. این شهرها مجهز به شبکه فاضلاب بودند. تمدن سند به کشاورزی متکی بود و ساکنان این منطقه، در جلگه‌های آبرفتی و حاصلخیز اطراف رود سند، به کشت

سرزمین پهناور هند دارای تاریخ و تمدن کهن و پرباری است. هند باستان، سرزمینی پهناور و متنوع، شامل هندوستان، بنگلادش و بخش وسیعی از پاکستان امروزی بوده است.

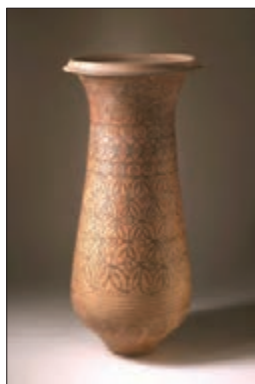
تمدن دره سند: کاوش‌های باستان‌شناسی در اوایل سده بیستم نشان داد که در حدود ۵ هزار سال پیش، تمدن پیشرفته‌ای در کنار رود سند وجود داشته است. باستان‌شناسان پس از سال‌ها حفاری و کاوش، بقایای شهرهای بزرگ و پرجمعیت موهنجودارو^۱ و هاراپا^۲ را که در پاکستان امروزی واقع شده است، کشف کردند. در فاصله بین این دو شهر باستانی نیز ده‌ها سکونت‌گاه کوچک‌تر از خاک بیرون آورده شد.

۱- Mohenjo Daro

۲- Harapa

خوانده نشده‌اند. از این رو، دربارهٔ اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تمدن سند چیزی نمی‌دانیم.

مهاجرت آریاییان به هند: در حدود ۱۵۰۰ ق.م، زمانی که تمدن سند رو به انحطاط نهاده بود، دسته‌هایی از اقوام آریایی از سمت شمال غرب وارد هند شدند. آریاییان که مردمانی جنگجو و دارای اسب و ارابه بودند، به تدریج بر بخش‌های شمال هند مسلط شدند و قدرت و نفوذ خود را تا نواحی مرکزی آن کشور گسترش دادند. نواحی استوایی و مرطوب جنوب هند، زیر سلطهٔ مهاجران آریایی در نیامد و مردمان آنجا به زندگی مستقل خود ادامه دادند.

● نمونه‌هایی از ظروف سفالی تمدن سند

محصولاتی چون گندم، جو و پنبه و پرورش دام به ویژه گاو میش می‌پرداختند. همچنین نشانه‌هایی از رواج صنعت سفالگری و نساجی در آن منطقه به دست آمده است. وجود برخی اشیای متعلق به مراکز تمدنی ایران و بین‌النهرین در کشفیات موهنجودارو و هاراپا نشان می‌دهد که این مراکز با یکدیگر داد و ستد داشته‌اند.

از ویرانه‌های تمدن سند، ابزارها، ظرف‌ها، آثار هنری، مجسمه‌ها و زیورآلاتی کشف شده است که بیانگر شکوفایی صنعت و هنر آن دوره است. از این تمدن همچنین لوح‌ها و نوشته‌هایی به دست آمده است که تاکنون رمزگشایی و

● بقایای شهر موهنجودارو

یک توضیح

اقوام هند و اروپایی: اصطلاح هند و اروپایی نخستین بار از سوی زبان‌شناسان وضع گردید. آنان با اشاره به شباهت‌های زبان سانسکریت، یونانی و لاتین به یکدیگر به این نتیجه رسیدند که احتمالاً آنها از یک زبان مشترک منشأ گرفته باشند. فرانتس پوپ براساس این نظریه اصطلاح هند و اروپایی را به کار برد. منظور وی این بود که این خانواده زبانی متعلق به اقوامی است که یک سر آنها به هند و سر دیگر آنها به اروپا وصل می‌شده است. در مورد خاستگاه این اقوام فرضیات گوناگونی مطرح شده است، اما از میان آنان، این نظریه که خاستگاه هند و اروپاییان احتمالاً استپ‌های اورال/ولگا بوده باشد، مورد حمایت محققان است.

سانسکریت (زبان مهاجران آریایی هند) سروده شده است. به مرور زمان، آیین پیچیده‌ای در هند پدید آمد که به آیین برهمنی مشهور شد. این آیین به خدایان متعددی که در وداها ستایش شده بودند، باور داشت و آداب و مناسک دشواری را بر پیروان خود تحمیل می‌کرد. قربانی کردن، از جملهٔ رسوم سخت و پیچیدهٔ آن بود. وظیفهٔ حفظ سرودهای وداها از گزند فراموشی، تعلیم آموزه‌های دینی و اجرای آداب مذهبی، بر عهدهٔ افرادی بود که

آیین برهمنی: آریاییان هند نیز همانند سایر اقوام هند و اروپایی، خدایان گوناگونی را به عنوان یکی از مظاهر طبیعت، مانند آسمان، ماه، خورشید، باد و آتش می‌پرستیدند؛ آنان همچون آریایی‌های ایرانی، به خدای غیرمادی و مافوق طبیعت نیز عقیده داشتند.

مهم‌ترین اثر برجا مانده دربارهٔ عقاید آریاییان هند، سروده‌هایی در ستایش آفرینش و خدایان با عنوان «وداها» است. کهن‌ترین بخش وداها، «ریگ ودا» نام دارد که به زبان

به «برهمن» شهرت داشتند. برهمنان به واسطه مقام و موقعیت مذهبی خویش، قدرت و ثروت فراوانی کسب کرده و «کاست» یا طبقه ممتازی را تشکیل داده بودند. مناسک طاق‌فرسای آیین برهمنی به تدریج موجب روی گردانی برخی پیروان آن شد و زمینه را برای شکل‌گیری و رواج آیین و اندیشه‌های دیگر

در هند فراهم آورد. آیین بودایی مهم‌ترین آیینی بود که در برابر باورهای آمیخته با خرافات و رسوم دشوار کیش برهمنی ظهور کرد و برای چند قرن حیات فکری و فرهنگی هند باستان را تحت تأثیر قرار داد.

یک توضیح

بودا به معنی «روشن» و «روشنی‌یافته» است و آیین بودا یا بودایی، دین و فلسفه‌ای مبتنی بر تعالیم شاهزاده‌ای هندی به نام سیدهارتا گوتاما^۱ است. تاریخ تولد او به طور دقیق معلوم نیست. بنا به قولی در سال ۵۶۳ ق.م. در خانواده‌ای که بر منطقه‌ای در شمال هند حکومت می‌کردند، به دنیا آمد. زندگی دشوار و پر از رنج و درد مردم محروم، توجه این شاهزاده مرفه را برانگیخت. در ۲۹ سالگی، خانواده و قصر مجلل خود را به منظور جست‌وجوی راهی برای پایان دادن به درد و رنج بشر ترک کرد و در مکانی دور از آنها به ریاضت‌کشی پرداخت. تحمل ریاضت هم، باعث رضایت و آرامش او نشد و به زندگانی عادی خود بازگشت ولی همچنان در اندیشه و مراقبه بود. سرانجام یک روز که زیر درخت انجیری نشسته بود، ادعا کرد که حقیقت و راه نجات انسان از درد و رنج برای او آشکار شده و به «نیروانا» یعنی روشنی رسیده است. پس از آن بود که «بودا» نامیده شد.

۱- Siddhartha Gautama

● پیکره بودا در سارنات هند

● معبد بودایی ماهابادی در استان بیهار هند، به اعتقاد بوداییان، بودا در همین مکان و در زیر درخت مقدس به روشنایی رسید.

در ایمان، نیت، گفتار، کردار، زندگانی، کوشش، پندار و مراقبه می‌شد. تعالیم بودا، با وجود مخالفت و دشمنی برهمنان در هند، رواج پیدا کرد و سپس از آنجا به مناطق دیگر آسیا از جمله تبت و چین راه یافت.

بودا، از چهار حقیقت عالی سخن به میان آورد که عبارت بود از: ۱- زندگی سراسر رنج و درد بی پایان است؛ ۲- سرچشمه این درد، آرزو و خواستن است؛ ۳- تنها با رسیدن به «نیروانا»^۱ می‌توان بر آرزو و خواستن غلبه کرد؛ ۴- از هشت راه مقدس می‌توان به نیروانا رسید. این هشت راه شامل صداقت‌ورزی

۱- Nirvana

طبقات اجتماعی: با استقرار آریایی‌ها در هند و شکل‌گیری آیین برهمنی، نظام طبقاتی بسته و تبعیض‌آمیزی در آن کشور به وجود آمد که به «کاست» معروف شده است. نظام کاستی به همراه آیین برهمنی، دو عامل بسیار مهم و مؤثر در تاریخ هند بودند. طبقات اجتماعی در هند عبارت بودند از: ۱- برهمنان (روحانیان)؛ ۲- کشاتریا (جنگاوران)؛ ۳- ویش‌ها (گله‌داران، کشاورزان و بازرگانان)؛ ۴- شودراها (کارگران و کشاورزان فاقد زمین که همراه با زمین خرید و فروش می‌شدند).

اعضای طبقات اول تا سوم را آریاییان تشکیل می‌دادند و بومیان هند در طبقه چهارم جای داشتند. پایین‌تر از این چهار کاست، پارایاها یا نجس‌ها بودند که هر چهار کاست مذکور از آنها دوری می‌کردند.

طبقات یا کاست‌ها در هند باستان کاملاً از یکدیگر مجزا بودند و هر طبقه موقعیت، امتیازات و وظایف خاص خود را داشت. طبقات یا کاست‌ها نمی‌توانستند با مردم کاست‌های پایین‌تر از کاست خود ازدواج کنند. کسانی که از تشریفات و قواعد کاست سرپیچی می‌کردند، از کاست خود رانده می‌شدند.

نظام کاستی هند به مرور زمان گسترش یافت و در درون هر کاست، کاست‌های دیگری شکل گرفت. در قرن ۱۸م. و هم‌زمان با شروع استعمار انگلستان، صدها کاست اصلی و فرعی در این کشور وجود داشت.

بقایای بنای متعلق به دوره آشوکا

«چندرا گوپتا^۱» بر ضد یونانیان سر به شورش برداشت. او با به اطاعت درآوردن شماری از حاکمان محلی شمال هند، سلسله موریا^۲ را بنیان گذاشت. حکومت موریا در دوران فرمانروایی آشوکا^۳ به اوج قدرت رسید و قلمرو خود را به سرتاسر هند، به جز قسمت‌های جنوبی آن، گسترش داد.

حکومت موریا پس از آشوکا ضعیف شد و کم‌کم سلسله دیگری به نام گوپتا بر سر کار آمد و چندین قرن بر هند فرمان راند.

سلسله‌های پادشاهی هند: قبایل آریایی مهاجر به هند، تا چندین قرن به صورت پراکنده می‌زیستند و حکومت فراگیری را تأسیس نکردند. داریوش بزرگ، پادشاه هخامنشی، قسمت‌هایی از شمال غرب هند را تصرف و آنجا را خراج‌گزار خویش کرد. اسکندر مقدونی نیز پس از آنکه حکومت هخامنشیان را برانداخت، بخش‌های وسیعی از هند را فتح کرد. با انتشار خبر مرگ اسکندر، یکی از فرماندهان هندی به نام

۱- Chandra gupta
۲- Muria
۳- Ashoka

چین باستان

اما دره پهناور رود هوانگ هو در شمال، این کشور را در معرض یورش اقوام بیابان گرد قرار می‌داد. با این حال، جلگه‌ها و دشت‌های پیرامون رودهای بزرگ در چین محیط مناسبی برای کشاورزی و برپایی سکونت‌گاه‌های دائمی بود.

چین کشوری پهناور در شرق آسیا و دارای ویژگی‌های سرزمینی و آب و هوایی بسیار متنوع است. موانع طبیعی، چین را از تایلند، برمه، هند و آسیای مرکزی جدا کرده است،

● نقشه طبیعی چین

فعالیت ۱

با مقایسه نقشه طبیعی تمدن‌های بین‌النهرین، مصر، هند و چین باستان، درباره زمینه‌های جغرافیایی مشترک این تمدن‌ها و تأثیرات آنها بر ویژگی اصلی تمدن‌های مذکور گفت‌وگو کنید.

نهاد و به تدریج زمینه پیدایش نخستین شهرها را در حدود ۱۵۰۰ ق.م. فراهم آورد. در میان تمدن‌های نخستین، تمدن چین به سبب موقعیت ویژه جغرافیایی خود، کمتر تحت تأثیر و نفوذ خارجی بوده است. چینیان زمانی با هند و ایران ارتباط برقرار کردند که فرهنگ و هنر آنان شکوفا شده و ویژگی‌های خاص خود را پیدا کرده بود.

ظهور تمدن: کاوش‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد که در دوران نوسنگی و حدود ۸ هزار سال پیش، گروه‌هایی از مردم روستانشین چینی در اطراف رودهای بزرگ هوانگ هو (رود زرد) و یانگ تسه مشغول کشاورزی بوده‌اند. ارزن، گندم، برنج و سپس ابریشم مهم‌ترین محصولاتی بودند که کشاورزان چینی تولید می‌کردند. چینی‌ها همچنین چندین نوع حیوان اهلی را پرورش می‌دادند. در چین نیز مانند دیگر جاها، با تولید مازاد بر نیاز محصولات کشاورزی و دامی، جمعیت رو به افزایش

این سلسله‌ها تا قرن‌ها نتوانستند چین را از نظر سیاسی و جغرافیایی به طور کامل متحد و یکپارچه کنند؛ بنابراین، چین همچنان با تفرقه سیاسی و یورش‌های پیاپی اقوام کوچرو در مرزهای شمالی رو به رو بود.

چین نیز مانند سومر و مصر، در آغاز شامل چندین دولت-شهر بود که بر هر قسمت از آن، جنگاورانی حکومت می‌کردند. به تدریج حاکمان محلی تحت فرمان یک دودمان قرار گرفتند و سلسله‌های حکومتی در این سرزمین به وجود آمد. اما

○ دیوار چین

رونق تجارت، مقیاس وزن‌ها و اندازه‌ها و عیار سکه‌ها را یکسان کرد. یکی دیگر از اقدام‌های مهم وی، تکمیل دیوار بزرگ چین بود. فرمانروایان پیش از او برای جلوگیری از هجوم اقوام صحراگرد، قسمت‌هایی از این دیوار را ساخته بودند. شی‌هوانگ‌تی بخش‌های مختلف این دیوار را به یکدیگر متصل کرد تا دژی به طول ۲۴۰۰ کیلومتر با ۲۵۰۰۰ برج نگهبانی در مرز شمالی چین شکل بگیرد. برای ساخت این دیوار، افراد زیادی به بیگاری گرفته شدند که بسیاری از آنها در حین کار جان سپردند.

نخستین امپراتور: یکی از فرمانروایان سلسله «چه‌این» به نام ژنگ، با پیروزی بر حاکمان محلی و اشراف زمین دار، به تفرقه و تجزیه سیاسی چین پایان داد و حکومت نیرومندی را به وجود آورد. او عنوان **شی‌هوانگ‌تی**، به معنای «امپراتور اول» را که پیش از آن مخصوص خدایان و قهرمانان اساطیری بود، برای خود برگزید.

شی‌هوانگ‌تی به منظور تسلط بیشتر حکومت مرکزی بر سرزمین چین، تشکیلات اداری و مالیاتی را نوسازی کرد و شبکه گسترده‌ای از جاده‌ها ساخت. وی همچنین به قصد

آرامگاه شی هوانگ تی؛ برای ساخت این آرامگاه، هنرمندان و کارگران زیادی به خدمت گرفته شدند.

فعالیت ۲

به نظر شما آثار کشف شده از آرامگاه شی هوانگ تی چه کمکی به مطالعه و شناخت تاریخ و تمدن چین باستان می‌کند؟

دربارهٔ دین یا خدایان چینی خیلی کم سخن گفته است. اساس تعلیم او این بود که مردم چطور باید رفتار کنند و حاکمان چگونه باید رفتار مناسب را در جامعه ترویج دهند.

قطعهٔ ادبی منسوب به کنفوسیوس

سلسلهٔ هان: پس از مرگ شی هوانگ تی، چین دچار آشوب و جنگ داخلی شد و اندکی بعد سلسلهٔ «هان» روی کار آمد. در دوران فرمانروایی این سلسله تغییر و تحولات چشمگیری در چین رخ داد. کشاورزی، صنعت، علم و فرهنگ، پیشرفت نمایی کرد و چینیان دست به ابداعات و اختراعات مهمی زدند. سلسلهٔ هان با گسترش قلمرو خود از سمت جنوب و غرب، با کشورها و تمدن‌های دیگر از جمله ایران، ارتباط سیاسی، اقتصادی و فرهنگی برقرار کرد. جاده‌ای که در قرون جدید به‌عنوان جادهٔ ابریشم شهرت یافته و چین را از طریق ایران به اروپا متصل می‌کرد، در دورهٔ هان گشایش یافت.

آیین و اندیشهٔ کنفوسیوس: در عصر باستان تعدادی از اندیشمندان و فیلسوفان چینی، اصول و آیینی برای ادارهٔ جامعه و حکومت عرضه کردند. یکی از برجسته‌ترین این اندیشمندان، کنفوسیوس بود که چند قرن پیش از شی هوانگ تی می‌زیست. کنفوسیوس بیش از هر چیز به رفتار اخلاقی توجه داشت و

کنفوسیوس از پنج نوع رابطه که نیاز به توجه دارد، سخن گفته است: روابط فرمانروا و فرمانبر، والدین و فرزندان، برادر بزرگ‌تر و کوچک‌تر، زن و شوهر؛ و دوست با دوست. او احترام را مبنای این ارتباط شمرده است. کنفوسیوس عقیده داشت که خانواده، اساس نظام اجتماعی و سیاسی است. در جامعهٔ امروزی چین نیز همچنان بر ارزش و اهمیت خانواده تأکید می‌شود.

و وابستگی‌های خانوادگی به خدمت گرفته می‌شدند. از این‌رو، کسانی که داوطلب خدمات دولتی بودند، به‌منظور اثبات استعداد و صلاحیت خود، لازم بود در آزمون‌های مختلفی شرکت کنند.

در دوران سلسلهٔ هان، آیین بودا به چین راه یافت و به تدریج در کنار آیین کنفوسیوس و دیگر آیین‌ها، مورد پذیرش بخشی از مردم چین قرار گرفت.

شی‌هوانگ‌تی به شدت با اندیشه‌های کنفوسیوس مخالفت کرد و دستور داد آثارش را بسوزانند و حکیمان پیرو او را نابود کنند. اما پس از مرگ شی‌هوانگ‌تی و در دوران حکومت‌هان، اندیشه و آیین کنفوسیوس دوباره رواج یافت و تعلیم داده شد. یکی از اقدام‌های مؤثر حکومت‌هان که به سنتی ماندگار در تاریخ چین تبدیل شد، انتخاب مأموران دولتی بر پایهٔ اصول و تعلیمات کنفوسیوس بود. در چارچوب این اصول، افراد بر اساس توانمندی و شایستگی‌های خویش و نه بر مبنای ثروت

فعالیت ۳

دربارهٔ چند اختراع مهم چینیان باستان به صورت گروهی تحقیق کنید و گزارش آن را در کلاس ارائه دهید.

پرسش‌های نمونه

- ۱) دستاوردهای مهم تمدن سند را فهرست کنید.
- ۲) خاستگاه آیین برهمنی و ویژگی برجستهٔ آن را توضیح دهید.
- ۳) نقش شی‌هوانگ‌تی و اهمیت اقدامات او را در تاریخ چین باستان شرح دهید.
- ۴) در دوران فرمانروایی سلسلهٔ هان چه تغییر و تحولانی در چین پدید آمد؟
- ۵) تأثیر اندیشه و تعلیمات کنفوسیوس را بر نظام سیاسی و اجتماعی چین از متن درس استنباط و بیان کنید.

جزیره‌ها و شبه‌جزیره‌های شمال دریای مدیترانه خاستگاه تمدن‌های کهنی بوده‌اند که تأثیر عظیمی بر تاریخ و فرهنگ جهان و به‌ویژه قاره اروپا گذاشته‌اند. انتظار می‌رود با بررسی رویدادهای مهم تاریخ یونان و روم در دوران باستان، در این درس جایگاه و دستاوردهای این تمدن‌ها و تفاوت‌ها و شباهت‌های مهم آنها را با دستاوردهای سایر تمدن‌های باستانی تشخیص و توضیح دهید.

یونان باستان

نقشه یونان باستان

وضعیت جغرافیایی یونان تأثیر بسزایی در زندگی یونانیان داشته است. بخش وسیعی از یونان را کوه‌های صخره‌ای فرا گرفته است که در میان آنها فقط دشت‌های حاصلخیز

یکی از کانون‌های مهم تمدنی قاره اروپا، در سرزمین‌های جنوب شبه‌جزیره بالکان و جزیره‌های مجاور آن در دریاهای مدیترانه و اژه که یونان نامیده می‌شود، به‌وجود آمد.

افسانه‌ای آن جزیره، تمدن مینوسی نامیده شد. مینوسی‌ان قرن‌ها پیش از مهاجرت اقوام هند و اروپایی به یونان، شهرهای خود را پایه‌گذاری کرده بودند. آنان قومی دریانورد بودند و با مصر و دیگر مناطق همجوار خود، روابط بازرگانی داشتند. بقایای کاخ شاهی مینوسی‌ان، حکایت از قدرت، رفاه و معماری پیشرفته آنان دارد. به احتمال زیاد، تمدن مینوسی در اثر کشمکش با اقوام مهاجر از بین رفته است.

کوچکی به چشم می‌خورد. در عوض، موقعیت شبه‌جزیره‌ای این کشور و برخورداری از سواحل طولانی با خلیج‌ها و بریدگی‌های مناسب برای ایجاد لنگرگاه‌ها، شرایط مناسبی را برای کشتیرانی و دریانوردی فراهم کرده است.

تمدن مینوسی: در پی کاوش‌های باستان‌شناختی در اوایل قرن بیستم، آثار تمدنی کهن در جزیره کِرت در جنوب یونان کشف شد. این تمدن به دلیل انتساب به مینوس، شاه

● دروازه شیر در میسن

● نقاشی دیواری کاخ کنوسوس که مراسم ورزشی را نشان می‌دهد- جزیره کِرت

شهرهایی را بر پا کردند که مهم‌ترین آنها میسن نام داشت. به همین دلیل اولین دوره تمدن یونان را عصر میسنی می‌گویند.

تمدن میسنی: در حدود ۲۰۰۰ ق.م. طایفه‌های بیابانگردی از دشت‌های اروپای شرقی به شبه جزیره یونان آمدند. این طایفه‌ها به تدریج و احتمالاً تحت تأثیر تمدن مینوسی،

یک توضیح

● بقایای منسوب به شهر تروا

اطلاعات موجود درباره دوره میسنی، عمدتاً از کشفیات باستان‌شناسی و نیز از «ایلیاد» و «اودیسه»، دو کتاب حماسی یونان باستان، سروده هومر شاعر بلند آوازه قرن ۸ ق.م. به دست می‌آید. ایلیاد، جنگ اهالی میسن را با ساکنان شهر تروا روایت می‌کند و اودیسه ماجراهای اولیس قهرمان را پس از جنگ تروا باز می‌گوید. تا مدت‌ها مورخان تصور می‌کردند جنگ تروا صرفاً حکایتی تخیلی است که هومر درباره نیاکان خود سروده است. اما کشف بقایای شهری باستانی در نزدیکی تنگه دardanل نشان داد که تروا وجود خارجی داشته است. به احتمال زیاد میسن و دیگر شهرهای یونانی، که با تروا رقابت تجاری داشته‌اند، با این شهر وارد جنگ شده باشند.

عصر دولت - شهرها: تمدن میسن به دلیل رقابت شهرها و جنگ‌های داخلی ضعیف شد و از ۱۱۰۰ تا حدود ۸۰۰ ق.م. یونان دچار چنان انحطاطی شد که مورخان آن را «عصر تاریکی» نامیده‌اند. پس از آن به تدریج دولت-شهرهای مختلفی در یونان سر بر آوردند و به قدرت رسیدند. این دولت-شهرها غالباً با یکدیگر در حال رقابت و جنگ بودند. **آتن و اسپارت** مهم‌ترین دولت-شهرهای یونانی به‌شمار می‌رفتند و از دیگر دولت-شهرها نفوذ و قدرت بیشتری داشتند. آتن مرکز فعالیت‌های فلسفی، علمی و هنری و نیز زادگاه مردم‌سالاری (دموکراسی) به‌شمار می‌رفت، اما اسپارت، جامعه‌ای نظامی‌گرا و جنگاور بود که به امور فرهنگی و هنری چندان علاقه‌ای نداشت.

فرمانروایان دولت-شهرهای یونانی همواره می‌کوشیدند نفوذ و سلطهٔ سیاسی، اقتصادی و فرهنگی خود را تا آن سوی مرزهای این کشور گسترش دهند. آسیای صغیر از جملهٔ مناطقی بود که دولت-شهرهای یونانی به منظور گسترش قلمرو و توسعهٔ نفوذ فرهنگی و اقتصادی خود، به آنجا یورش بردند.

رقابت دولت-شهرهای یونانی با حکومت هخامنشیان برای تسلط بر منطقهٔ آسیای صغیر، موجب بروز کشمکش‌های طولانی و جنگ‌های بزرگی میان دو طرف در قرن ۵ ق.م. شد. شما در درس ۹ دربارهٔ آن مطالب بیشتری خواهید خواند.

جنگ‌های داخلی یونان و برآمدن اسکندر مقدونی:

پس از پایان جنگ‌های یونان و ایران، دولت-شهر آتن به رهبری پریکلس^۱، سیاستمدار آزادی‌خواه، به سرعت در مسیر پیشرفت و توسعه‌طلبی سیاسی و نظامی گام برداشت. در آن زمان دولت-شهرهای مختلف یونانی به دو گروه رقیب و دشمن تبدیل شده بودند که آتن بر یکی و اسپارت بر دیگری فرمان می‌راند. در فاصلهٔ ۴۳۱ تا ۴۰۴ ق.م. سلسله جنگ‌هایی میان دو گروه رقیب رخ داد که به جنگ‌های پلوپونزی^۲ مشهور است. حکومت هخامنشی در

جریان این جنگ‌ها، به‌طور پنهانی، به اسپارت کمک مالی می‌کرد. جنگ‌های پلوپونزی سرانجام با پیروزی اسپارت پایان یافت.

در همان دورانی که دولت-شهرهای یونانی سرگرم رقابت و جنگ بودند، قدرت جدیدی در مرزهای شمالی یونان یعنی مقدونیه در حال ظهور بود. مقدونیان به زبان یونانی صحبت می‌کردند، اما از زندگی شهری و تمدن توسعه‌یافته‌ای برخوردار نبودند. فیلیپ دوم، شاه مقدونیه، با تشکیل ارتشی نیرومند از طوایف جنگجوی مقدونی، دولت-شهرهای خسته و متفرق یونان را مطیع خود کرد و بر این کشور مسلط شد. فیلیپ قصد داشت به ایران نیز حمله کند، اما پیش از آنکه اقدامی انجام دهد، به قتل رسید.

اسکندر مقدونی، پسر و جانشین فیلیپ که در محیطی نظامی پرورش یافته بود، بسیار شیفتهٔ جنگ و فتح سرزمین‌های جدید بود. او پس از آنکه شورش یکی از دولت-شهرهای یونانی را فرونشاند، با سپاهی آماده به قلمرو هخامنشیان هجوم آورد. سپاهیان او در چندین نبرد بر سپاه هخامنشی پیروز شدند و مصر، آسیای صغیر، بین‌النهرین و ایران را فتح کردند. اسکندر سپس به هند نیز لشکرکشی کرد و تا رود سند پیش رفت. در نتیجهٔ لشکرکشی‌ها و فتوحات اسکندر، ارتباط و تعامل فرهنگی میان تمدن‌ها و مردمان قلمرو تحت فرمان او بیشتر شد.

● پیاده نظام یونان

۱- Pericles

۲- Peloponnesus

● نقشه فتوحات اسکندر

به خدایان انجام می‌گرفت. در یونان باستان، نفوذ و قدرت کاهنان به مراتب کمتر از مصر و بین‌النهرین بود. یونانیان به احترام خدایان و برای بزرگداشت قهرمانان خویش، جشن‌ها و مسابقه‌های مختلفی را برگزار می‌کردند. مشهورترین آنها، بازی‌های المپیک بود که هر چهار سال یک‌بار در دولت-شهر المپیا برگزار می‌شد. اولین دوره این بازی‌ها در ۷۷۶ ق.م. انجام شد.

● معبد پارتنون - آکروپولیس آتن

پس از مرگ اسکندر، یکی از سرداران او در یونان قدرت را به دست گرفت. حکومت مقدونیان بر یونان، تا زمانی که این کشور ضمیمه امپراتوری روم شد، ادامه یافت.

فرهنگ و تمدن

یونان در عهد باستان به ویژه در عصر شکوفایی مردم‌سالاری (دموکراسی) در آتن (۵۰۰ تا ۳۳۸ ق.م.)، شاهد دوران درخشانی از رشد فکری، فرهنگی، علمی، هنری و ادبی بود. یونانیان از دستاوردهای تمدن‌های مصر، بین‌النهرین و ایران بهره بسیاری بردند و در عرصه‌های مختلف پیشرفت‌های چشمگیری کردند.

دین: یونانیان به خدایان متعددی اعتقاد داشتند. مهم‌ترین این خدایان، دوازده خدایی بودند که در کوه آلمپ جای داشتند و در رأس آنان، «ژئوس»^۱، خدای آسمان و آذرخش بود. مردم هر دولت-شهر یکی از خدایان مستقر در المپ را به عنوان خدایی محافظ شهر خود ستایش می‌کردند. مثلاً آتنا، خدایانوی خرد، محافظ شهر آتن به شمار می‌رفت. یونانیان دارای معابدی بودند. نیایش غالباً با تقدیم هدیه و قربانی

۱- Zeus

در یونان و به ویژه در دولت-شهر آتن شکل گرفت که البته با نظام‌های مردم‌سالاری امروزی تفاوت داشت. در آتن، فقط مردان بالغی که از پدر و مادری آتنی به دنیا آمده بودند و شهروند آنجا محسوب می‌شدند، حق رأی داشتند و می‌توانستند در ادارهٔ امور دولت - شهر مشارکت کنند. زنان، بردگان و بیگانگان مقیم آتن که بیشتر جمعیت آن دولت - شهر را تشکیل می‌دادند، از حق رأی و شرکت در ادارهٔ امور سیاسی محروم بودند.

حکومت و سیاست: یکی از ویژگی‌های برجستهٔ تمدن یونان باستان، شیوهٔ متفاوت حکمرانی بود که توسط یونانیان به وجود آمد. در یونان باستان، مانند بسیاری از کشورهای دیگر، نخست شاهان به صورت موروثی حکومت می‌کردند، اما در نتیجهٔ توسعهٔ دریانوردی و گسترش تجارت خارجی، طبقه‌ای از ثروتمندان و اشراف برآمدند و به جای شاهان، قدرت را در دست گرفتند. در قرن‌های ششم و پنجم قبل از میلاد، نوعی مردم‌سالاری

فعالیت ۱

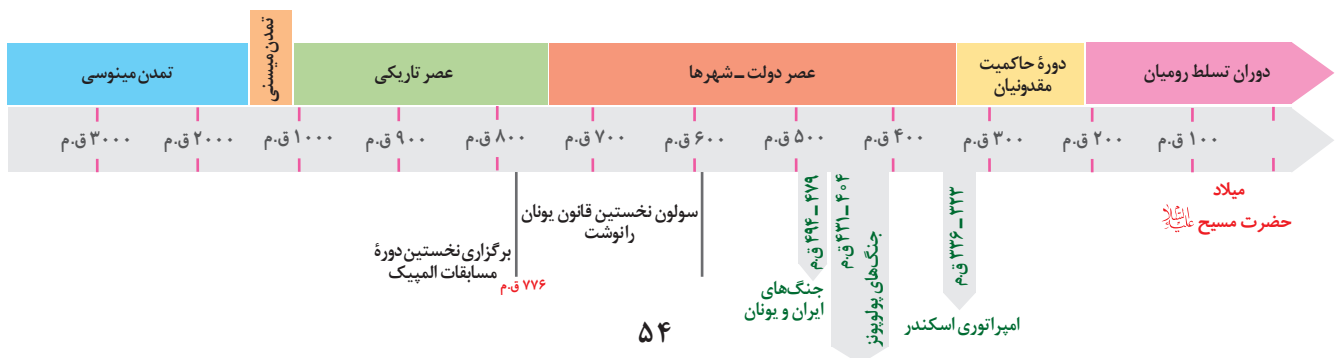
با همفکری، چند تفاوت نظام‌های مردم‌سالاری امروزی با مردم‌سالاری یونان باستان بیان کنید.

● افلاطون و ارسطو در حال مباحثهٔ فلسفی، اثر رافائل، نقاش ایتالیایی

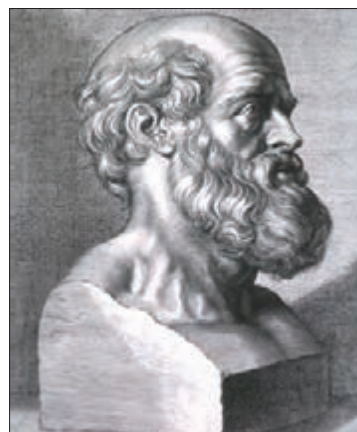
فلسفه: یونان و به‌ویژه شهر آتن، زادگاه فلسفه و پیشگام تفکر فلسفی محسوب می‌شود. فلسفهٔ یونان در قرن‌های پنجم و چهارم پیش از میلاد، با ظهور فیلسوفان بزرگی مانند سُقراط، افلاطون و ارسطو به اوج خود رسید. این فیلسوفان با تکیه بر استدلال‌های عقلانی و منطقی، دربارهٔ موضوع‌های گوناگون فلسفی به بحث و گفت‌وگو پرداختند و برخی از آنان آثار مهمی تألیف کردند. فلسفهٔ یونان، تأثیر زیادی بر فیلسوفان مسلمان به ویژه فیلسوفان ایرانی مانند فارابی و ابن سینا گذاشته است.

۱- واژهٔ فلسفه، مُعَرَّب واژهٔ یونانی «فیلوسوفیا» است که از دو کلمهٔ فیلو به معنای «دوستداری» و سوفیا به معنای «دانایی»، تشکیل شده است.

علوم: در یونان باستان، علوم مختلفی مانند ریاضی، فیزیک، پزشکی و تاریخ‌نگاری شکوفا شد. دانشمندان یونانی براساس روش علمی و با تکیه بر خرد به مطالعه پدیده‌های مختلف می‌پرداختند. بقراط، پزشک نامدار یونانی در عهد باستان که به «پدر علم پزشکی» معروف است، نشانه‌های بیماری در بیمارانش را به دقت یادداشت می‌کرد و از این اطلاعات برای درمان بیماران دیگر استفاده می‌کرد. او اعتقاد داشت که بیماری‌ها علت‌های طبیعی دارند و مجازات‌هایی نیستند که خدایان فرستاده باشند. فیثاغورث، فیلسوف و ریاضی‌دان مشهور یونانی که در عهد باستان می‌زیست، برخی از اصول هندسه را کشف کرد و امروزه دانش‌آموزان او را با «قضیه فیثاغورث» به یاد می‌آورند. تاریخ‌نگاری، از دیگر دانش‌های رایج در یونان باستان بود.

● سردیس بقراط

هنر و ادبیات: در یونان باستان، ادبیات و هنرهای تجسمی، مخصوصاً انواع شعر، نمایشنامه‌نویسی، مجسمه‌سازی و معماری نیز شکوفا و پررونق بود.

روم

شبه جزیره ایتالیا در شمال دریای مدیترانه، کانون شکل‌گیری تمدن و امپراتوری نیرومندی به نام روم در عهد باستان بود. این شبه‌جزیره که دارای سواحل طولانی و مناسب برای کشتیرانی و دشت‌های حاصلخیز وسیع است، از شمال به جنوب به طول ۱۲۰۰ کیلومتر گسترده شده و عرض آن زیاد نیست. کوه‌های آلپ در شمال آن، مانع طبیعی به وجود آورده و گذرگاه‌های فراوان آن، معبر رخنه اقوام مختلف به شمال شبه‌جزیره ایتالیا بوده است. درباره تاریخ شبه جزیره ایتالیا و ساکنان نخستین آن، آگاهی کمی در دست است. در حدود ۱۵۰۰ ق.م. گروهی از اقوام هند و اروپایی به این شبه‌جزیره پا نهادند و مزارع و روستاهایی را به وجود آوردند. بعدها اقوام دیگری نیز از یونان وارد این سرزمین شدند و بر شکل‌گیری تمدن روم تأثیر گذاشتند.

جمهوری رُم: شهر رم در مرکز شبه‌جزیره ایتالیا از ادغام تعدادی از روستاها در کرانه رود تیبر پدید آمد. در سال ۵۰۹ ق.م. ساکنان آن بر شاه این شهر شوریدند و حکومت جمهوری رم را تأسیس کردند. جمهوری رم در سال‌های میان ۵۰۹ تا ۲۶۴ ق.م. با شکست رقیبان و دشمنان خود گسترش پیدا کرد و بر سرتاسر شبه‌جزیره ایتالیا مسلط شد. در این دوره، تشکیلات حکومتی و نهادهای سیاسی جمهوری رم با درآمیختن فرهنگ کهن طایفه‌ای^۱ و نظام دولت-شهری تکامل یافت. بر اساس قانون اساسی رم، ساختار حکومت شامل چند مجلس و شماری مقام‌های اجرایی بود. اشراف به واسطه مجلس سنا، و عامه مردم از طریق مجمع نمایندگان خود، در اداره کشور مشارکت می‌کردند.

فعالیت ۲

با استفاده از نقشه طبیعی کشورهای یونان و ایتالیا، درباره ویژگی‌های جغرافیایی مشترک این کشورها که بر تاریخ و تمدن آنها تأثیر گذار بوده است، گفت‌وگو کنید.

۱- برای اطلاع از فرهنگ کهن طایفه‌ای به یک توضیح صفحه ۵۶ مراجعه کنید.

ریاست قوه اجرایی به دو کنسول اعطا می‌شد که از میان اعضای سنا برای یک سال، بدون تکرار، انتخاب می‌شدند. وقتی یکی از کنسول‌ها در میدان جنگ، نیروهای ارتش را هدایت می‌کرد، کنسول دیگر اداره امور داخل را بر عهده می‌گرفت. ارتش برای دولتمردان عرصه آموزش و اثبات لیاقت بود و هیچ شهروندی به منصب دولتی برگزیده نمی‌شد، مگر آنکه در ده نبرد شرکت کرده باشد. جمهوری رم در خارج از مرزهای شبه‌جزیره ایتالیا، سیاست توسعه‌طلبانه گسترده‌ای را دنبال می‌کرد. از این رو، در فاصله سال‌های ۲۶۴ تا ۱۴۶ ق.م. سلسله جنگ‌های بزرگی میان آن جمهوری و حکومت کارتاژ و پادشاهان مقدونی رخ داد. کارتاژیان بر بخش‌هایی از دریای مدیترانه و شمال

آفریقا حکومت می‌کردند و مقدونیان بر مقدونیه و یونان حکومت می‌کردند. سرانجام بعد از نبردهای طولانی، ارتش جمهوری رم رقیبان خود را شکست و بر دریای مدیترانه و سرزمین‌های پیرامون آن مسلط شد. در نتیجه جمهوری رم تبدیل به قدرتی بزرگ در مدیترانه شده و به توسعه‌طلبی خود در اروپا، آفریقا و آسیا ادامه داد. آنها با لشکرکشی به سرزمین‌های شرق دریای مدیترانه در غرب آسیا، بقایای حکومت سلوکیان را برانداختند و به سوی ایران پیشروی کردند. تنها حکومت اشکانی بود که در مقابل سپاه قدرتمند روم ایستادگی کرد و مانع پیشروی بیشتر آنان به سوی شرق شد.

یک توضیح

جامعه رم در دوران پادشاهی را می‌توان به اختصار شامل دو طبقه دانست: پاتریسین‌ها (Patricien) و پلبین‌ها (Plebeians). **پاتریسین‌ها:** این عنوان از واژه لاتینی پاتر به معنای پدر گرفته شده بود. به شهروندان اصلی و لاتین تبار شهر رم، پاتریسین گفته می‌شد. این گروه مالک زمین و در عین حال سرباز بودند و تصمیم‌گیری در امور مهم قوم و شهر به عهده آنها بود. مجلس پاتریسین‌ها، سنا نامیده می‌شد که بزرگان شهر رم در آنجا جمع می‌شدند تا به تصویب قوانین بپردازند و بر امور نظارت کنند. اعضای مجلس سنا را سناتور (Senator) می‌گفتند که از میان افراد مسن انتخاب می‌شدند و تمام عمر این سمت را عهده‌دار بودند. **پلبین‌ها:** به اهالی غیر بومی روم باستان گفته می‌شد که بعدها ساکن این سرزمین شدند و یا به رومی‌ها پیوسته یا به نوعی به اطاعت آنها درآمده بودند. پلبین‌ها نمی‌توانستند مالک زمین باشند و از اشتغال به کارهای دولتی نیز محروم بودند. حرفه اصلی آنها کار بر روی زمین و کشاورزی برای پاتریسین‌ها بود. اینها دارای مجلسی به نام مجمع قبایل بودند که در مرتبه‌ای پایین‌تر از مجلس سنا قرار داشت و اکثریت اعضای پلبین‌ها در آن حضور داشتند.

امپراتوری روم

پهناور از کارایی لازم برخوردار نیستند، بلکه توانایی سر و سامان دادن به مشکلات به ویژه کشمکش نظامیان بر سر قدرت را نیز ندارند.

سرانجام با غلبه یکی از سرداران به نام اکتاوین بر رقیبان‌ش (۲۷ ق.م)، تغییرات بزرگی در نظام حکومتی به وجود آمد. در نتیجه این تغییرات، قدرت اجرایی در اختیار یک فرد به عنوان شخص اول مملکت قرار گرفت که به «آگوستوس» و بعداً «امپراتور» معروف شد. مجلس سنا نیز به عنوان مجمع اصلی مشورتی باقی ماند و در انتخاب

سیاست‌های توسعه‌طلبانه برای جمهوری رم دو پیامد داشت؛

۱- جنگ‌های متعدد و طولانی موجب قدرت گرفتن نظامیان شده و قرن اول قبل از میلاد جمهوری رم بر اثر رقابت سرداران جاه‌طلب دچار جنگ داخلی و آشفتگی شد.

۲- با گسترش قلمرو معلوم شد که قانون اساسی و نهادهای این جمهوری نه تنها برای اداره سرزمین‌های

امپراتور، ایفای نقش می‌کرد. به مرور زمان، امپراتورها بر اختیارات و قدرت خود افزودند و بسیاری از آنان همچون پادشاهان مستبد حکومت کردند.

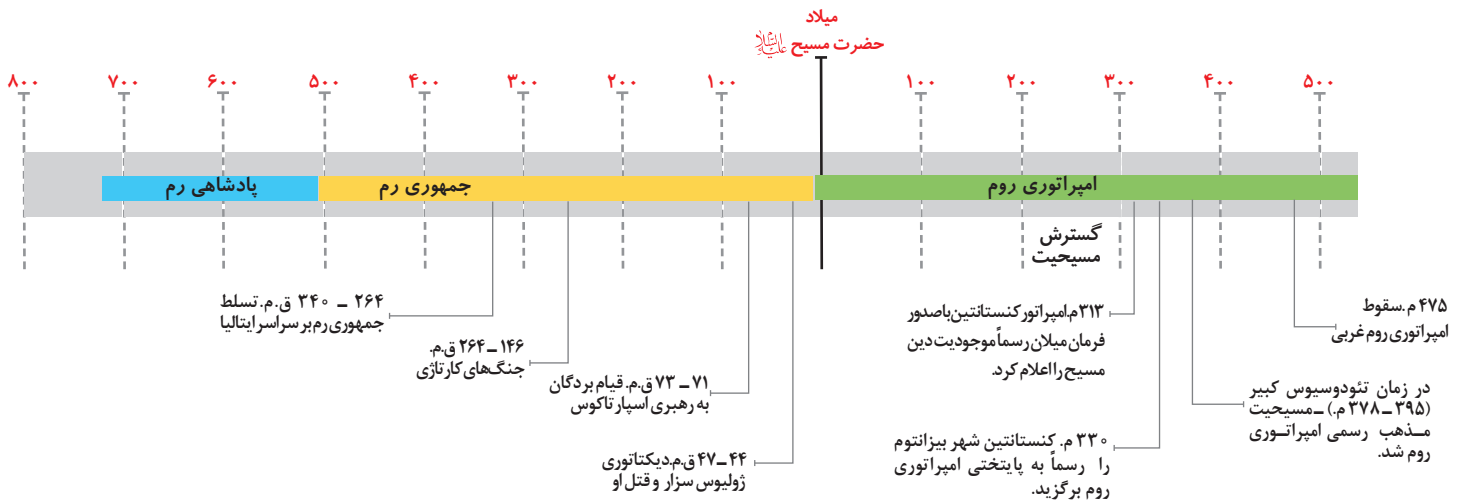
توسعه‌طلبی به سمت شرق در دوران امپراتوری روم همچنان ادامه داشت و موجب بروز کشمکش‌های طولانی و جنگ‌های بزرگ میان آنها و اشکانیان و ساسانیان شد که در درس ۱۰ درباره آن مطالب بیشتری خواهید خواند. گسترش امپراتوری به سمت شرق و برتری یافتن ممالک شرقی در نظر امپراتورها، زمینه انتقال نهادهای اداری به این مناطق را فراهم نمود و در نهایت امپراتور کنستانتین در ۳۳۰ م. شهر بیزانتیوم (قسطنطنیه/ استانبول) را به پایتختی برگزید. با این اقدام به تدریج زمینه تقسیم امپراتوری به دو بخش شرقی و غربی فراهم آمد. روم غربی در ۴۷۵ م. در اثر هجوم اقوام بیابان‌گرد نابود شد، اما روم شرقی تا سال ۱۴۵۳ م. که پایتخت آن توسط امپراتوری مسلمان عثمانی فتح شد، دوام آورد. در سال یازدهم در این مورد مطالب بیشتری خواهید خواند.

● تندیس اوتتاویان (آگوستوس)

نقشه قلمرو امپراتوری روم

خانواده‌های رومی مسئولیت‌های شهروندی را به فرزندان خود از سنین کودکی می‌آموختند و آنان را به کار سخت، شجاعت برای جنگیدن و وفاداری به شهرشان تشویق می‌کردند. زنان رومی نسبت به زنان یونانی آزادتر بودند و حضور مؤثر و گسترده‌تری در زندگی عمومی و اجتماعی داشتند. برده‌داری پدیده‌ای بسیار رایج در قلمرو امپراتوری روم بود. شمار بردگان و اختلاف میان فقیر و ثروتمند چنان افزایش یافت که در سال ۷۳ ق.م. بردگان به رهبری اسپار تاکوس قیام کردند و حکومت روم به زحمت و پس از دو سال، قیام را سرکوب کرد.

زندگی در روم: به طور کلی فرهنگ روم از میراث یونانی در زمینه‌ی تعلیم و تربیت، دین، فلسفه و علوم و هنرها تأثیر فراوانی پذیرفت. رومیان خدایان متعددی را می‌پرستیدند و مانند یونانیان، جشنواره‌ها و بازی‌های عمومی و مذهبی مختلفی را به احترام و بزرگداشت خدایان برگزار می‌کردند. علاوه بر آن، برخی از باورهای کهن ایرانی مانند پرستش ایزد مهر (میترا) در قلمرو روم رواج یافت و بر فرهنگ و هنر رومی تأثیر چشمگیری گذاشت.

● کولوسئوم (تماشاخانه یا آمفی تئاتر رم)

فعالیت ۳

دربارهٔ وضع بردگان و موقعیت اجتماعی آنان در یونان و روم باستان تحقیق و نتیجهٔ آن را گزارش کنید.

انطاکیه، دمشق، اسکندریه، آتن و مارس، ساختمان‌های عمومی فراوانی ساختند که حکایت از مهارت در معماری و طراحی در مهندسی دارد.

برجسته‌ترین دستاورد هنری تمدن روم، در معماری و مجسمه‌سازی تبلور یافت. رومیان به افتخار پیروزی‌های نظامی خود بناهای یادبود زیادی را برپا کردند. آنان همچنین در رم و دیگر شهرهای قلمروی امپراتوری مثل

● موزائیکی با نقش بازی گلاادیاتورهای رومی

● سردیس امپراتور کنستانتین

یکی دیگر از دستاوردهای مهم تمدن روم، ایجاد شبکه پیشرفته‌ای از جاده‌ها بود. مهندسان و کارگران رومی برای احداث جاده‌های سنگ‌فرش شده، دامنه تپه‌ها را می‌بریدند، تونل می‌کنند، پل می‌ساختند و باتلاق‌ها را پر می‌کردند. بسیاری از این جاده‌ها تا قرن‌ها مورد استفاده بود.

ظهور و گسترش مسیحیت

یافت و بر پیروان آن افزوده شد. دین مسیحیت از زمان امپراتور کنستانتین به بعد، رونق بی‌سابقه‌ای یافت؛ زیرا این امپراتور خود به مسیحیت گروید و در سال ۳۱۳ م. فرمانی را صادر کرد و این دین را با ادیان دیگر امپراتوری مساوی اعلام نمود و آزادی آن در محدوده امپراتوری روم تضمین گردید. حدود ۵۰ سال بعد از کنستانتین، مسیحیت دین رسمی امپراتوری روم شد. تعالیم عیسی (ع)، ایمان به خدای یکتا را جایگزین عقاید شرک‌آمیز رومیان کرد و فرهنگ و اخلاق جامعه رومی را به شدت تحت تأثیر قرار داد.

از حوادث مهم دوران حکومت اکتاوین، تولد حضرت عیسی (ع) در فلسطین بود. فلسطین در آن هنگام تحت سلطه رومیان قرار داشت. حضرت عیسی (ع) از حدود سال ۳۰ م. به تبلیغ دین جدیدی پرداخت که بعدها تحت عنوان مسیحیت نامیده شد. پیشوایان یهود (که در فلسطین می‌زیستند)، با آموزه‌های آن حضرت به مخالفت برخاستند و با همدستی رومیان، علیه او دسیسه کردند و در صدد نابودی ایشان برآمدند. دین مسیحیت، با وجود دشمنی و سخت‌گیری‌های شدید پیشوایان یهودی و حاکمان رومی، به تدریج گسترش

پرسش‌های نمونه

- ۱ تأثیر عوامل جغرافیایی را بر شکل‌گیری دولت - شهرهای یونانی بررسی کنید.
- ۲ علل و پیامدهای جنگ‌های پلوپونزی را شرح دهید.
- ۳ به نظر شما چه عواملی موجب شکوفایی فلسفه و علوم در یونان باستان شده بود؟
- ۴ با توجه به مطالب درس‌های ۴، ۵ و ۶، دو تفاوت مهم نظام حکومتی یونان و روم را با شیوه حکومت در مصر و چین باستان، بیان کنید.
- ۵ مهم‌ترین دستاوردهای رومیان در حوزه معماری و مهندسی چه بود؟
- ۶ براساس نمودار خط زمان، مراحل تأسیس و گسترش امپراتوری روم باستان را به ترتیب بیان کنید.

فصل سوم

ایران در عصر باستان؛ سرآغاز هویت ایرانی

میهن عزیز ما تاریخی طولانی دارد و مهد یکی از تمدن‌های کهن و غنی به‌شمار می‌رود. ساکنان این دیار، از جمله نخستین گروه مردمانی بودند که به کشاورزی و اهلی کردن حیوانات پرداختند و در حدود ۵۵۰۰ سال پیش شهرهایی را برپا کردند. ایرانیان باستان در فاصله ۷۰۰ ق.م. تا ۶۵۱ ق.م. چندین سلسله حکومتی بزرگ را بنیان نهادند و بر بخش وسیعی از جهان آن روزگار فرمانروایی کردند و تمدن ایرانی را به شکوفایی رساندند. در این فصل درباره دستاوردهای تمدنی ایرانیان باستان و جایگاه سیاسی و اقتصادی ایران در دوران باستان، مطالعه و کاوش خواهید کرد.

در این درس، با مطالعه پیشینه تحقیقات علمی و منابع پژوهش تاریخ ایران دوره باستان، انتظار می‌رود گونه‌های مختلف منابع پژوهش در تاریخ ایران باستان را شناسایی و دسته‌بندی کنید و اهمیت و اعتبار هر دسته را بسنجید.

پیشینه پژوهش در تاریخ ایران باستان

باستان را می‌نوشتند. در واقع، نوشته‌های آنان، ترکیبی از افسانه و واقعیت بود. این مورخان، تاریخ عصر باستان را به چهار دوره تقسیم می‌کردند (به نمودار خط زمان زیر نگاه کنید). مطالب مربوط به سلسله‌های پیشدادیان و کیانیان آمیخته با افسانه‌های کهن بود؛ درباره اشکانیان مطالب، بسیار کم و محدود به بعضی اسامی بود؛ ولی در خصوص ساسانیان اطلاعات تاریخی قابل توجهی وجود داشت.

الف - آگاهی تاریخی آمیخته با افسانه: ایرانیان تا دو قرن پیش و قبل از رمزگشایی و خوانده شدن خط میخی و آغاز کاوش‌های باستان‌شناسی، آگاهی و درک محدودی از تاریخ و تمدن باستانی خود داشتند. تا آن زمان مورخان ایرانی بر پایه ترجمه خدای نامه‌های متعلق به دوران ساسانی و نیز داستان‌های شاهنامه فردوسی، تاریخ ایران در عهد

پیشدادیان

کیانیان

اشکانیان

ساسانیان

می‌روند. اسطوره‌شناسان، مورخان و دیگر محققان درباره اینکه محتوای افسانه‌ها به کلی غیر واقعی است یا نه، اتفاق نظر ندارند. بیشتر آنان بر این عقیده هستند که افسانه‌ها براساس واقعیت‌های تاریخی ساخته شده‌اند، اما با گذشت زمان تغییر کرده و به شکل افسانه و اسطوره درآمدند.

امروزه دوران سلسله‌های پیشدادیان و کیانیان به عنوان دوره افسانه‌ای (اساطیری) تاریخ ایران شناخته می‌شود. تاریخ بسیاری از اقوام و جوامع کهن، از جمله تاریخ ایران‌زمین، با افسانه و اسطوره آغاز می‌شود. واژه‌هایی مانند افسانه، قصه، داستان و اسطوره، گرچه هر یک معنای خاص و ریشه لغوی خود را دارند، اما تقریباً همگی به معنای داستان یا سرگذشت خیالی و غیر واقعی به کار

فعالیت ۱

به پنج گروه تقسیم شوید و هر گروه با استفاده از مجموعه قصه‌های شاهنامه، یکی از داستان‌های زیر را خلاصه و آن را در کلاس گزارش کنید و بگویید هر یک از این داستان‌ها، متعلق به کدام یک از دوره‌های نمودار بالا است. ۱- داستان جمشید؛ ۲- داستان ضحاک ماردوش؛ ۳- داستان کاوه آهنگر؛ ۴- داستان سیاوش؛ ۵- داستان رستم و سهراب.

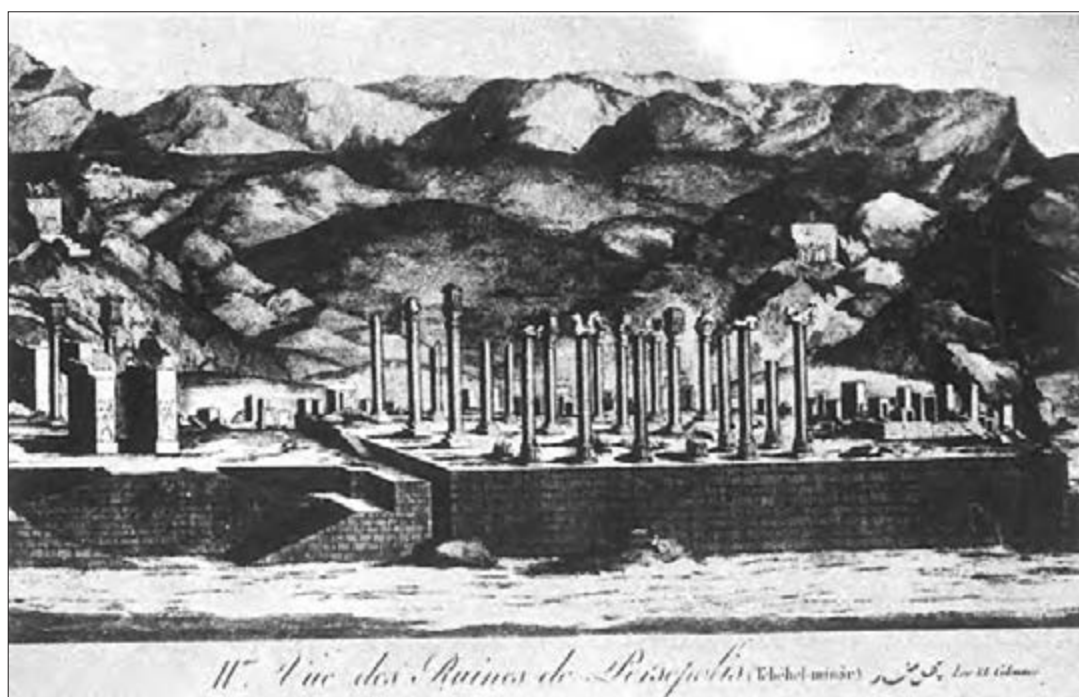
گسترده‌ای را درباره تاریخ ایران در دوره باستان آغاز کردند. آگاهی‌های تاریخی تازه‌ای که در نتیجه خوانده شدن خط‌های باستانی و کاوش‌های باستان‌شناسی به دست آمد، نقش بسزایی در توجه و گرایش این گروه از محققان به تاریخ آن دوره داشت.

در دوره صفویه، تمایل و علاقه اروپاییان برای مسافرت به کشور ما و شناخت تاریخ و فرهنگ آن، دو چندان شد. در آن زمان، نویسندگان و محققان اروپایی به واسطه نوشته‌های هرودت و سایر مورخان یونانی و رومی عهد باستان، اخبار و آگاهی قابل توجهی درباره سلسله‌ها و شاهان ایران در دوره باستان در اختیار داشتند. به همین دلیل برخی از جهانگردان اروپایی که در دوران فرمانروایی صفویان به ایران آمدند، با کنجکاوی زیاد در جست و جوی بناها و آثار تاریخی دوره هخامنشی به خصوص در فارس بودند. تعدادی از این جهانگردان از آثار مذکور گزارش و تصویر تهیه کردند.

به هر حال، عموم مورخان تا دو بیست سال پیش، در میان سلسله‌های حکومتی ایران باستان، تنها از تاریخ ساسانیان اطلاع و شناخت نسبتاً در خور توجهی داشتند و سلسله شاهان اشکانی را تا حدودی می‌شناختند، اما چندان شناختی از سلسله‌های ایلام، ماد و هخامنشیان نداشتند و پادشاهان بزرگی چون کورش و داریوش هخامنشی را به درستی نمی‌شناختند؛ از این‌رو، پارسه یا پرسه پلیس، پایتخت هخامنشیان را به جمشید، پادشاه افسانه‌ای ایران، نسبت می‌دادند و این مکان تاریخی را تخت جمشید می‌نامیدند. آنان همچنین پاسارگاد، پایتخت کورش را به حضرت سلیمان پیامبر منسوب می‌کردند و آرامگاه بنیان‌گذار سلسله هخامنشی را قبر مادر حضرت سلیمان می‌شمردند.

ب - آگاهی تاریخی متکی به پژوهش و کاوش‌های جدید:

در دو قرن گذشته توجه و علاقه به تاریخ ایران در عهد باستان به‌طور چشمگیری افزایش یافت و شمار زیادی از باستان‌شناسان و مورخان ایرانی و غیر ایرانی، تحقیقات

نقاشی بقایای تخت جمشید در سفرنامه شاردن (جهانگرد فرانسوی) که در زمان صفویه به ایران سفر کرد.

حکایت نام‌گذاری خط میخی

کمپفر، یکی از جهانگردان آلمانی بود که در زمان صفویه به ایران سفر کرد و خاطراتش از این سفر را در کتابی با عنوان «سفرنامه کمپفر» نوشت. او نیز همانند بسیاری از جهانگردان اروپایی علاقه‌مند بود از آثار و مکان‌های تاریخی کشور ما دیدن کند. از این رو، به تخت جمشید رفت و گزارشی از این مکان باستانی تهیه و در سفرنامه خویش نگاشت. کمپفر خطوط سنگ‌نوشته‌های هخامنشی در تخت جمشید را به میخ تشبیه کرد و آنها را خط میخی نامید.

امتیاز انحصاری کاوش‌های باستانی را در سرتاسر ایران به دست آورد. پس از آن بود که باستان‌شناسانی از فرانسه به کشور ما آمدند و در محوطه باستانی شوش به حفاری و کاوش مشغول شدند.

در سال ۱۳۰۶ ش، کاوش‌های باستان‌شناسی از انحصار فرانسویان خارج شد و باستان‌شناسان برجسته‌ای از کشورهای مختلف مانند ارنست هرتسفلد آلمانی^۲ و آرتور پوپ آمریکایی^۳ شروع به فعالیت کردند و دامنه کاوش‌های باستان‌شناسی وسیع‌تر شد. به تدریج، نسلی از باستان‌شناسان زبده ایرانی پرورش یافتند و شروع به کار کردند. از جمله باستان‌شناسان برجسته ایرانی می‌توان به عزت‌الله نگهبان و علی سامی اشاره کرد.

با گسترش روابط سیاسی و اقتصادی ایران و اروپا در دوره قاجاریه، اروپاییان بیشتری به عنوان جهانگرد، بازرگان، سفیر، باستان‌شناس و ... به کشور ما آمدند و روز به روز بر تعداد بازدیدکنندگان خارجی از آثار و مکان‌های تاریخی بخصوص تخت جمشید، پاسارگاد و شوش افزوده شد. بدین‌گونه، کم‌کم زمینه برای انجام کاوش‌های باستان‌شناسی در ایران فراهم آمد. در زمان محمدرشاه قاجار یک افسر انگلیسی به نام سر هنری راولینسون^۱ موفق به خواندن خط میخی شد و سنگ‌نوشته داریوش هخامنشی در بیستون را ترجمه کرد. با خوانده شدن خط میخی، علاقه اروپاییان به فعالیت‌های باستان‌شناسی در ایران بیشتر شد و دولت فرانسه اجازه حفاری و سپس

عزت‌الله نگهبان ۱۲۸۷ - ۱۳۰۰

فعالیت ۲

به پنج گروه تقسیم شوید و با راهنمایی دبیر خود، هر گروه درباره زندگی‌نامه، آثار و خدمات علمی برجسته باستان‌شناسان زیر اطلاعاتی را در قالب پاورپوینت گردآوری و به کلاس ارائه کنید: ۱- عزت‌الله نگهبان؛ ۲- عیسی بهنام؛ ۳- علی سامی؛ ۴- یوسف مجیدزاده؛ ۵- صادق ملک‌شهمیرزادی.

۱- Henry Rawlinson

۲- Ernest Herzfeld

۳- Arthur Pope

به دنبال خوانده شدن خطوط کهن و انجام کاوش‌های باستان‌شناسی، تعدادی از پژوهشگران ایرانی و غیرایرانی پژوهش‌های مستقلی را درباره تاریخ ایران باستان به انجام رساندند.

ساسانیان بهتر و بیشتر شناخته شوند و امکان تشخیص تاریخ واقعی از افسانه، تا حدودی فراهم آمد. کاوش‌های باستان‌شناسی و پژوهش‌های جدید همچنین نشان داد که چندین هزار سال پیش از مهاجرت اقوام آریایی، ساکنان فلات ایران به یک‌جانشینی و کشاورزی روی آورده و تمدن نسبتاً پیشرفته‌ای را بنیان نهاده بودند. یکی دیگر از نتایج تحقیقات دو قرن گذشته، تقسیم‌بندی جدیدی بود که مورخان از تاریخ ایران در دوره باستان ارائه کردند.

دستاوردهای کاوش‌ها و تحقیقات جدید:

کاوش‌های باستان‌شناسی و تحقیقاتی که درباره تاریخ ایران در دوره باستان در دوپست سال گذشته صورت گرفت، دستاوردهای گوناگونی داشته است. اگرچه بخشی از آثار تاریخی کشف‌شده در کاوش‌های باستان‌شناسی، به موزه‌های اروپا و آمریکا انتقال یافت، اما در نتیجه این کاوش‌ها، اطلاعات تاریخی بسیار ارزشمندی به دست آمد. این آگاهی‌ها کمک کرد تا سلسله‌های پادشاهی مادی تا

دوران پیش از تاریخ (از حدود ۱ میلیون تا ۵ هزار سال پیش)	دوران تاریخی (از ۵ هزار سال پیش تا کنون)				
	دوران پیش آریایی (۳۰۰۰ ق.م. تا حدود ۷۰۰ ق.م.)		دوران حکومت آریاییان (۷۰۰ ق.م. تا ۶۵۱ ق.م.)		
	تمدن ایلام، جیرفت، شهر سوخته، شهداد و ...	ماد	هخامنشیان	سلوکیان	اشکانیان
					ساسانیان

فعالیت ۳

نمودار صفحه ۶۲ را با نمودار بالا مقایسه و تفاوت‌های آنها را بیان کنید.

منابع تحقیق تاریخ ایران در دوران باستان

در درس اول خواندید که منابع تحقیق تاریخ به دو دسته منابع دست اول یا اصلی و منابع دست دوم یا فرعی تقسیم می‌شوند.

۱- منابع دست اول

منابع دست اول یا اصلی تاریخ ایران باستان به دو دسته منابع غیرنوشتاری و منابع نوشتاری، تفکیک می‌شوند.

الف- منابع غیرنوشتاری: این دسته از منابع، شامل تمامی آثار مادی و دست‌ساخته‌هایی می‌شود که از ایرانیان باستان

برجای مانده است. ابزار، ظروف، اشیاء و بقایای بناهای مختلف مانند کاخ‌ها، آتشکده‌ها، پل‌ها، آب‌بندها و کاروانسراها که از روزگار ایران باستان باقی مانده است، منبع دست اول برای پژوهش در آن دوره به حساب می‌آیند.

این منابع، حاوی اطلاعات ارزشمندی درباره وضعیت اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی ایران باستان هستند و ابعاد مختلف دانش، فنون، مهارت‌ها و خلاقیت‌های ایرانیان را در این عصر آشکار می‌کنند.

● بقایای کاخ اردشیر بابکان - فیروزآباد - استان فارس

● نمونه‌ای از آثار سفالی و فلزی دوران باستان

فعالیت ۴

- الف - به نظر شما چرا آثار و اشیای متعلق به دوران پیش از تاریخ، نقشی کلیدی در شناخت این دوره دارند؟
- ب - به تصویر آثار و بناهای بالا به دقت نگاه کنید و با راهنمایی دبیر خود بگویید این آثار و بناها، حاوی چه اطلاعاتی درباره گذشته هستند؟
- پ - اشیاء و ابزار باستانی چه اطلاعاتی درباره سازندگان و استفاده‌کنندگان این آثار در اختیار محققان قرار می‌دهند؟

منابع نوشتاری تاریخ ایران در عصر باستان را می‌توان به دو گروه نوشته‌های ایرانی و نوشته‌های غیرایرانی طبقه‌بندی کرد. عمده منابع نوشتاری غیرایرانی را کتاب‌های مورخان یونانی و رومی تشکیل می‌دهند که در صدر آنها، کتاب تاریخ هرودت قرار دارد. در تورات، کتاب دینی یهودیان نیز مطالبی درباره هخامنشیان و به خصوص کورش بزرگ وجود دارد.

ب - منابع نوشتاری: منظور از منابع نوشتاری، تمامی نوشته‌هایی است که درباره رویدادهای تاریخی ایران در عهد باستان نگارش یافته‌اند و یا اینکه می‌توان از آنها اطلاعات و شواهد تاریخی به دست آورد. برجسته‌ترین منابع نوشتاری این دوره عبارت‌اند از سنگ‌نوشته‌ها، گل‌نوشته‌ها، سالنامه‌ها و کتاب‌های تاریخی، ادبی، دینی و جغرافیایی.

یک توضیح

کِسْتُنْ^۱ و پروکوپئوس^۲

در درس‌های قبل با برخی از مورخان یونان باستان مانند هرودت آشنا شدید. علاوه بر اینان، مورخان یونانی و رومی دیگری نیز در عصر باستان بودند که در آثارشان به تاریخ ایران پرداخته‌اند؛ از آن جمله‌اند کِسْتُنْ یونانی و پروکوپئوس رومی. کِسْتُنْ (گزنفون): او به عنوان مزدور در جنگ میان کورش کوچک و اردشیر دوم هخامنشی شرکت داشت. او شرح این جنگ را در یکی از آثارش نوشته است. کتاب دیگری با عنوان کورش‌نامه در شرح زندگی و کشورگشایی‌های کورش بزرگ بنیان‌گذار سلسله هخامنشی دارد که آمیخته با پند و افسانه است.

پروکوپئوس: نویسنده و مورخ رومی در اوایل قرن ۶ م. که علاقه‌مند به تاریخ‌نگاری و ثبت وقایع تاریخی به خصوص رویدادهای نظامی بود. او منشی یکی از سرداران روم بود و در جنگ‌های بسیاری، از جمله جنگ با ایران، شرکت کرد. کتاب او شامل چندین مجلد است که جلدهای اول و دوم آن، اختصاص به جنگ‌های ایران و روم دارد. وی خود شاهد بسیاری از حوادثی بوده که در اثرش نقل کرده است.

۱- Xenophon

۲- Procopius

فعالیت ۵

با توجه به روابطی که میان ایران با یونان و روم در دوران باستان وجود داشته است، استدلال کنید که چرا مورخ و محقق نباید تمام نوشته‌های مورخان یونانی و رومی درباره ایران را بی‌چون و چرا بپذیرد؟

نگذاشته‌اند، اما به گفته هرودت، ایرانیان از شعور و آگاهی تاریخی بالایی برخوردار بوده‌اند. شاید یکی از دلایل ضعف تاریخ‌نگاری در آن دوره، این باشد که سنت شفاهی، بسیار مقبول‌تر و پسندیده‌تر از سنت کتابت بوده است. علاقه و عادت به حفظ سینه به سینه مطالب در قرن‌ها و حتی هزاره‌ها، لزوم ثبت و نگارش آنها را در درجه اهمیت کمتری قرار داده است.

منابع نوشتاری ایرانی: اگرچه ایرانیان عصر باستان، همچون یونانیان و رومیان، در نوشتن کتاب‌های تاریخی موفق نبودند، اما شواهد و قرائن زیادی وجود دارد که نشان می‌دهد ثبت و ضبط وقایع و حوادث مهم، مورد توجه بوده است و دبیران مخصوصی به این کار اشتغال داشته‌اند؛ بنابراین، در ایران باستان، هرچند وضعیت تاریخ‌نگاری مانند یونان و روم مطلوب نبوده و مورخان بزرگی پا به عرصه

سنگ‌نوشته‌ها و لوح‌های گلی مهم‌ترین منابع نوشتاری ایرانی در دوره هخامنشیان هستند. پنج ستون از سنگ‌نوشته بیستون که در حقیقت گزارشی تاریخی محسوب می‌شود، به شرح وقایع دوران آغازین فرمانروایی داریوش بزرگ و سرکوب شورش‌های نواحی گوناگون اختصاص دارد. سنگ‌نوشته‌های دیگری نیز از این پادشاه و دیگر شاهان هخامنشی وجود دارد که رویدادهای تاریخی را شرح می‌دهند.

● سنگ‌نوشته خشایارشا هخامنشی - شهر وان - ترکیه

مانده‌اند. **خدای‌نامه‌ها** از مهم‌ترین نوشته‌های تاریخی دوره ساسانی به شمار می‌روند که بازگوکننده تاریخ عمومی سرزمین و مردم ایران از آغاز آفرینش تا اواخر حکومت ساسانی هستند. محتوای خدای‌نامه‌ها، آمیخته با افسانه و قصه‌های کهن بوده و مطالب راجع به دوره ساسانی در آنها با واقعیات تاریخی انطباق دارد. در قرون نخستین هجری، مورخان مسلمان ایران، مانند طبری و دینوری، با استفاده از ترجمه‌ای عربی از خدای‌نامه‌ها، تاریخ ایران باستان را نگاشتند. نوشته‌های این مورخان تا دویست سال پیش همچنان منبع اصلی مطالعه و شناخت تاریخ ایران باستان به حساب می‌آمد. متن اصلی خدای‌نامه‌ها و ترجمه عربی آنها از بین رفته و چیزی از آنها باقی نمانده است.

علاوه بر سنگ‌نوشته‌ها، در کاوش‌های تخت جمشید بیش از سی هزار لوح گلی به زبان ایلامی کشف شد که تاکنون حدود چهار تا پنج هزار از این لوح‌ها خوانده و ترجمه شده‌اند. این لوح‌ها اطلاعات سودمندی درباره اوضاع اقتصادی و اجتماعی و تشکیلات اداری دوره هخامنشیان ارائه می‌دهند.

از دوره ساسانی نیز تعداد زیادی سنگ‌نوشته بر جای مانده که رویدادهای تاریخی را گزارش می‌کنند. از آن جمله است سنگ‌نوشته شاپور یکم در کعبه زرتشت در نقش رستم که شرح جنگ‌های این پادشاه با رومیان را بازگو می‌کند. همچنین در این دوره، کتاب‌هایی در موضوع‌های تاریخی، دینی، ادبی و جغرافیایی نوشته شده که برخی از آنها به جا

● این کتاب که در اواخر دوره ساسانی نوشته شده، شرحی آمیخته با افسانه درباره اردشیر یکم، بنیان‌گذار سلسله ساسانی است.

● رساله‌ای کوچک به زبان پهلوی در موضوع جغرافیای تاریخی شهرهای ایران در دوره ساسانی

۲- منابع دست دوم در دویمت سال اخیر توسط مورخان، باستان‌شناسان و منابع دست دوم شامل انواع مختلفی از کتاب‌ها، مقاله‌ها، پایان‌نامه‌های تحصیلی و طرح‌های پژوهشی است که

فعالیت ۶

به پنج گروه تقسیم شوید و با راهنمایی دبیر خود، هر گروه پنج منبع دست دوم یکی از دوران‌های زیر را شناسایی و در چند سطر معرفی کنید: الف - دوران پیش از تاریخ ایران؛ ب - دوران ایلام و ماد؛ پ - دوران هخامنشیان؛ ت - دوران اشکانیان؛ ث - دوران ساسانیان.

پرسش‌های نمونه

- ۱) ایرانیان تا دویمت سال پیش چه درکی از تاریخ دوره باستان خود داشتند؟
- ۲) چه عواملی شناخت تاریخی نسبت به ایران باستان را در دو قرن اخیر متحول کرده است؟
- ۳) سه مورد از نتایج و دستاوردهای کاوش‌ها و تحقیقات جدید را درباره تاریخ ایران در عصر باستان توضیح دهید.
- ۴) پنج مورد از منابع غیرنوشتاری تاریخ ایران در دوران پیش از اسلام را نام ببرید.
- ۵) وضعیت تاریخ‌نگاری ایرانیان در دوران باستان را بررسی و تحلیل کنید.

فلات ایران، مهد یکی از کهن ترین و غنی ترین تمدن ها است. شما در این درس، با استفاده از شواهد و مدارک باستان شناسی، زندگی اجتماعی ساکنان فلات ایران را در دوران پیش از تاریخ و چگونگی تأسیس و گسترش تمدن در این فلات، تجزیه و تحلیل می کنید.

جغرافیای تمدنی ایران

از غرب به جلگه بین النهرین، از جنوب به خلیج فارس، دریای مکران (عمان) و اقیانوس هند و از شرق به جلگه سند محدود می شود. کوه ها و رشته کوه های بزرگ و کوچکی، این فلات را در بر گرفته و در دامنه و میان آنها، دشت ها و جلگه هایی با آب و هوای متفاوت به وجود آمده است. نواحی کوهپایه ای و سرزمین های پست ایران، براساس میزان بارندگی و رطوبت آنها، از گذشته های بسیار دور، محیط مناسبی برای زندگی انسان و برپایی سکونتگاه های روستایی و شهری بوده اند.

خواندید که عوامل جغرافیایی تأثیر بسزایی در پیدایش تمدن های نخستین و سیر رویدادها و تحولات تاریخی در سرزمین های مختلف داشته است. تاریخ و تمدن کهن ایران نیز به طرز چشمگیری از عوامل جغرافیایی تأثیر پذیرفته است. از این رو، برای مطالعه و شناخت کامل تاریخ و تمدن ایران، ناگزیر از توجه به جغرافیای آن هستیم. فلات ایران از شمال به دریای کاسپی (خزر) و دریاچه آرال،

○ نقشه ماهواره ای فلات ایران

۲- کانون مبادلات فرهنگی، هنری و اقتصادی در جهان باستان بوده که به موجب آن ایرانیان نقش فعال و مؤثری در انتشار و گسترش فرهنگ و تمدن به عهده داشتند.

۳- در معرض مهاجرت‌ها و هجوم پیاپی اقوام مختلف و حکومت‌های خارجی قرار داشت. این مهاجرت‌ها و هجوم‌ها تأثیر فوق‌العاده‌ای بر جنبه‌های گوناگون زندگی سیاسی، اجتماعی، فکری، فرهنگی و اقتصادی ایرانیان در طول تاریخ گذاشته است.

موقعیت جغرافیایی فلات ایران نیز تأثیر زیادی بر شکل‌گیری تاریخ و تمدن آن داشته است. ایران به واسطهٔ موقعیت جغرافیایی خاص خود در جنوب غربی آسیا:

۱- پل ارتباطی شرق و غرب جهان باستان بود. در عصر باستان، مهم‌ترین راه‌های زمینی و دریایی که تمدن‌ها و کشورهای بزرگ را به یکدیگر متصل می‌کردند، از میهن ما می‌گذشتند و خلیج فارس و دریای مکران نقش مهمی در برقراری ارتباط تجاری، سیاسی، نظامی و فرهنگی میان سرزمین‌های دور و نزدیک جهان آن روز داشتند.

● سکونتگاه‌های پیش آریایی ایران

فعّالیت ۱

نقشه محوطه‌های باستانی در صفحه ۷۱ را با نقشه کنونی پراکندگی روستاها و شهرها در ایران مقایسه کنید و بگویید:
 الف - چه نسبتی میان پراکندگی محوطه‌های باستانی با پراکندگی روستاها و شهرها در زمان حال وجود دارد؟
 ب - عوامل جغرافیایی و به‌ویژه آب و هوا، چه نقشی در پراکندگی محوطه‌های باستانی داشته است؟
 پ - سکونتگاه‌های باستانی استان محل زندگی و یا یکی از استان‌های هم‌جوار خود را بر روی نقشه مشخص نمایید.

رضوی است. قدمت ابزارهای سنگی یافت شده در این مکان را حدود ۱ میلیون سال تخمین زده‌اند.

از دیگر مناطق ایران، به‌ویژه از غارها نیز ابزارهای سنگی مختلفی با قدمت کمتری به‌دست آمده است. به هر حال تا ۱۲ هزار سال پیش، نواحی پایکوهی و دشت‌های ایران جولانگاه انسان‌هایی بوده که در پی شکار جانوران و گردآوری گیاهان خوراکی بوده‌اند.

ایران در دوران پیش از تاریخ

الف - کهن‌ترین ساکنان فلات ایران: سابقه حضور

انسان در فلات ایران به‌طور دقیق روشن نیست، اما بعضی پژوهشگران احتمال داده‌اند گروه‌هایی از جمعیت‌های انسانی از آفریقا، آسیای مرکزی، قفقاز و شبه‌قاره هند در دوران پارینه سنگی به سوی سرزمین ما مهاجرت کرده‌اند. کهن‌ترین نشانه و آثاری که از حضور انسان در ایران تاکنون کشف شده، مربوط به بستر کشف‌رود در نزدیکی مشهد در خراسان

○ ابزار سنگی، پارینه سنگی قدیم - کشف رود - خراسان رضوی

○ ابزار سنگی، پارینه سنگی قدیم - شیوه تو - مهاباد

○ سنگ خراشنده - غار دو آشکفت کرمانشاه - پارینه سنگی میانی (۲۰۰ تا ۴۰۰۰۰ سال پیش)

○ تیغه سنگی، غار یافته - لرستان، پارینه سنگی جدید (۴۰ تا ۱۸۰۰۰ سال پیش)

○ سنگ نوک تیز، هلیلان - ایلام، فراپارینه سنگی (۱۸ تا ۱۲۰۰۰ سال پیش)

فعالیت ۲

تصویر ابزارهای سنگی صفحه قبل را به دقت ملاحظه کنید و بگویید ابزارهای هر دوره چه تغییری کرده‌اند؟ به نظر شما علت این تغییر چه بوده است؟

ساکنان این سکونتگاه‌ها با گسترش و پیشرفت مهارت‌های ابزارسازی‌شان، علاوه بر آنکه کشاورزی و دامداری را گسترش بخشیدند، در زمینه صنایع و هنرهای گوناگونی مانند سفالگری، فلزکاری، بافندگی و خانه‌سازی نیز به پیشرفت‌ها و موفقیت‌های چشمگیری دست یافتند.

۱- سفالگری: مردم ایران از حدود ۸ هزار سال پیش در ساختن ظروف و ابزار سفالی پیشرفت قابل توجهی یافتند. با اختراع چرخ سفالگری، دگرگونی بزرگی در ساخت ظروف سفالی به وجود آمد. ظروف سفالی ساده و نقش‌دار متنوعی از سکونتگاه‌های باستانی ایران به دست آمده است. این ظروف در سرزمین‌های دیگر، از جمله بین‌النهرین مشتریان فراوانی داشت.

ب- از نخستین روستاها تا نخستین شهرها: همان‌گونه که در درس ۴ خواندید، کاوش‌های باستان‌شناسی اخیر در محوطه باستانی چغاگلان در شهرستان مهران نشان داده است که ساکنان نواحی کوهپایه‌ای زاگرس، نخستین مردمانی بوده‌اند که حدود ۱۲ هزار سال پیش شروع به کشت گیاهانی مانند جو و گندم و اهلی کردن جانورانی مثل بز و گوسفند کردند. این اقدام به منزله ورود انسان از دوره شکار و گردآوری خوراک به دوره یک‌جانشینی و تولید خوراک در فلات ایران است. با روی آوردن گروه‌هایی از مردم به کشاورزی و دامپروری، به تدریج سکونتگاه‌ها و روستاهایی نخست در غرب و سپس در دیگر مناطق ایران پدید آمد. به نقشه صفحه ۷۱ بنگرید.

○ ظرف سفالی، ۳۰۰۰ ق.م - تپه گیان نهاوند

○ کاسه سفالی، ۴۰۰۰ ق.م - تپه حصار دامغان

فعالیت ۳

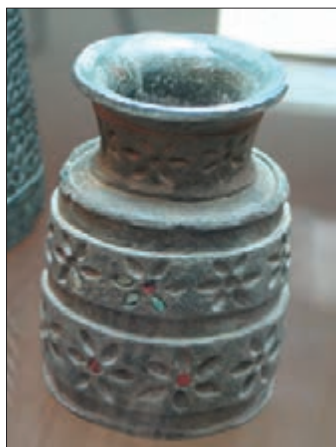
به تصاویر ظروف سفالی بالا و نیز تصاویر دیگری از ظروف سفالی دوره پیش از تاریخ که دبیر محترم به شما نشان می‌دهد به دقت توجه کنید و بگویید: الف - چه نوع تصاویری بر روی ظروف سفالی نقاشی شده است؟ ب - این تصاویر از چه جهاتی به باستان‌شناسان در تحلیل زندگی مردمان پیش از تاریخ کمک می‌کند؟ (دو مورد ذکر کنید)

که توسط مردم برخی سکونتگاه‌های کهن به‌ویژه جیرفت و تپه یحیی در استان کرمان، با مهارت و ظرافت تمام ساخته می‌شد. شواهد باستان‌شناسی نشان می‌دهد که سکونتگاه‌های مذکور از مراکز مهم تولید و صدور سنگ صابون به مناطق دور و نزدیک بوده‌اند.

○ دهنهٔ اسب، نمونه‌ای از ابزارهای مفرغی (برنزی) لرستان - ۷۰۰ ق.م

۲- فلزکاری: یافته‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد که مردم ایران از حدود ۸ هزار سال پیش با چکش‌کاری بر روی رگه‌های طبیعی مس، برخی ابزارها، به‌ویژه زیورآلات مسی، می‌ساختند. بقایای کوره‌های ذوب و قالب‌گیری مس در برخی سکونتگاه‌های کهن مانند شهداد، تل‌ابلیس و تپه یحیی در استان کرمان و تپهٔ زاغه در قزوین، بیانگر آن است که در حدود ۵ تا ۷ هزار سال پیش ساکنان این سکونتگاه‌ها به فنون ذوب و قالب‌گیری مس دست یافته بودند. آثاری از معدن بزرگ مس در شهرستان بافت در استان کرمان نیز کشف شده است. یکی دیگر از دستاوردهای صنعت فلزکاری ساکنان فلات ایران، ساخت اشیا و ابزارهای مفرغی از طریق آمیختن مس با مادهٔ قلع بود. مفرغ‌های لرستان، بهترین نمونه از صنعت و هنر فلزکاری ایران به شمار می‌روند. اشیا و ظروف سنگ صابونی^۱، از دیگر مصنوعات است

○ ظرفی از جنس سنگ صابونی - جیرفت

○ نمونه‌ای از اشیای سنگ صابونی تپه یحیی - بافت

با استفاده از گل و سنگ و سرانجام خشت، بناهای محکم‌تری بسازند. آنها سطح دیوارها را با کاهگل می‌پوشاندند و گاه رنگ‌آمیزی می‌کردند و سقف خانه‌ها را معمولاً با تیرهای چوبی می‌پوشاندند.

۳- خانه‌سازی: به نظر می‌رسد ساکنان فلات ایران نیز مانند مناطق دیگر جهان، در ابتدای یکجانشینی، سرپناه‌ها و کلبه‌هایی نه‌چندان مقاوم از سنگ، چوب و شاخ و برگ درختان و گیاهان می‌ساختند. آنان اندک اندک آموختند که

۱- سنگ صابونی: نوعی سنگ است که چون عمدتاً از تالک تشکیل شده، بسیار نرم است و به همین دلیل به راحتی می‌توان روی آن کنده‌کاری کرد. همچنین چون حرارت را به آسانی از شعله اجاق جذب می‌کند، برای ساخت ظروف آشپزخانه هم استفاده می‌شود.

○ حفاری در محوطه باستانی گودین تپه - کنگاور

پدید آمدن شهرها: در حدود ۵ هزار سال پیش، نخستین شهرها در فلات ایران به وجود آمد. شوش و چغامیش در خوزستان؛ شهداد و جیرفت در کرمان؛ شهر سوخته در سیستان و سیلک در کاشان از جمله این شهرها بودند.

یک توضیح

بررسی‌های باستان‌شناختی نشان داده که ۵ هزار سال پیش از میلاد، در شرق فلات ایران در سیستان، تمدنی عظیم و شکوفا وجود داشته که بقایای آن اکنون با عنوان «شهر سوخته» شناخته می‌شود. این شهر با وسعت بیش از ۲۸۰ هکتار، در دهانه رود هیرمند و در کنار دریاچه‌های مدام قرار گرفته است. شهر سوخته از پنج بخش مسکونی، کارگاهی، بناهای دینی، یادمان‌ها و گورستان تشکیل می‌شده که بیانگر ساخت شهر براساس معماری و نقشه‌ای از پیش طراحی شده بوده است. این شهر مانند شهرهای پیشرفته امروزی دارای تجهیزات لوله‌کشی و فاضلاب بوده است.

فعالیت ۴

الف - با راهنمایی دبیر خود، تحقیق کنید که چرا شهر سوخته به این نام معروف شده است.

ب - مشهورترین کشفیات باستان‌شناسی این شهر چه بوده است؟

پ - تصویر بالا کدام بخش از بخش‌های پنج‌گانه شهر سوخته را نشان می‌دهد؟

یک توضیح

همان طور که پیش از این خواندید، دوره تاریخی با اختراع خط شروع شد. ساکنان نواحی غربی و جنوب غربی فلات ایران، یعنی جلگه خوزستان و کوهپایه‌های زاگرس، با توجه به ارتباطشان با مردمان بین‌النهرین که دارای خط بودند، زودتر از سایر نواحی، وارد دوره تاریخی شدند. آگاهی مختصری که از آغاز دوران تاریخی نواحی مذکور داریم، اغلب متکی بر منابع بین‌النهرین به‌ویژه گل‌نوشته‌های آنجاست.

ایلامی‌ها، کاسی‌ها، لولوبی‌ها و گوتی‌ها از جمله اقوام شناخته شده‌ای بودند که در آغاز دوران تاریخی در نواحی غربی فلات ایران زندگی می‌کردند. کاسی‌ها که در لرستان به سر می‌بردند، در هزاره دوم پیش از میلاد، چندین قرن بر شهر بابل و قسمت‌هایی از بین‌النهرین مسلط بودند. مفرغ‌های لرستان از سوی بعضی از محققان به کاسی‌ها منسوب شده است. مهم‌ترین اثری که از لولوبی‌ها به جای مانده، نقش برجسته آنونینینی (پادشاه لولوبی)، در سرپل ذهاب است که سنگ‌نوشته کوتاهی به زبان آکدی هم دارد. گوتی‌ها نیز از جمله اقوام ساکن در زاگرس بودند که در اواخر هزاره سوم پیش از میلاد، مدت کوتاهی بابل را در تصرف خود داشتند و مدتی نیز بر ایلام تسلط یافتند.

تمدن ایلام^۱

و معدنی فلات ایران بود، فرمانروایان سومری و آکدی، پیاپی به سرزمین ایلامی‌ها لشکرکشی می‌کردند. این تاخت و تازها، سرانجام سبب شد که حاکمان کوچک و مستقل ایلامی در حدود ۲۶۰۰ ق.م. با یکدیگر متحد شوند و پادشاهی ایلام را تأسیس کنند.

دوران تاریخی فلات ایران با تاریخ ایلام، که اطلاعات مکتوبی درباره آن وجود دارد، آغاز می‌شود. سرزمین اصلی ایلامیان شامل جلگه خوزستان و مناطق کوهستانی زاگرس جنوبی و میانی بود. از آنجا که اقتصاد بین‌النهرین نیازمند منابع طبیعی

نقشه قلمرو حکومت ایلام

۱- کلمه ایلام به‌صورت «عیلام» نیز نوشته می‌شود.

● سنگ‌نگارهٔ ویرانی شوش به‌دست آشوربانیپال، فرمانروای آشور

حکومت و تمدن ایلام، همواره با همسایگان بین‌النهرینی خود، مانند سومریان، آکدی‌ان، بابلیان و آشوریان، ارتباط تنگاتنگ سیاسی، فرهنگی و تجاری داشت. قلمرو ایلام بارها مورد هجوم سپاهیان بین‌النهرین قرار گرفت و استقلال خود را از دست داد؛ اما ایلامیان دوباره قدرت می‌گرفتند. پادشاهان ایلام نیز هرگاه فرصتی به‌دست می‌آوردند به بین‌النهرین لشکرکشی می‌کردند. ایلام همچنین با دیگر مناطق فلات ایران و سرزمین‌های مجاور آن، مانند آسیای صغیر و هند، روابط تجاری داشت. ارتباط‌های سیاسی و تجاری موجب شکل‌گیری روابط فرهنگی میان این سرزمین‌ها شد و دین، فرهنگ، خط و زبان آنها را تحت تأثیر قرار داد.

حکومت ایلام، سرانجام پس از قرن‌ها سلطنت، بر اثر یورش ویرانگر آشوریان در قرن ۷ ق.م. دچار انحطاط و فروپاشی شد.

شهر و شهرنشینی: در قلمرو ایلام، شهرنشینی رونق داشت. شوش در مرکز جلگهٔ خوزستان، یکی از پایتخت‌های ایلامیان بود. این شهر که یکی از کهن‌ترین شهرها و مراکز تمدنی جهان به‌شمار می‌رود، در دوران حکومت ایلامی‌ها به اوج شکوفایی اقتصادی رسید و پیشه‌ها و صنایع مختلفی مانند سفالگری، فلزکاری و بافندگی در آن شهر رونق یافتند. شهر بزرگ و آباد شوش که در نتیجهٔ یورش آشوربانیپال با خاک یکسان شده بود، در دوران سلسلهٔ هخامنشیان دوباره شکوه و عظمت دیرین خود را بازیافت.

ایلامیان در بخش شرقی قلمرو خود، واقع در استان فارس امروزی نیز پایتخت دیگری به نام **آنشان** یا **آنزان** داشتند. سیمش از دیگر شهرهای ایلام است که احتمالاً بر جای خرم‌آباد کنونی قرار داشته است.

● نقش برجستهٔ برنزی هفت جنگجو - شوش، قرن ۱۲ ق.م.

فعالیت ۵

با توجه به نقشهٔ صفحهٔ ۷۶ شهرهای قلمرو ایلام را فهرست کنید.

در دوره ایلام، معماری پیشرفت چشمگیری کرد و استفاده از آجر در ساختن بناها رایج شد. معبد چغازنبیل در نزدیکی شهر شوش، شاهکار معماری آن دوره به شمار می‌رود. این معبد با استفاده از خشت خام در چند طبقه بنا شده است و روکشی از آجرنوشته‌ها و آجرهای لعاب‌دار دارد.

○ طرحی از معبد چغازنبیل - شوش (مأخذ: هفت‌رخ فرخ ایران)

○ آجر نوشته چغازنبیل

یک توضیح

معبد چغازنبیل در سال ۱۳۱۲ ش. توسط یکی از کارمندان شرکت نفت ایران و انگلیس کشف و در فاصله سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۴۱ ش. توسط هیئتی از باستان‌شناسان، به سرپرستی رمان گیرشمن فرانسوی، از زیر خاک بیرون آورده شد. این اثر تاریخی در سال ۱۳۵۸ ش. از طرف یونسکو در فهرست میراث جهانی قرار گرفت.

○ پیکره الهه ناروندی؛ در اسناد حقوقی و قضایی ایلام، سندها و تعهدات با سوگند به این الهه ضمانت می‌شد.

دین و اعتقادات: ایلامیان به خدایان متعددی اعتقاد داشتند و از آنان برای پیشرفت کار خود کمک می‌خواستند. به عقیده مردمان ایلام قدیم، خدایان دارای نیرویی ماوراءطبیعی بودند که آنان را بر هر کاری توانا می‌ساخت. از جمله محبوب‌ترین خدایان ایلامی، اینشوشیناک به معنی خدای شهر شوش بود. معبد چغازنبیل، ستایشگاه این خدا محسوب می‌شد. الهه‌های مادر نیز بسیار مقدس بودند و مقام رفیعی در سلسله مراتب خدایان ایلامی داشتند. ایلامیان این الهه‌ها را به عنوان مادر خدایان می‌پرستیدند و برای آنان معابدی ساخته بودند. در کاوش‌های باستانی شوش، پیکره‌های گلی فراوانی، که به «الهه» معروف‌اند، کشف شده که دلالت بر احترام و تقدس آنها نزد مردم دارد. از دیگر مراکز تمدنی ایران نیز پیکره‌هایی از الهه‌های مادر به دست آمده که نشان می‌دهد عقیده به این الهه‌ها در ایران فراگیر بوده است. در ایلام، کاهنان آداب و تشریفات دینی را زیر نظر کاهن بزرگ به جا می‌آوردند.

● پیکره ملکه نیپراسو، همسر
اونش گل (پادشاه ایلام)

یکی از ویژگی‌های مهم تمدن ایلامی و در واقع تمدن کهن ایرانی، مقام و منزلت والایی است که زنان داشته‌اند. به‌طور کلی در جوامع باستانی فلات ایران، زنان موقعیت اجتماعی ممتازی داشتند و دارای قدرت و نفوذ فراوان بودند. زنان در کارهای مهم جامعه، نقش اساسی و تعیین‌کننده داشتند. نقوش و پیکره‌های برجای مانده از دوره ایلامی نشان می‌دهد که زنان در امور اجتماعی و اقتصادی و مراسم رسمی سیاسی و دینی حضور چشمگیری داشته‌اند.

پرسش‌های نمونه

- ۱) موقعیت جغرافیایی فلات ایران از چه جهاتی بر وضعیت تاریخ و تمدن در ایران تأثیرگذار بوده است؟
- ۲) مهم‌ترین دستاوردهای ساکنان فلات ایران در دوران پیش از تاریخ در زمینه‌های سفالگری و فلزکاری چه بوده است؟
- ۳) چرا نواحی غربی و جنوب غربی فلات ایران زودتر از دیگر نواحی، وارد دوره تاریخی شدند؟
- ۴) چگونگی تأسیس حکومت ایلام را توضیح دهید.
- ۵) وضعیت دین و اعتقادات ایلامیان را شرح دهید.

درس ۹ از ورود آریایی‌ها تا پایان هخامنشیان

مهاجرت اقوام آریایی به فلات ایران، نقطه عطفی در تاریخ میهن عزیز ما به شمار می‌رود. این اقوام با تأسیس حکومت‌های نیرومند، موجب تغییر و تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی گسترده‌ای نه تنها در ایران، بلکه در بخش وسیعی از جهان آن روز شدند. شما در این درس، با استفاده از شواهد و مدارک معتبر باستان‌شناختی و تاریخی، مهم‌ترین رویدادها و موقعیت سیاسی و نظامی تاریخ ایران را از تشکیل دولت ماد تا پایان حکومت هخامنشیان، بررسی و تحلیل می‌کنید.

گروهی از آنان به سمت مرکز و غرب این فلات پیشروی کردند و در مناطق مختلف آن مستقر شدند؛ مادی‌ها، پارسی‌ها و پارتی‌ها از جمله آنان بودند. گروه دیگری نیز از شرق فلات ایران به هند رفتند.

ماد، نخستین حکومت آریایی ایران

در درس ۷ خواندید که ایرانیان از دوران باستان تا دو قرن پیش، پیشدادیان و کیانیان را، به ترتیب، نخستین و دومین سلسله پادشاهی می‌دانستند که پیش از اشکانیان و ساسانیان بر ایران حکومت کرده بودند، و اطلاعی از مادی‌ها و هخامنشیان نداشتند. تحقیقات جدید تاریخی که در دو قرن اخیر انجام گرفته، آگاهی و شناخت از تاریخ ایران در دوران باستان را متحول کرده است. بر پایه این تحقیقات، مادی‌ها بنیان‌گذار نخستین حکومت آریایی در ایران شناخته می‌شوند.

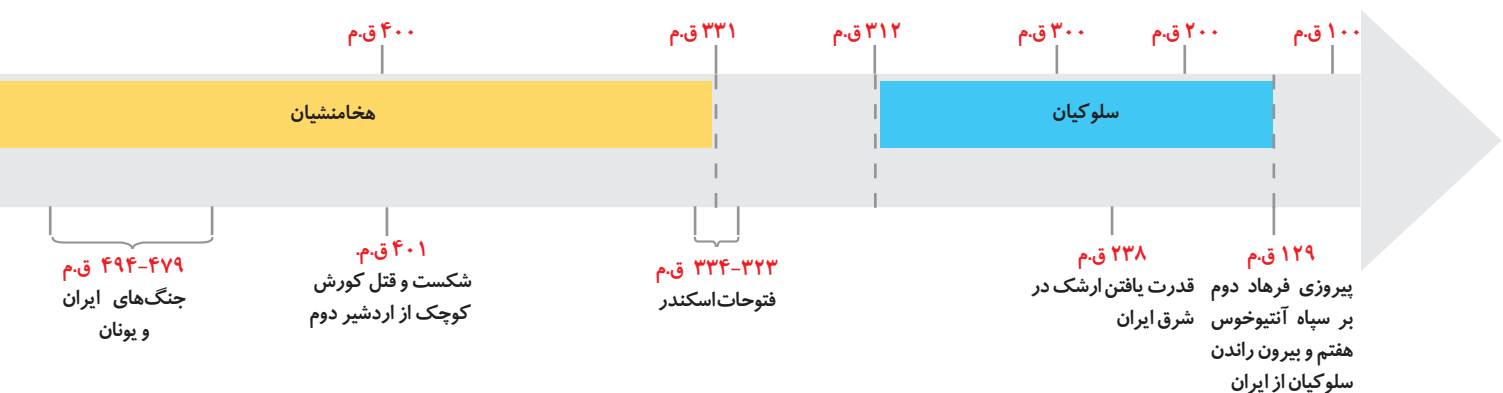
تأسیس حکومت ماد: قبایل گوناگون ماد از جمله اقوام آریایی بودند که در بخش وسیعی از مناطق غربی و مرکزی ایران استقرار یافتند و در کنار بومیان ساکن این مناطق

اقوام آریایی از مهاجرت تا تشکیل حکومت در ایران

واژه «ایران» از واژه «آریایی» گرفته شده و به معنای سرزمین آریاییان است. واژه آریایی نیز به معنای شریف و آزاده است؛ پس واژه ایران به معنای سرزمین مردمان شریف و آزاده است.

آریاییان گروهی از اقوام هند و اروپایی بودند که از زمان‌های بسیار کهن و به تدریج در فلات ایران و شبه‌قاره هند مستقر شدند و خود را آریایی نامیدند. بنابراین، کاربرد واژه آریایی برای دیگر اقوام هند و اروپایی، به جز ایرانیان و هندیان درست نیست.

درباره سکونتگاه اولیه اقوام هند و اروپایی و زمان و مسیر مهاجرت آریاییان به ایران و هند، اتفاق نظر وجود ندارد. عده‌ای از مورخان احتمال می‌دهند که اقوام هند و اروپایی، نخست در علفزارهای واقع در شمال شرق فلات ایران و جنوب روسیه در حوالی دریاچه آرال می‌زیسته‌اند. بر اساس فرضیه‌ای که تعداد قابل توجهی از باستان‌شناسان و مورخان آن را پذیرفته‌اند، اقوام آریایی در حدود ۱۵۰۰ ق.م. وارد فلات ایران شدند.

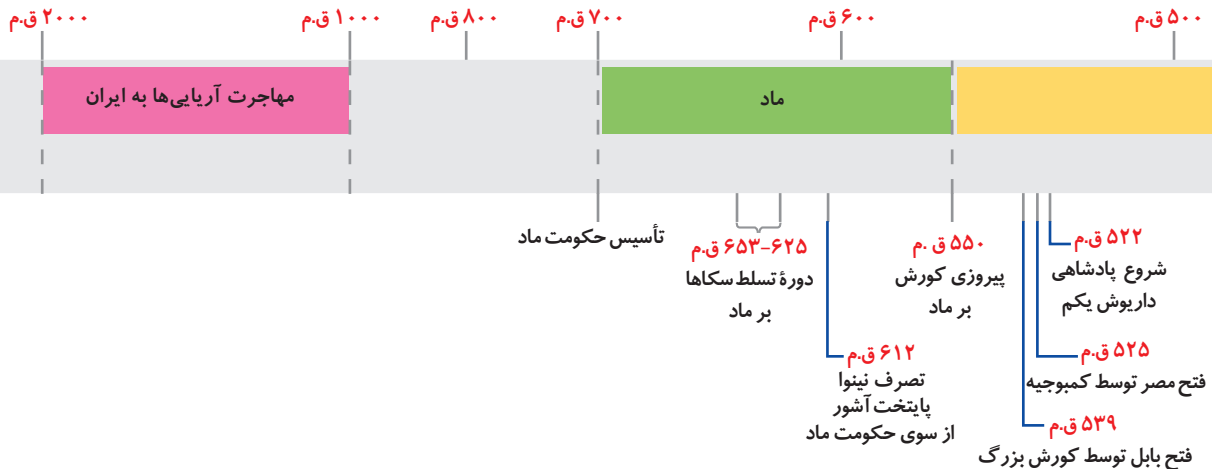

یورش‌ها و غارت‌گری‌های پیاپی آشوریان، زمینه اتحاد قبایل پراکنده ماد را فراهم آورد. از این رو رؤسای این قبایل، یکی از بزرگان مادی به نام دهیوک، که به اشتباه او را دیاکو می‌خوانند، را به پادشاهی برگزیدند. دهیوک شهر هگمتانه یا اکباتان (همدان امروزی) را بنا کرد و آن را مرکز حکومت خود قرار داد.

زندگی کردند. برای اولین بار در قرن ۹ ق.م. در سالنامه‌های شاهان آشوری به مادی‌ها اشاره شده است. آشور در آن زمان حکومت نسبتاً نیرومندی در شمال بین‌النهرین بود که برای به دست آوردن فلزات، سنگ‌های قیمتی و غنایم دیگر، دائماً به سرزمین‌های همسایه، از جمله نواحی غربی ایران هجوم می‌آورد.

● نقشه قلمرو حکومت ماد

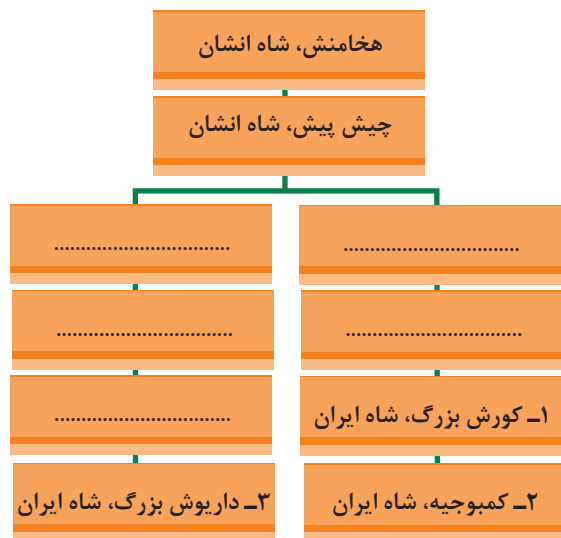
هخامنشیان؛ بزرگ‌ترین حکومت عصر باستان

سلسلهٔ هخامنشی منسوب به هخامنش، جدّ کورش کبیر است. هخامنش رئیس قبیلهٔ پاسارگادی بود. این قبیله یکی از قبایل مهم قوم پارسی به‌شمار می‌رفت. پارسی‌ها، هم‌زمان با قدرت یافتن مادی‌ها، در قسمت‌های جنوبی فلات ایران یعنی سرزمین پارس (استان فارس کنونی) و نواحی مجاور آن مستقر بودند. حکومت مادی، قوم بزرگ پارس را تحت فرمان خود درآورد. در آن زمان شاخه‌ای از خاندان هخامنشی، در فارس به مرکزیت شهر آَنشان (آنزان)، حکومت محلی کوچکی تشکیل داده بودند.

تأسیس حکومت هخامنشی: یکی از نوادگان هخامنش، به نام کورش (کورش دوم)، که بر آَنشان حکومت می‌کرد، قبیله‌های پارسی ناراضی از سلطهٔ مادی‌ها را متحد کرد. کورش، سپس با جلب حمایت بزرگان مادی، آستیاگ را از میان برداشت و پادشاهی هخامنشیان را بنیان نهاد.

ماد در اوج قدرت: حکومت ماد در زمان فرمانروایی هووخْشتر، سومین پادشاه مادی به اوج قدرت رسید. او نخست با تشکیل سپاه منظم و کارآمدی از قبایل مختلف ماد، پارس و... قدرت خود را بر مناطق وسیعی از ایران تثبیت کرد. هووخْشتر سپس با حکومت بابل، علیه آشور متحد شد و به حاکمیت آشوریان پایان داد. در پی این موفقیت نظامی، قلمرو ماد به شمال بین‌النهرین و بخش‌های وسیعی از آسیای صغیر گسترش یافت.

سقوط حکومت ماد: آستیاگ، پسر و جانشین هووخْشتر لیاقت و درایت پدر را نداشت و دوران طولانی سلطنت خود را صرف خوشگذرانی و گردآوری ثروت کرد. بزرگان طوایف ماد و تودهٔ مردم که از عملکرد آستیاگ ناخشنود بودند، بر ضد او با کورش هخامنشی همدست شدند. سرانجام با فتح هگمتانه به دست کورش، حکومت ماد برافتاد.

بررسی شواهد و مدارک

متن ۱: شجره‌نامهٔ کورش به نقل از منشور وی:

«... منم کورش، شاه بزرگ، شاه توانمند، شاه بابل، شاه سومر و آگد، شاه چهار گوشهٔ جهان؛ پسر کمبوجیه، شاه بزرگ، شاه انشان، نوهٔ کورش (یکم)، شاه بزرگ، شاه انشان، نبیرهٔ چیش‌پیش، شاه بزرگ، شاه انشان، ...»

متن ۲: داریوش بزرگ در سنگ‌نوشتهٔ بیستون، اجداد خود را این‌گونه معرفی می‌نماید:

«داریوش شاه می‌گوید: پدر من ویشناسب، پدر ویشناسب آرشام، پدر آرشام، آریارْمَنَه، پدر آریارْمَنَه، چیش‌پیش، پدر چیش‌پیش، هخامنش است. داریوش شاه می‌گوید: بدین جهت ما هخامنشی خوانده می‌شویم که از دیرگاهان اصیل هستیم.»

فعالیت ۱

الف) مآخذ متن‌های شماره ۱ و ۲، از منابع دست اول تاریخ ایران باستان است یا منابع دست دوم؟ چرا؟
ب) با توجه به متن‌های صفحه قبل، شجره‌نامه کورش و داریوش هخامنشی را کامل کنید.

مؤسس سلسله هخامنشی پس از آن، چند سالی در مناطق شرقی فلات ایران سرگرم کشورگشایی بود و مناطق وسیعی را به قلمرو خود افزود.

یکی از انسانی‌ترین و شکوهمندترین فتوحات تاریخ جهان، فتح مسالمت‌آمیز بابل توسط کورش بزرگ در سال ۵۳۹ ق.م. است. در این سال، مؤسس سلسله هخامنشی بدون جنگ و

کورش مدتی پس از به قدرت رسیدن، به آسیای صغیر لشکرکشی کرد و حکومت لیدی و سایر دولت - شهرهای آنجا را شکست داد و شهر ثروتمند سارد، پایتخت لیدی و تمامی آسیای صغیر را به تصرف خود درآورد. در نتیجه این فتوحات، حکومت هخامنشیان به ثروت هنگفتی دست یافت و با دولت-شهرهای یونانی همسایه شد.

● منشور کورش - موزه بریتانیا - لندن

در سال ۱۸۷۹ م. / ۱۲۵۸ ش. در بابل کشف شد، هم اکنون در موزه بریتانیا در لندن نگهداری می‌شود و به «منشور کورش» معروف است.

بیانیه یا منشور کورش، نماد فرهنگ انسانی و مداراجویانه ایرانیان است. بسیاری از محققان، منشور کورش را نخستین منشور حقوق بشر می‌دانند. از این‌رو، متن آن به ابتکار سازمان ملل متحد به شش زبان رسمی این نهاد جهانی ترجمه شد. نسخه بدلی از این منشور نیز در مقر سازمان ملل متحد در نیویورک به نمایش گذاشته شده است.

خونریزی وارد بابل شد. بابل یکی از بزرگ‌ترین شهرهای آن‌روزگار به‌شمار می‌رفت و مردمان و اقوامی با خاستگاه اجتماعی و فرهنگی گوناگون در آنجا می‌زیستند. این شهر از نظر داشتن بناها و پرستشگاه‌های باشکوه، مراکز اقتصادی ثروتمند، نهادهای سیاسی و اداری متعدد و در اختیار داشتن راه‌های ارتباطی با سرزمین‌های دور و نزدیک، اهمیت فراوان داشت و تسلط بر آن برای هر فرمانروایی بسیار مهم و مطلوب بود.

کورش فرمان داد تا ماجرای فتح صلح‌آمیز بابل را بر لوحی استوانه‌ای از گل رُس به زبان بابلی بنویسند. این لوح که

فَعَالِيَت ۲

متن‌های زیر را بخوانید و احساس و درک خود را از شخصیت و اندیشه آشوربانیپال و کورش بزرگ در چند سطر بنویسید.

بررسی شواهد و مدارک

مقایسه اندیشه و رفتار دو کشورگشا: آشوربانیپال، فرمانروای آشور و کورش بزرگ، پادشاه ایران

متن ۱: ترجمه بخشی از متن سنگ‌نوشته آشوربانیپال پس از فتح شوش، پایتخت ایلام:

«من، شوش شهر بزرگ و مقدس را به خواست خدایان آشور گشودم. من وارد کاخ‌های معبد شوش شدم و هر آنچه از سیم و زر و مال فراوان بود، همه را به غنیمت برداشتم. من همه آجرهای زیگورات شوش را که با سنگ لاجورد تزیین شده بود، شکستم. من تمامی معابد ایلام را با خاک یکسان کردم، شهر شوش را به ویرانه‌ای تبدیل کردم و بر زمینش نمک پاشیدم. من همه دختران و زنان را به اسارت گرفتم. از این پس، دیگر کسی، صدای شادی مردم و سم اسبان را در ایلام نخواهد شنید.»

متن ۲: ترجمه بخشی از متن منشور کورش:

سطر ۲۳. همه مردم گام‌های مرا با شادمانی پذیرفتند. در بارگاه پادشاهان بابل بر تخت شهریاری نشستم. مردوک [خدای بزرگ بابل] دل‌های پاک مردم بابل را متوجه من کرد، زیرا من او را ارجمند و گرامی داشتم.

سطر ۲۴. سپاه بزرگ من به صلح و آرامی وارد بابل شد. نگذاشتم رنج و آزاری به مردم این شهر و این سرزمین وارد آید.

سطر ۲۵. وضع داخلی بابل و جایگاه‌های مقدسش قلب مرا تکان داد... من برای صلح کوشیدم. نبونید [شاه بابل]، مردم درممانده بابل را به بردگی کشیده بود، کاری که در خور شأن آنان نبود.

سطر ۲۶. من برده‌داری را برانداختم. به بدبختی‌های آنان پایان بخشیدم. فرمان دادم که همه مردم در پرستش خدای خود آزاد باشند و آنان را نیازارند. فرمان دادم که هیچ کس اهالی شهر را از هستی ساقط نکند. مردوک از کردار نیک من خشنود شد.

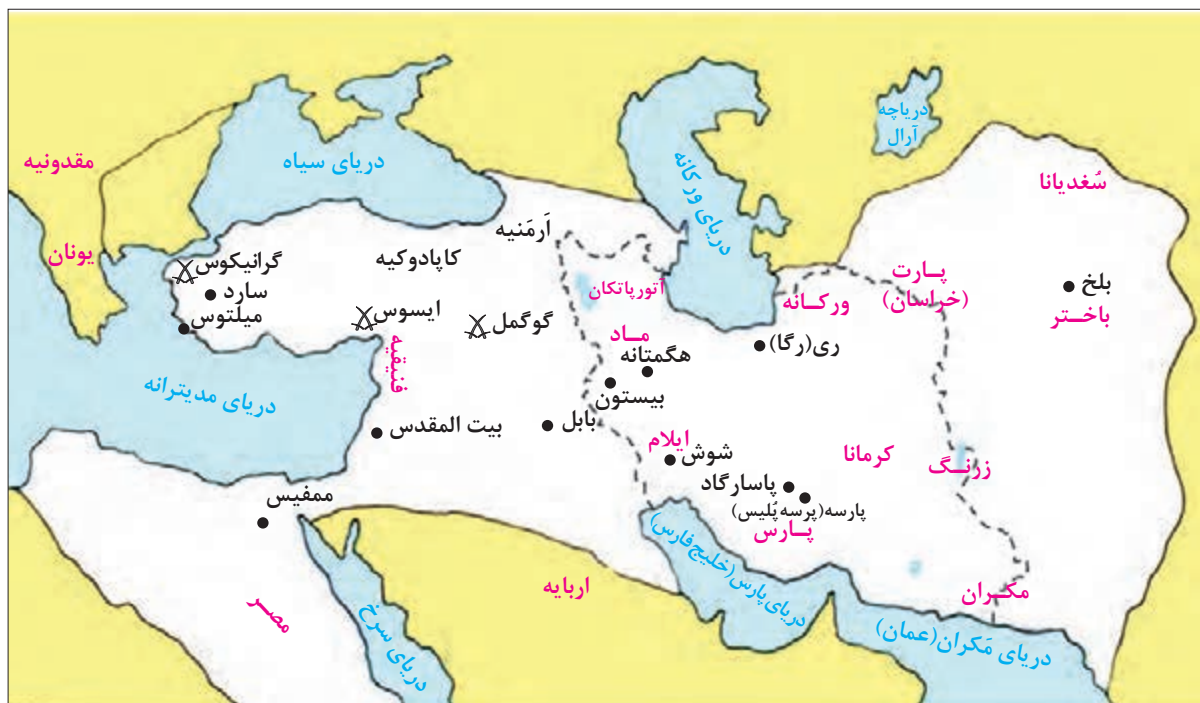

○ آرامگاه کورش بزرگ، بنیان‌گذار حکومت هخامنشیان - پاسارگاد

در پی تسخیر بابل، تمامی بین‌النهرین و نیز سرزمین‌های سوریه، فلسطین و فنیقیه (لبنان امروزی)، تحت فرمان هخامنشیان درآمد.

کورش نه به دلیل سرزمین‌هایی که گشود، بلکه به خاطر شخصیت انسانی‌اش همواره تحسین و تکریم شده است. در روزگاری که قتل و غارت و کشتار، روش معمول فرمانروایان و فاتحان بود، کورش با پرهیز از چنین رفتاری، شکل جدیدی از فرمانروایی را به جهان معرفی کرد. این رفتار مداراجویانه و انسانی کورش، الگوی مناسبی شد که پس از

او، برخی شاهان هخامنشی نیز از او پیروی کردند. در زمان پادشاهی کمبوجیه (پسر و جانشین کوروش بزرگ) مصر به تصرف هخامنشیان درآمد. مصر، کشوری بزرگ و با تمدنی کهن و با شکوه بود. با فتح این سرزمین، قلمرو هخامنشیان به قاره آفریقا نیز گسترش یافت و به نهایت وسعت و عظمت خود رسید.

● نقشه قلمرو هخامنشیان

اهمیت و شهرت فوق العاده داریوش بزرگ در تاریخ ایران، اقدامات اساسی و کم نظیری بود که برای ایجاد تشکیلات نوین اداری، نظامی و اقتصادی انجام داد. تأسیس سپاه جاویدان، احداث جاده شاهي و برپایی کاخ‌ها و بناهای مجلل، به ویژه در شوش و تخت جمشید، از جمله اقدام‌های مهم این پادشاه بزرگ است. داریوش، اصول و شیوه‌ای از کشورداری را بنیان نهاد که نه تنها در دوره هخامنشیان، بلکه تا قرن‌ها بعد همچنان پا برجا بود و زمینه رونق اقتصادی و شکوفایی تمدنی ایران را فراهم آورد. در درس‌های بعد مهم‌ترین اقدامات و ابتکارات داریوش در زمینه‌های اداری، نظامی، عمرانی و اقتصادی بررسی خواهد شد.

تثبیت شاهنشاهی هخامنشیان: پس از مرگ مشکوک کمبوجیه، داریوش یکم که از شاخه دیگر خاندان هخامنشی بود با همراهی تعدادی از سران خاندان‌های بزرگ پارسی، گوماته مَغ و دیگر شورشیان و مدعیان قدرت را سرکوب کرد و بر تخت شاهی نشست. داریوش بزرگ پس از فرو نشاندن شورش‌های داخلی و برقراری آرامش و امنیت در سرتاسر شاهنشاهی هخامنشی، به شرق لشکرکشی کرد و قسمت‌هایی از غرب و شمال غرب هند را به قلمرو خود افزود. او همچنین به منظور دفع حملات قبایل صحراگرد سکایی، به مناطق دوردستی در شمال دریای سیاه و جنوب روسیه کنونی لشکرکشی کرد.

رقابت و درگیری یونان با ایران: داریوش بزرگ، در اواخر پادشاهی خود، با مشکلاتی در غرب قلمرو خود روبه‌رو شد که به بروز جنگ با یونانیان انجامید و تا روزگار جانشینش، خشایارشا ادامه یافت. دولت-شهرهای یونانی، مخصوصاً آتن، از تسلط ایران بر آسیای صغیر و سواحل شرقی دریای اژه ناخشنود بودند. از این‌رو، آتنی‌ها یکی از شهرهای یونانی‌نشین آسیای صغیر به نام میلِتوس (مَلَطِیَه) را تشویق به شورش علیه هخامنشیان کردند و سپس به همراه شورشیان به شهر سارد هجوم آورده، آنجا را آتش زدند. داریوش تصمیم به تنبیه آتنی‌ها گرفت. ناوهای ایرانی نخست جزایر دریای اژه را تصرف

کردند و سپس سپاه ایران وارد خاک یونان شد و در جایی به نام ماراثن موضع گرفت. آتنی‌ها مدتی در اظهار اطاعت و یا جنگ تردید داشتند. بیشتر دولت-شهرهای یونانی از جمله اسپارت که سربازانش به جنگاوری و دلآوری مشهور بودند، نیز در پشتیبانی از آتن جدی نبودند. سرانجام، سرداران آتنی تنها راه چاره را در حملهٔ سریع و جنگ تن به تن دیدند. یورش یونانیان به قدری ناگهانی بود که کاری از تیراندازان پارسی بر نیامد و سپاه ایران عقب‌نشینی کرد. مورخان یونان باستان و تاریخ‌دانان جدید اروپایی، جنگ ماراثن را با آب و تاب فراوان نقل کرده‌اند.

تخت جمشید - دروازهٔ ملل، نماد حکومت جهانی هخامنشیان

تخت جمشید - نقش برجستهٔ داریوش بزرگ

به‌دست نیاورد. یونانیان دربارهٔ پیروزی خود در این نبرد نیز بزرگ‌نمایی بسیار کردند و حتی ارقام باور نکردنی از تعداد ناوگان و سربازان هخامنشی ارائه کردند.

خشایارشا، پسر و جانشین داریوش، پس از فرونشاندن شورش‌های مصر و بابل، به یونان لشکر کشید و آتن را تصرف کرد، اما در نبرد دریایی در تنگهٔ سالامیس توفیقی

فعالیت ۳

با توجه به مطالبی که در درس ۶ دربارهٔ دولت - شهرهای یونانی خواندید، دربارهٔ علل و عوامل جنگ‌های یونان و ایران در دورهٔ هخامنشیان با هم گفت‌وگو کنید.

کشتی دورهٔ هخامنشی

شد. اردشیر دوم به خوش گذرانی و راحت‌طلبی مشهور بود. در دوران فرمانروایی او مصر از سیطرهٔ هخامنشیان خارج شد. اردشیر سوم، پسر و جانشین اردشیر دوم، در ابتدای حکومتش کسانی از خاندان سلطنتی را که احتمال می‌داد ادعای شاهی کنند به قتل رساند. او پادشاهی جاه‌طلب و جنگجو بود و مصر را دوباره ضمیمهٔ قلمرو هخامنشی کرد. اردشیر سوم در آستانهٔ حملهٔ اسکندر مقدونی به ایران، به دست یکی از خدمتکاران کاخ شاهی به قتل رسید.

داریوش سوم، آخرین فرمانروای هخامنشی که مدتی پس از قتل اردشیر سوم بر تخت شاهی نشست، دلیر و جوانمرد بود، اما تدبیر و درایت شاهان نخست هخامنشی را نداشت. در زمان او، اسکندر با سپاهی بسیار قوی، آموزش دیده و تشنهٔ قتل و غارت به ایران تاخت.

اگرچه هخامنشیان از لشکرکشی به یونان، موفقیت نظامی چندانی به دست نیاوردند، اما دولت-شهرهای یونانی تا زمان تسلط مقدونیان بر آن کشور، همچنان حکومت ایران را به‌عنوان بزرگ‌ترین قدرت جهانی می‌شناختند و به آن احترام می‌گذاشتند. حکومت هخامنشی نیز نقش فعالی در روابط دولت-شهرهای یونانی، به خصوص در جریان جنگ‌های پلوپونزی ایفا کرد.

انحطاط و فروپاشی هخامنشیان: خاندان هخامنشی از زمان پادشاهی اردشیر دوم که از ۴۰۴ تا ۳۵۸ ق.م. حکومت می‌کرد، دچار تفرقهٔ درونی شد. در ابتدای زمامداری او، برادرش کورش کوچک در آسیای صغیر سر به شورش برداشت و با سپاهی از مزدوران یونانی راهی پایتخت شد. در جنگی که میان دو برادر رخ داد کورش کوچک شکست خورد و کشته

بررسی شواهد و مدارک؛ اسلحه طلایی

«... در حالی که جنگ‌های پلوپونزی [جنگ‌های داخلی یونان] به اوج شدت رسیده بود، اسپارت می‌کوشید تا برای از بین بردن حریف نیرومند خویش، آتن، از طلای داریوش [دوم] استفاده کند. اما داریوش می‌دانست از طلاهای خویش چگونه باید همچون یک حربه سیاسی استفاده نماید. در عین حال می‌دانست که حفظ نوعی موازنه در بین حریفان جنگ پلوپونزی ... برای ایران سودمندتر خواهد بود ... از این رو، ... طلای ایران را طوری به آنها می‌رسانید که جنگ به درازا کشد و غالب و مغلوبی معلوم نشود. حاصل این سیاست موازنه، آن شد که اشتغال حریفان در منازعات پلوپونزی، به ایران فرصت داد تا شهرهای یونانی آسیای صغیر را دوباره به انقیاد خویش درآورد، پادگان‌های ایرانی را در آنجاها مستقر سازد و حتی مالیات‌های معوق را بازستاند». (تاریخ مردم ایران قبل از اسلام، عبدالحسین زرین‌کوب، صص ۱۸۱-۱۸۰)

فعالیت ۴

الف - منظور نویسنده از «اسلحه طلایی» چیست؟

ب - به نظر شما چرا با وجود حمایت حکومت هخامنشی از اسپارت در جنگ‌های پلوپونزی، ایرانیان نمی‌خواستند این جنگ‌ها غالب و مغلوبی داشته باشد؟

یونانی به تخت جمشید رسیدند و مشهور است که به دستور اسکندر این شهر به آتش کشیده شد. داریوش سوم که از برابر اسکندر گریخته بود در سال ۳۳۰ ق.م. نزدیک دامغان کنونی به قتل رسید.

اسکندر در سه نبرد (گرانیکوس، ایسوس و گوگمل) سپاه هخامنشی را شکست داد و پس از آن، شوش، یکی از پایتخت‌های هخامنشیان را تسخیر کرد. با وجود دلاوری و رشادت آریوبرزن، سردار شجاع ایرانی، سپاهیان مقدونی و

○ تندیس آریو برزن

○ آرامگاه داریوش سوم - تخت جمشید

فعالیت ۵

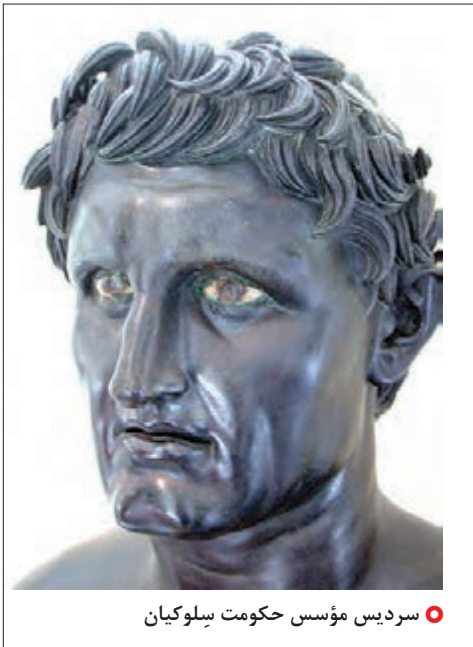
با استفاده از جدول شاهان هخامنشی که دبیر محترم در اختیار شما قرار می‌دهد، نمودار خط زمان دوران هخامنشی را ترسیم کنید.

میراث هخامنشی در یک نگاه کلی: با مرگ داریوش سوم، سلسله هخامنشی به پایان رسید، اما میراث و یادگارهای هخامنشیان در آیین کشورداری و فنون سیاست، شیوه‌های عمرانی، اقتصادی و تجاری، ساخت بناهای باشکوه، ابداع هنرهای جهانی و مداراجویی فرهنگی و دینی در تاریخ ایران و جهان فراموش نشد. هخامنشیان، ایران را به نخستین حکومت بزرگ جهانی تبدیل کردند. به واسطه تدبیر و سیاست شاهان هخامنشی بود که ایرانیان به تأثیرگذارترین مردم در جهان متمدن و شناخته شده آن روزگار تبدیل شدند.

پرسش‌های نمونه

- ۱ چه عاملی زمینه‌ساز اتحاد قبایل پراکنده مادی و تأسیس حکومت ماد شد؟
- ۲ اهمیت فتح بابل را برای حکومت تازه تأسیس هخامنشی شرح دهید.
- ۳ چرا مورخان و پژوهشگران، اهمیت فوق‌العاده‌ای برای نقش و عملکرد داریوش بزرگ در تاریخ ایران قائل هستند؟
- ۴ به نظر شما ایران در دوران حکومت هخامنشیان، به لحاظ قدرت سیاسی-نظامی چه جایگاهی در جهان آن روز داشت؟
- ۵ با مرور متن درس، منابع دست اول و دست دوم تاریخ ایران باستان را که در این درس به آنها اشاره شده است، فهرست کنید.

از سقوط هخامنشیان تا فروپاشی ساسانیان و پایان عصر باستان تاریخ ایران، نزدیک به هزار سال طول کشید. در این درس، شما با استفاده از شواهد و مدارک معتبر تاریخی و باستان‌شناختی، رویدادها و تحولات مهم سیاسی و نظامی دوران سلسله‌های سلوکیان، اشکانیان و ساسانیان را تجزیه و تحلیل می‌کنید.

○ سردیس مؤسس حکومت سلوکیان

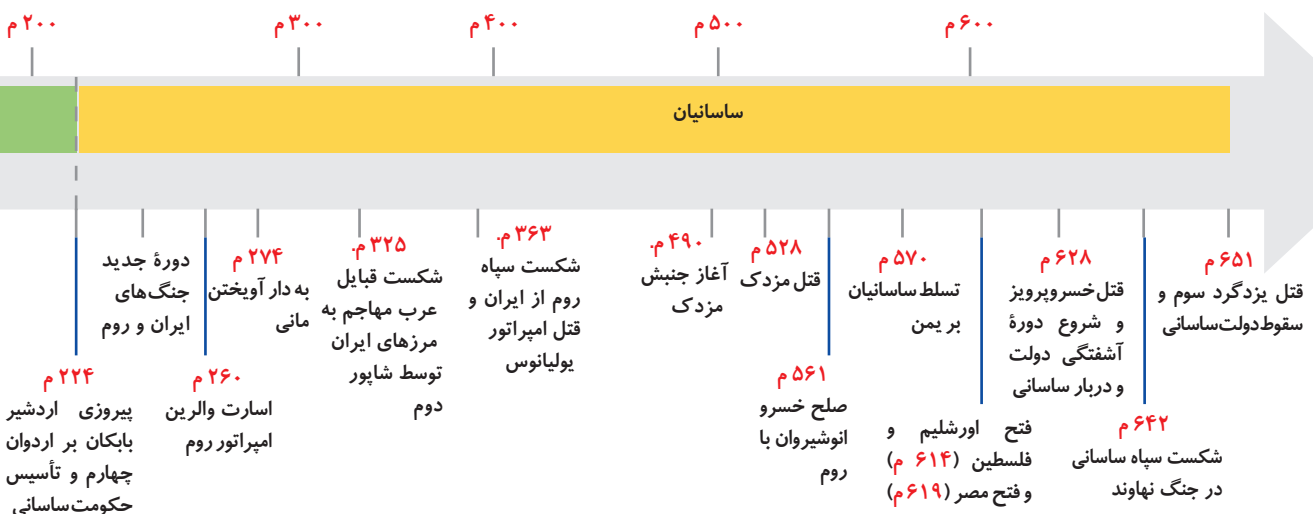
اوضاع ایران پس از سقوط هخامنشیان

اسکندر با قساوت و خشونت، بر ایران تسلط یافت. مردم ایران به این کشور گشای بی‌رحم و سربازان مقدونی و یونانی او به چشم بیگانه نگاه می‌کردند و از سلطه بیگانگان بر سرزمینشان ناخرسند بودند. از این‌رو، مقاومت‌هایی به شکل نافرمانی و شورش در مناطق مختلف صورت گرفت. این نافرمانی‌ها و شورش‌ها به دلیل پراکنده بودن و نبود ارتباط و هماهنگی میانشان، به نتیجه مطلوب نرسید. اسکندر مقدونی در ۳۲۳ ق.م. در بابل درگذشت و قلمرو پهناور او، که با جنگ و فتوحات پی‌درپی به دست آمده بود، توسط جانشینانش تجزیه شد. بلافاصله پس از مرگ وی، جنگ‌های داخلی میان سردارانش برای به دست گرفتن قدرت آغاز شد.

سلوکیان

سوریه و فلات ایران حاکم شد و سلسله پادشاهی سلوکیان را تشکیل داد. سلوکوس خود را نیکاتور، یعنی فاتح می‌خواند. سلوکوس ابتدا شهری را که به نام او سلوکیه نامیده شد و

چند سال پس از مرگ اسکندر، یکی از سرداران او به نام سلوکوس، بر بین‌النهرین، بخش‌هایی از آسیای صغیر،

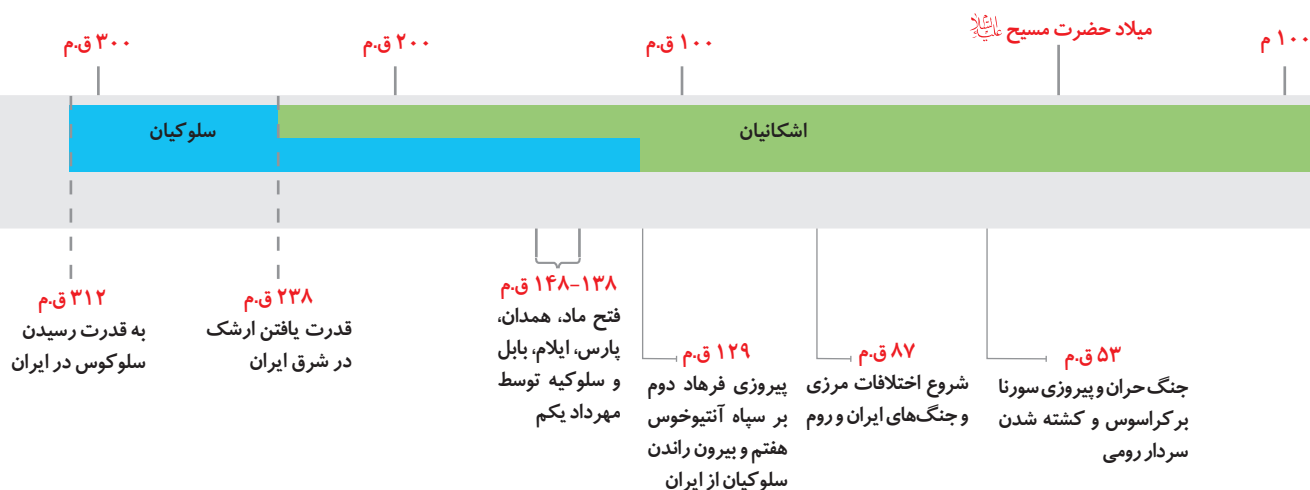
اقوام ایرانی را در قلمرو خود ایجاد کنند و فرهنگ یونانی نتوانست در ایران گسترش و نفوذ عمیق پیدا کند؛ بنابراین، پایه‌های حاکمیت سیاسی و نظامی سلوکیان بر ایران سست و لرزان بود.

اشکانیان

تأسیس سلسله اشکانیان: بنیان‌گذار این سلسله، آرشک، از قبیله پرنی یا آپرنی در شرق ایران بود که بر فرمانروای سلوکی در ناحیه‌ای در حوالی قوچان امروزی شورید و پارت و گرگان را از دست سلوکیان خارج کرد (۲۳۸ ق.م.). به احترام آرشک، جانشینان وی، عنوان آرشک را به نام خود افزودند و بدین ترتیب این سلسله آرشکانیان و بعداً اشکانیان نامیده شد. اشکانیان با استفاده از جنگاوران قبایل شرق ایران که در سوارکاری و تیراندازی با کمان، مهارت فراوان داشتند، سپاه ورزیده‌ای را تشکیل دادند. آنان به تدریج به سمت غرب پیشروی کردند و پس از قریب صد سال جنگ و گریز موفق شدند سلوکیان را به طور کامل از ایران بیرون کنند. اشکانیان در طول حدود ۴۷۰ سال حکومت، چندین بار پایتخت خود را تغییر دادند. پایتخت‌های این سلسله به ترتیب عبارت‌اند از: شهر نسا در ترکمنستان امروزی، شهر صدروازه در حوالی دامغان کنونی که یونانیان به آن هکاتم‌پولس می‌گفتند و شهر تیسفون در نزدیکی بغداد امروزی.

در ساحل غربی رود دجله قرار داشت، به عنوان پایتخت برگزید، اما چند سال بعد، پایتخت خود را به شهر انطاکیه در شمال سوریه منتقل کرد. سلوکوس و جانشینان او شهرهای زیادی را در قلمرو خود بنا کردند. آنها قصد داشتند با ایجاد شهرهای جدید و کوچاندن یونانیان به این شهرها، فرهنگ یونانی را در ایران و دیگر متصرفات اسکندر در آسیا رواج دهند. این شهرها براساس معماری یونانی برپا شده بودند و ساکنان آنها وظیفه داشتند از وقوع شورش‌های احتمالی و هجوم طوایف کوچ‌رو جلوگیری کنند. از سوی دیگر، این شهرها زمینه گسترش فعالیت‌های تجاری با سرزمین‌های دور و نزدیک را فراهم می‌آوردند.

سلوکیان از اوایل تشکیل حکومت خود، با جانشینان اسکندر در مصر، وارد رقابت و درگیری شدند. از این‌رو، بیشتر توجه شاهان سلوکی به مناطق غربی قلمرو خودشان بود و بر متصرفات شرقی خویش نظارت و سلطه کامل نداشتند. این مسئله سبب شد که به تدریج افراد یا خاندان‌هایی در نواحی شمال شرقی فلات ایران قدرت را به دست گیرند و به فکر استقلال از حکومت سلوکیان بیفتند. یکی از این خاندان‌ها اشکانیان بودند که سرانجام پس از سال‌های طولانی مبارزه و مقاومت، به سلطه سلوکیان بیگانه بر ایران پایان دادند. سلوکیان اقوام گوناگون را تنها به زور فرمان خود داشتند و هیچ‌گاه نتوانستند حس همزیستی و یگانگی با

فعالیت ۱

با توجه به مطالب درس، توضیح دهید که تغییر پایتخت‌های اشکانی چه ارتباطی با رویدادها و تحولات سیاسی و نظامی داشته است؟

گسترش و تثبیت قدرت: نخستین فرمانروایان اشکانی، برای حفظ قلمرو خود، گاهی ناچار به اظهار اطاعت از سلوکیان بودند، اما مهرداد یکم با تسلط بر مناطق وسیعی در سرتاسر ایران، قدرت و قلمرو حکومت اشکانی را به طور چشمگیری افزایش داد. در دوران فرمانروایی او، سلسله اشکانیان از یک حکومت محلی در شرق فلات ایران به پادشاهی قدرتمندی تبدیل شد. مهرداد دوم نیز از جمله پادشاهان لایق و با تدبیر اشکانی بود. فتوحات مهرداد دوم، وسعت قلمرو

○ سکهٔ ونون دوم - پادشاه اشکانی

○ نقشه قلمرو اشکانیان

با مقایسه نقشه‌های قلمرو هخامنشیان و اشکانیان، بگوئید محدوده جغرافیایی سلسله‌های مذکور چه تفاوت‌هایی دارند؟

● سنگ نگاره سواره نظام اشکانی

را **ملوک طوایفی** خوانده‌اند. حکومت اشکانی بر اثر جنگ‌های پیاپی با امپراتوری روم در مرزهای غربی و نیز درگیری‌های نظامی در مرزهای شرقی، در اوایل قرن سوم میلادی به سستی گرایید. از این رو، برخی حاکمان محلی در صدد نافرمانی برآمدند. آخرین پادشاه اشکانیان، آردوان چهارم بود که نیروهای مهاجم رومی را شکست داد و آنان را مجبور به پرداخت غرامت کرد، اما در برابر مشکلات داخلی موفق نبود و نتوانست خاندان ساسانی را که در فارس بر او شوریده بودند، آرام کند. سرانجام، آردوان در جنگ با اردشیر بابکان ساسانی شکست خورد و کشته شد و سلسله اشکانیان از هم پاشید.

در روزگار مهرداد دوم، سفیرانی از سوی چین به ایران آمدند و در پی آن، روابط تجاری میان دو کشور با تکمیل جاده ابریشم توسعه پیدا کرد. در دوران همین پادشاه بود که اشکانیان تا رود فرات پیش رفتند و با امپراتوری روم همسایه شدند.

اشکانیان و روم: یکی از مسائل مهم در سیاست خارجی حکومت اشکانی، اختلافات و جنگ‌های مکرر با امپراتوری روم بود. در آن زمان، امپراتوری قدرتمند روم در پی گسترش قلمرو خود به سمت شرق بود و گاه به‌گاه سپاه بزرگی را روانه ایران می‌کرد؛ اما اشکانیان نیز مصمم بودند با تمام قوا از مرزهای غربی ایران دفاع کنند و اجازه ندهند بیگانگان بار دیگر بر کشور سلطه یابند. یکی از مهم‌ترین جنگ‌های اشکانیان و روم در زمان پادشاهی آردوان دوم اتفاق افتاد. کراسوس، سردار مشهور روم با سپاهی بزرگ و مجهز به منطقه بین‌النهرین هجوم آورد، اما در جایی به نام حرّان، از سپاه ایران به سختی شکست خورد و سردار مغرور روم کشته شد. فرماندهی سپاه ایران را در جنگ حرّان، سردار بی‌باک و شجاع ایرانی، سورنا بر عهده داشت که با اجرای فنون گوناگون جنگی به پیروزی بزرگی دست یافت.

پس از جنگ حرّان، اشکانیان و رومیان بارها بر سر تسلط بر ارمنستان و مرزهای سوریه، با هم جنگیدند. سپاه اشکانی اگرچه در برخی از این جنگ‌ها ناکام بود، اما در نبردهای بعدی با پایمردی و دلاوری، شکست را جبران می‌کرد و دشمن را عقب می‌راند.

انحطاط و سقوط اشکانیان: نظام حکومتی اشکانیان مجموعه‌ای از حکومت‌های نیمه مستقل بود که به حکومت مرکزی اشکانی، مالیات و نیروی نظامی می‌داد. این نوع حکومت

میراث اشکانیان: حکومت اشکانی، با رشادت و روحیه جنگاوری، ایران را از چنگ بیگانگان بیرون آورد. اشکانیان با آسان‌گیری و مداراجویی فرهنگی و دینی، اقوام و فرقه‌های دینی گوناگون و حتی یونانی‌تباران ایران را که در سراسر قلمرو آنها پراکنده بودند، در کنار یکدیگر حفظ کردند. سلسله اشکانی با اجرای چنین سیاست‌هایی بود که در دوران پس از اسکندر، توانست به ایران استقلال و حیثیت دوباره ببخشد. اشکانیان به تدریج با پیوند دادن اجزای مختلف فرهنگ ایرانی و ترویج ایران‌گرایی، ایران را احیا کردند.

ساسانیان

شکل‌گیری حکومت: ساسانیان، نام خود را از ساسان،

نیای اردشیر بابکان، سر دودمان آن سلسله گرفته‌اند. ساسان، موبد نیایشگاه زرتشتی آناهیتا در شهر استخر، واقع در منطقه پارس بود. او با دختر یکی از شاهان محلی پارس ازدواج کرد و بر نفوذ و قدرت خانواده خود افزود. بابک، پدر اردشیر، در پارس اعلام استقلال کرد. آردوان چهارم، آخرین شهریار اشکانی که از استقلال طلبی ساسانیان احساس خطر می‌کرد، به مقابله شتافت، اما از اردشیر بابکان شکست خورد و سلسله ساسانیان به جای اشکانیان بر سر کار آمد. اردشیر در تیسفون تاج‌گذاری کرد و مانند اشکانیان این شهر را به پایتختی خود برگزید.

فعالیت ۳

با استفاده از نقشه‌های تاریخی و با راهنمایی دبیر محترم، درباره پایتخت‌های ایران از زمان هخامنشیان تا پایان دوره ساسانیان و تغییر مکان آنها گفت‌وگو کنید.

نقش برجسته شاپور یکم - نقش رجب، استان فارس

حکومت ساسانیان با اقدامات مهم پادشاهانی مانند شاپوریکم و شاپوردوم که موفقیت‌های سیاسی و نظامی بزرگی در داخل و خارج کسب کردند، گسترش یافت و تثبیت شد.

تثبیت قدرت: ساسانیان مصمم بودند به جای حکومت ملوک‌طوایفی اشکانی، حکومتی متمرکز و قدرتمند ایجاد کنند که دستورات و قوانین آن در سرتاسر ایران اطاعت شود. از این‌رو، اردشیر بابکان در آغاز کار با مشکلات متعدد داخلی روبه‌رو شد. بسیاری از حاکمان محلی که نمی‌خواستند استقلال نسبی خود را از دست بدهند، با حکومت جدید به مخالفت برخاستند. اردشیر بسیاری از مخالفان را با جنگ بر سر جای خود نشانده و برخی دیگر را با نامه‌نگاری و ارائه دلایل‌های گوناگون با خود همراه کرد.

حکومت ساسانی همواره در خارج از مرزهایش نیز با مسائل و مشکلات مختلفی روبه‌رو بود. یکی از این مشکلات، امپراتوری روم شرقی به شمار می‌رفت که پی‌درپی به سرزمین‌های ایرانی حمله می‌کرد. از سوی دیگر، یورش‌های مکرر قبایل بیابان‌گرد به مرزهای ایران، ساسانیان را به زحمت می‌انداخت.

○ نقشه قلمرو ساسانیان

فعالیت ۴

نقشه‌های قلمرو ساسانیان و هخامنشیان را با یکدیگر مقایسه کنید و بگویید از نظر وسعت چه تفاوتی با هم دارند؟

از زمان پادشاهی برکنار و زندانی کردند. قباد دوباره به قدرت بازگشت و برای حفظ موقعیت خود، با مخالفان مزدک همراهی کرد. در پایان دوران قباد، با هدایت خسرو، پسر و جانشین او، مزدک به مناظره‌ای ساختگی دعوت شد که در پایان آن، به همراه تعدادی از هوادارانش به قتل رسید. خسرو انوشیروان یکی از پادشاهان مشهور ساسانی به شمار می‌رود. این پادشاه برای سامان بخشیدن به اوضاع کشور، اصلاحاتی را در زمینه اداری، نظامی و اقتصادی انجام داد که در درس‌های بعدی بیشتر با آنها آشنا خواهید شد. اصلاحات خسرو انوشیروان نتوانست مسائل و مشکلات داخلی حکومت ساسانی را برای همیشه حل کند. در زمان جانشین او، هرمز چهارم، اختلاف و نزاع سیاسی در دربار ساسانیان اوج گرفت

در زمان پادشاهی قباد یکم (۵۳۱ - ۴۸۷ م.)، حکومت ساسانی با جنبشی اجتماعی و اقتصادی به رهبری مزدک مواجه شد. مزدک طرفدار برابری مردم در بهره‌مندی از منافع اقتصادی و اجتماعی بود. او اعتقاد داشت مردم باید در زندگی از امکانات یکسان برخوردار باشند و خواهان آن بود که زمین و دارایی طبقات بالا، میان تهیدستان تقسیم شود. با وجود آنکه مزدک پیروان خود را از ستیز با طبقات بالا منع کرده بود، اما اموال بسیاری از بزرگان غارت شد و کار به خشونت و افراط کشیده شد. قباد که در آغاز زمامداری خود قصد داشت از قدرت اشراف، نجبا و موبدان بکاهد و دست آنان را از امور کشوری کوتاه کند، به حمایت از مزدک برخاست، اما اشراف و نجبا او را

خسرو پرویز، پسر هرمز، به بیزانس (امپراتوری روم شرقی) گریخت و با حمایت امپراتوری روم، به تاج و تخت رسید.

و یکی از سرداران مشهور به نام بهرام چوبین، با پشتیبانی بزرگان، علیه پادشاه سر به شورش برداشت و او را از قدرت برکنار کرد و خود به جای او بر تخت پادشاهی نشست.

نقش برجسته خسرو پرویز - طاق بستان، کرمانشاه

سکه خسرو انوشیروان

ساسانیان بارها ناچار به جنگ با رومیان شدند. دو مورد از این جنگ‌ها در زمان شاپور یکم اتفاق افتاد که در یکی از آنها گردیانوس، امپراتور روم، کشته شد و در دیگری والریانوس، امپراتور روم به اسارت درآمد. در زمان خسرو پرویز نیز نبردهای بزرگی میان دو کشور رخ داد که در آغاز، ساسانیان پیروز شدند، اما در پایان، به سختی شکست خوردند. البته بعضی اوقات نیز دو طرف، مذاکره و سازش را بر ستیز ترجیح می‌دادند و با امضای پیمان صلح، آرامش بر روابط آنها حکم فرما می‌شد.

ساسانیان و روم: رقابت، اختلاف و دشمنی میان دو قدرت بزرگ جهان آن روزگار، یعنی روم و ایران در دوران ساسانیان نیز همچنان ادامه داشت. دو کشور بر سر تسلط بر برخی سرزمین‌های مرزی، به‌ویژه منطقه ارمنستان، با یکدیگر اختلاف و درگیری داشتند. یکی از اهداف اصلی رومیان در لشکرکشی پی‌درپی به ایران، تسلط بر مسیرهای تجاری بود که به هند و چین می‌رسید. آنها می‌خواستند به طور مستقیم با این کشورها رابطه تجاری داشته باشند، اما شاهان اشکانی و ساسانی، با آگاهی از اهمیت و منافع این مسیرهای تجاری برای ایران داشت، می‌کوشیدند مانع موفقیت رومیان شوند.

بررسی شواهد و مدارک؛ بخشی از سنگ‌نوشته شاپور یکم در نقش رستم درباره جنگ با رومیان

«... وقتی که من نخست بر تخت امپراتوری مستقر شدم، قیصر گردیانوس (امپراتور روم) لشکری از تمام قلمرو روم و کشور ژرمن و گوت گرد آورد و علیه ما به امپراتوری ایران حمله‌ور شد و در سر حد آشور یک نبرد سخت مرزی صورت گرفت. قیصر گردیانوس کشته شد و سپاه روم منهدم گردید و رومی‌ها فیلیپ را قیصر کردند. بعداً قیصر فیلیپ به سوی ما آمد تا به ما پیشنهاد سازش کند و با تقدیم هزار دینار به‌عنوان فدیة برای نجات جان یاران خود، باج‌گزار ما شد... بعداً دوباره قیصر دروغ گفت و به ارمنستان ظلم کرد و ما به خاک امپراتوری روم حمله کردیم و سپاه روم را که شصت هزار نفر بود، تار و مار کردیم. قلمرو آشور و آنچه در علیای آشور قرار داشت، تمام به آتش سوختند و بایر و اسیر نمودیم و ما در آن جنگ از امپراتوری روم، دژها و شهرها گرفتیم.»

بنایی در نقش رستم که به «کعبه زرتشت» معروف شده و سنگ‌نوشته شاپور یکم بر دیوار آن قرار گرفته است.

نقش برجسته شاپور یکم و والرین، امپراتور اسیر روم - نقش رستم

فعالیت ۵

الف - به نظر شما مطالب این سنگ‌نوشته چه اهمیت و ارزشی برای مورخان و پژوهشگران دارد؟
ب - محتوای این سنگ‌نوشته در کدام گروه از منابع تاریخی (دست اول یا دست دوم) طبقه‌بندی می‌شود؟ چرا؟

جست و جو و کاوش

با راهنمایی دبیر خود درباره اهداف و اهمیت لشکرکشی خسرو انوشیروان به یمن کاوش کنید.

متجاوز را به سختی گوش مالی داد. بعدها حکومت ساسانی برای جلوگیری از غارتگری اعراب، حکومتی دست‌نشانده به ریاست اعراب لخمی (لخمیان) در جنوب غربی ایران به مرکزیت شهر حیره تأسیس کرد. برخی از مورخان، اقدام خسرو پرویز در برانداختن حکومت لخمیان را اشتباه بزرگی می‌شمارند که باعث شد مرزهای جنوب غربی ایران در برابر هجوم اعراب بی‌دفاع بماند.

انحطاط و فروپاشی ساسانیان: یکی از مسائل و مشکلات اساسی حکومت ساسانی، اختلاف و دشمنی میان پادشاه و بزرگان کشور بود. این اختلافات گاهی چنان شدت می‌یافت که به برکناری و حتی قتل پادشاه می‌انجامید. پیش از این

مقابله با بیابان گردان: یکی از مسائلی که همواره ساسانیان را به زحمت می‌انداخت، هجوم مکرر اقوام بیابان‌گرد به شهرها و آبادی‌های ایران در مناطق مرزی بود. قبایل صحراگرد آسیای مرکزی، مکرر به مرزهای شمال شرقی ایران در منطقه خراسان هجوم می‌آوردند و تخریب و غارت می‌کردند. شاهان ساسانی برای مقابله با تهاجم ویرانگر این قبایل، اقدام به لشکرکشی کردند و هزینه‌های زیادی را متقبل شدند.

قبایل بیابان‌گرد عرب نیز دائماً به شهرها و آبادی‌های ایران در حاشیه جنوبی خلیج فارس و دریای عمان دستبرد می‌زدند. به همین دلیل شاپور دوم ساسانی در عملیاتی نظامی، اعراب

قادیسیه، جلولا و نهاوند، سپاه ساسانی را مغلوب کردند. یزدگرد که به خراسان گریخته بود، سرانجام در اطراف شهر مرو کشته شد (۶۵۱م. / ۳۱ق.). با مرگ او، سلسله ساسانیان به پایان آمد و ایران وارد دوران اسلامی تاریخ خود شد. برخی از عوامل مؤثر در سقوط ساسانیان عبارت‌اند از:

- ۱- ضعف قدرت سیاسی پادشاهان ساسانی به دلیل اختلاف و درگیری پیاپی با اشراف و بزرگان؛
- ۲- شورش مکرر فرماندهان نظامی و دخالت آنان در کشمکش‌های سیاسی؛
- ۳- نارضایتی توده مردم از حکومت ساسانی به سبب وجود نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی و عدم مقاومت جدی آنان در برابر اعراب؛
- ۴- کاهش توان اقتصادی حکومت ساسانی به سبب طغیان رودخانه‌های دجله و فرات، شکسته شدن سدها و به زیر آب رفتن زمین‌های حاصلخیز آسورستان (بین‌النهرین)؛
- ۵- پیام جذاب دین اسلام که جهانیان را به پرستش خدای یگانه و برابری و برادری فرا می‌خواند؛
- ۶- انگیزه و روحیه قوی اعراب مسلمان.

خواندید که اشراف و موبدان، قباد را به سبب همراهی با مزدک، از قدرت برکنار کردند و به زندان انداختند. اقدامات خسرو انوشیروان برای حل اختلافات بزرگان و شاه بی‌نتیجه بود. هرمز چهارم، پسر و جانشین او نیز با همدستی بهرام چوبین، سردار برکنار شده و بزرگان، از تخت به زیر کشیده شد و به قتل رسید. خسرو پرویز، پسر و جانشین او، برای رسیدن به تاج و تخت و سرکوب سرداران و اشراف مخالف خود، از امپراتوری روم، رقیب دیرین ساسانیان کمک گرفت. سرانجام بزرگان بر خسرو پرویز شوریدند و به دستگیری پسرش شیرویه او را از بین بردند. پس از قتل خسرو پرویز، رقابت و کشمکش در درون دربار ساسانی با شدت بیشتری ادامه یافت. شیرویه، جانشین خسرو، بیشتر افراد خاندان ساسانی را که ممکن بود وارث تاج و تخت شوند، کشت. وضعیت سیاسی حکومت ساسانی در آن زمان چنان بی‌ثبات شد که در فاصله چهار سال، بیش از ده تن بر تخت شاهی نشستند که دو تن آنان، از دختران خسرو پرویز بودند. سرانجام بزرگان کشور، یزدگرد سوم را به پادشاهی برگزیدند. در اوایل فرمانروایی او، اعراب مسلمان به ایران حمله و در چند جنگ بزرگ مانند

فعّالیت ۶

الف - با راهنمایی دبیر محترم و با توجه به مطالبی که در درس‌های ۹ و ۱۰ خوانده‌اید، درباره قدرت سیاسی-نظامی ایران در دوران ساسانیان در جهان آن روز، گفت‌وگو کنید.

ب - با استفاده از جدول شاهان ساسانی که دبیر محترم در اختیار شما قرار می‌دهد، نمودار خط زمان سلسله ساسانیان را رسم کنید.

پرسش‌های نمونه

- ۱) چه عواملی به بروز حرکت‌های استقلال‌طلبی در مناطق شرقی قلمرو سلوکیان کمک کرد؟
- ۲) موقعیت حکومت اشکانیان در دوران پادشاهی مهرداد یکم و مهرداد دوم را شرح دهید.
- ۳) دلایل بروز جنگ‌های پی‌درپی میان امپراتوری روم و ایران را در دوران اشکانی و ساسانی بررسی کنید.
- ۴) حکومت ساسانی در اواخر دوران خود با چه مسائل و مشکلات داخلی مواجه بود؟

در این درس، شما با استفاده از شواهد و مدارک معتبر تاریخی و باستان‌شناختی، نظام حکومتی ایران باستان را مطالعه و بررسی کرده، شیوه‌های مدیریتی، تشکیلات اداری و نظامی آن دوره و کارکرد آنها را ارزیابی می‌کنید.

● سنگ‌نگاره داریوش یکم و درباریان - تخت جمشید

نظام سیاسی و اداری

ارائه تصویری روشن و کامل از نحوه اداره کشور و تشکیلات اداری در دوران ماد، به دلیل کمبود اسناد و شواهد مکتوب، بسیار دشوار است. به نظر می‌رسد که شاهان ماد، به تقلید از شاهان پیشین و معاصر خود، حکومت می‌کردند و احتمالاً دربار و تشکیلات اداری محدود و کوچکی داشته‌اند که شامل پادشاه و برخی صاحب‌منصبان درباری، فرماندهان نظامی و حاکمان محلی می‌شده است.

هخامنشیان: از شیوه کشورداری دوران هخامنشیان آگاهی بیشتری داریم. سنگ‌نوشته‌ها و لوح‌های گلی هخامنشی و نیز نوشته‌های مورخان یونانی عهد باستان، حاوی اطلاعات ارزشمندی درباره نظام حکومتی و تشکیلات اداری آن دوران است.

در رأس تشکیلات سیاسی و اداری هخامنشیان، پادشاه قرار داشت که از اختیارات فراوانی در اداره امور کشور برخوردار بود. پادشاهان هخامنشی، به‌ویژه داریوش یکم،

ادعا می‌کردند که به خواست اهوره‌مزدا به مقام پادشاهی دست یافته‌اند و به یاری او بر کشور فرمان می‌رانند. این ادعا به نوعی به حکومت آنان جنبه دینی می‌داد و مردم را تشویق و ترغیب به فرمان‌برداری از آنان می‌کرد.

فَعَالِیت ۱

الف - درباره اهداف و انگیزه شاهان هخامنشی از طرح چنین ادعاهایی، در کلاس گفت و گو کنید.
ب - تحقیق کنید که قَرّه ایزدی یا قَرّ کیانی در ایران باستان چه مفهومی داشته و ارتباط آن با ادعای اعطای مقام شاهی از سوی اهوره‌مزدا به شاهان هخامنشی چه بوده است.

حقوقی در کنار پادشاه حضور داشتند که وی درباره مسائل مهم حکومتی، به‌ویژه جنگ و صلح، با آنان مشورت می‌کرد. هخامنشیان برای اداره قلمرو پهناور حکومت خود که شامل

با این حال، شاهان هخامنشی، خود را بی‌نیاز از مشورت با بزرگان و مشاوران نمی‌دانستند. از این رو، یک گروه مشورتی شامل بلندپایگان سیاسی، نظامی، اداری و احتمالاً مذهبی و

سرزمین‌های گوناگون با اقوام، فرهنگ‌ها و آداب و رسوم متفاوت می‌شد، نیازمند شیوه‌های مدیریتی تازه و تشکیلات حکومتی کارآمدی بودند. کورش، بنیان‌گذار حکومت هخامنشی، از تشکیلات و تجربه‌های اداری حکومت‌های پیشین، برای اداره امور کشور استفاده کرد و شیوه جدیدی از فرمانروایی خردمندانه را که مبتنی بر احترام به دین و فرهنگ مردم سرزمین‌های فتح شده و مشارکت آنان در حکومت بود، ارائه کرد. سیاست کورش بزرگ این بود که از طریق مشارکت دادن اقوام و ملت‌ها در اداره حکومت هخامنشی، وفاداری و پشتیبانی آنان را جلب کند.

در زمان داریوش یکم، حکومت هخامنشی به نهایت گسترش خود رسید و این پادشاه هوشمند و لایق، برای سامان دادن به امور و اداره بهتر قلمرو پهناور تحت فرمان خود، نظام اداری منظم و کارآمدی را پدید آورد. از این رو،

وی به عنوان بنیان‌گذار و طراح اصلی نظام سیاسی - اداری حکومت هخامنشیان شناخته می‌شود.

نظام سیاسی - اداری که داریوش یکم ایجاد کرد، به دو بخش تشکیلات اداری مرکزی و تشکیلات استانی یا ساتراپی تقسیم می‌شد.

تشکیلات اداری مرکزی در درون دربار هخامنشی و در پایتخت ساماندهی شده بود و اجزای اصلی آن را **خزانة شاهی، انبار شاهی و دیوان شاهی** تشکیل می‌دادند. هر یک از این اجزا، به وسیله یکی از نجیب‌بلندپایه مادی یا پارسی اداره می‌شد. دیوان شاهی وظیفه مهم نگارش، تنظیم، ثبت و نگهداری نامه‌ها، اسناد و نوشته‌های دولتی را بر عهده داشت. در این دیوان، تعداد زیادی از دبیران و منشیان کار می‌کردند که به زبان‌ها و خط‌های رایج در سرزمین‌های هخامنشیان آشنا بودند.

● مَهر دوره هخامنشی؛ نامه‌های اداری هخامنشیان به خط و زبان آرامی نگارش یافته و مهر می‌شد. منصب مَهرداری، یکی از مناصب دیوان شاهی بود.

داریوش یکم، تشکیلات استانی یا شَهْرَبی و شیوه اداره آنها را نیز از نو سامان داد و قواعد تازه‌ای را برای نظارت و تسلط بیشتر حکومت مرکزی بر شَهْرَب‌ها به وجود آورد.

نظام سیاسی - اداری که داریوش یکم ایجاد کرد، موجب وحدت بیشتر قلمرو هخامنشیان شد و حکومتی متمرکز و

نیرومند پدید آورد.

در زمان هخامنشیان، مسئولیت بازرسی و نظارت دقیق و کامل بر عملکرد مقام‌ها و مأموران دولتی در پایتخت و شَهْرَبی‌ها (ساتراپی‌ها) بر عهده یکی از خویشاوندان نزدیک شاه یا یکی از درباریان مورد اعتماد و وفادار به او قرار

می‌گرفت. مسئول بازرسی و مأموران تحت فرمانش، به‌عنوان «چشم و گوش شاه» معروف بودند. آنان به‌طور منظم به بخش‌های مختلف قلمرو سر می‌کشیدند تا اطمینان پیدا کنند که صاحب‌منصبان حکومتی وظایف خود را به‌درستی انجام می‌دهند و اوضاع کشور بسامان است.

فعالیت ۲

با یکدیگر همفکری کنید و پاسخ دهید:

الف - چرا در دوران هخامنشیان مأموران اداره بازرسی و نظارت، به‌عنوان «چشم و گوش شاه» شناخته می‌شدند؟
ب - در زمان کنونی چه نهادها یا وزارت‌خانه‌هایی، تقریباً همان وظایفی را انجام می‌دهند که در آن زمان، مأموران بازرسی انجام می‌دادند؟

• پیک‌های تیزپای دوران هخامنشی در مسیر جاده شاهی (مأخذ: هفت رخ فرخ ایران)

یک توضیح

داریوش یکم قلمرو وسیع هخامنشیان را به ۲۳ شهری تقسیم کرد که یونانیان آنها را «ساتراپی» و حاکم آن را «ساتراپ» می‌نامیدند. ساتراپی را در زبان فارسی می‌توان به شهری یا شهربانی و ساتراپ را شهرب یا شهربان ترجمه کرد. بعدها تعداد شهری‌ها افزایش یافت، به طوری که در زمان خشایارشا به حدود ۳۰ شهری رسید. فارس به‌عنوان سرزمین اصلی و زادبوم هخامنشیان زیر نظر مستقیم پادشاه اداره می‌شد، اما سایر شهری‌ها دارای شهرب یا حاکمی بودند که توسط شاه منصوب می‌شد. با تدبیر داریوش، در کنار هر شهرب، یک فرمانده نظامی و یک مدیر امور مالی و اداری نیز قرار گرفت که به‌طور مستقیم تحت فرمان شاه عمل می‌کرد. علاوه بر آن، هر شهری، خود به قسمت‌های کوچک‌تری تقسیم می‌شد. همچنین مأموران چشم و گوش شاه در همه جا نظاره‌گر رفتار تمامی صاحب‌منصبان در شهری‌ها بودند.

داریوش بزرگ همچنین به‌منظور نظارت دقیق و کامل بر کار حاکمان شهری‌ها و اطمینان از روند درست امور، شبکه برید را پدید آورد. این شبکه شامل تعداد زیادی از پیک‌های تیزپای پیاده و سواره بود که کار خبرگیری و خبررسانی را میان پایتخت و دیگر نقاط کشور بر عهده داشتند. شبکه وسیعی از جاده‌ها، چاپارخانه‌ها و چاپارها که به فرمان داریوش به وجود آمده بود، در اختیار مأموران برید و افرادی با عنوان چشم و گوش شاه قرار داشت که کار خود را در کمترین زمان و به‌خوبی انجام دهند.

خاندان بزرگ، و در دیگری پیشوایان دینی یا مُغان حضور می‌یافتند. اعضای این دو مجلس، پادشاه اشکانی را در ادارهٔ کشور کمک می‌کردند و در تعیین جانشین پادشاه و تصمیم‌گیری برای جنگ و صلح نقش داشتند. حکومت اشکانی به شکل غیرمتمرکز اداره می‌شد و ادارهٔ برخی از سرزمین‌ها و مناطق کشور به صورت موروثی در اختیار پادشاهان کوچک و حاکمان محلی بود که تا حدودی در ادارهٔ قلمرو خویش استقلال داشتند. آنان دارای سپاه بودند و حتی به نام خود سکه ضرب می‌کردند. این گروه از پادشاهان و حاکمان محلی برای نشان دادن اطاعت و وفاداری خویش به حکومت اشکانی، علاوه بر پرداخت باج و خراج سالانه، به هنگام جنگ، سپاه خود را در اختیار اشکانیان قرار می‌دادند. شیوهٔ غیرمتمرکز ادارهٔ حکومت اشکانیان، شیوهٔ حکومت ملوک طوایفی نامیده شده است.

سلوکیان: در دوران حکومت سلوکی، قدرت و مناصب مهم سیاسی، اداری و نظامی در اختیار یونانیان بود. سلوکیان برای تحکیم سلطهٔ خود، یونانیان زیادی را به ایران کوچاندند و آنان را در شهرهای جدیدی که بیشتر به شهرک‌ها و پادگان‌های نظامی شباهت داشتند، جای دادند. سلوکیان بخش عمده‌ای از تشکیلات دیوانی (اداری و مالی) هخامنشیان را به خدمت گرفتند. تقسیمات کشوری مانند روزگار هخامنشی بود و سلوکیان، قلمرو خود را به تعداد زیادی شهری (ساتراپی) تقسیم کردند. آنان در گرفتن مالیات به روش پیشین عمل می‌کردند. فرمانروایان سلوکی همچنین به سیاست آزادی و مدارای دینی پادشاهان هخامنشی ادامه دادند.

اشکانیان: خاندان اشکانی به اتکای جنگاوران قبایل صحراگرد شرق ایران، به قدرت رسیدند. پادشاه اشکانی بالاترین مقام سیاسی و نظامی کشور به شمار می‌رفت. علاوه بر خاندان شاهی، خاندان‌های بزرگ دیگری نیز در قدرت و حکومت سهیم بودند. معروف‌ترین این خاندان‌ها عبارت بودند از: کارن یا قارن در نهاوند، سورن در سیستان، و مهران در ری. در دوران اشکانی دو مجلس وجود داشت. در یکی از این مجالس، شاهزادگان، بزرگان درباری و نمایندگان هفت

فَعَالِیت ۳

با توجه به شیوهٔ حکومت اشکانیان، دلیل بیاورید که چرا تشکیلات اداری (دیوان‌سالاری) در دوران آنان، به گستردگی تشکیلات اداری دوران هخامنشیان و ساسانیان نبود؟

○ اردشیر بابکان، بنیانگذار سلسلهٔ ساسانیان (سمت چپ) هنگام دریافت حلقهٔ شاهی از اهوره مزدا (سمت راست) - نقش رستم

ساسانیان: در دورهٔ ساسانی نیز همچنان پادشاه در رأس هرم قدرت سیاسی جای داشت. پادشاهان ساسانی مانند پادشاهان هخامنشی ادعا می‌کردند که بنا به خواست اهوره مزدا به مقام شاهی رسیده‌اند و حکومت آنان مورد تأیید او است.

فعالیت ۴

با راهنمایی دبیر خود، سه مورد دیگر از نقش برجسته‌های دوران ساسانی با موضوع دریافت تاج و حلقه شاهی از اهوره مزدا را جست و جو کنید و تصویر آنها را در کلاس نمایش دهید.

و مناطق مختلف کشور به‌ویژه نواحی جنوبی، مرکزی و غربی آن، تحت نظارت و سلطه مستقیم حکومت ساسانی قرار گرفت.

تشکیلات اداری ساسانیان از اداره‌ها یا دیوان‌های مختلفی تشکیل شده بود که در رأس آنها، وزیر بزرگ قرار داشت که به او بزرگ‌فرمادار می‌گفتند. وزیر تحت نظارت مستقیم پادشاه کار می‌کرد و مجری فرامین او بود. زمانی که پادشاه در جنگ یا سفر بود، وزیر به عنوان جانشین او کشور را اداره می‌کرد. وزیر همچنین گاهی فرماندهی سپاه را نیز در جنگ به عهده می‌گرفت.

علاوه بر پادشاه ساسانی، افراد و گروه‌های دیگری از قبیل اعضای خاندان شاهی، سران خاندان‌های قدیمی، وزیران، رؤسای ادارات و رؤسای روستاها در قدرت و اداره کشور سهیم بودند و مقامات بالای کشوری و لشکری را در اختیار داشتند. پادشاهان ساسانی به منظور ایجاد تمرکز و افزایش دامنه نظارت و تسلط خود بر مناطق مختلف کشور، از یک سو سپاهی دائمی و نیرومند تشکیل دادند و از سوی دیگر تشکیلات اداری (دیوان‌سالاری) را انسجام و نظم بخشیدند و آن را تقویت کردند. در نتیجه این اقدام‌ها، از تعداد حکومت‌های موروثی محلی به طور محسوسی کاسته شد

یک توضیح

فردوسی در شاهنامه، اهمیت بالای طبقه دبیران را از زبان اردشیر بابکان این‌گونه بیان می‌کند:

به دیوانش کارآگهان داشتی	به بی دانشان کار نگذاشتی
کسی را که کمتر بُدی خط و ویر	نرفتی به دیوان شاه اردشیر
سوی کارداران شدندی به کار	قلم‌زن بماندی بر شهریار
ستاینده بُد شهریار اردشیر	چو دیدی به درگاه مردی دبیر
نویسنده گفتی که گنج آکند	هم از رای او رنج پُراکند
بدو باشد آباد شهر و سپاه	همان زبردستان فریادخواه
دبیران چو پیوند جان منند	همه پادشا بر نهان منند

(شاهنامه فردوسی، تصحیح محمد دبیر سیاقی، ج ۴، صص ۱۳۷۶ و ۱۳۷۵)

بخش‌های مختلف تشکیلات اداری، مالیاتی، قضایی و نظامی کار می‌کردند و برخی از آنان با چند زبان و خط آشنا بودند. به رئیس دبیران و کاتبان، ایران دبیر یا دبیران مهست می‌گفتند که از جمله صاحب‌منصبان عالی‌رتبه تشکیلات اداری ساسانی محسوب می‌شدند.

دبیران نقش ممتاز و بسیار مهمی در تشکیلات اداری ساسانی داشتند. آنها در مرکز آموزشی به نام دبیرستان آموزش می‌دیدند. کار اصلی دبیران نگارش فرمان‌ها، نامه‌ها و اسناد و ثبت و ضبط آنها بود، ولی کارهای دیگری مانند گردآوری و تألیف خدای‌نامک هم از وظایف ایشان بود. دبیران در

دربار شاهان ساسانی نیز، تشکیلات و تشریفات زیادی داشت و افراد و گروه‌های مختلفی به‌عنوان ندیمان، پزشکان، موسیقی‌دانان و امثال آنها در آنجا خدمت می‌کردند. قلمرویی که ساسانیان بر آن فرمان می‌راندند، **ایران‌شهر**

نامیده می‌شد. قلمرو ایران‌شهر به چندین کوره یا استان تقسیم شده بود که اعضای خاندان شاهی، افرادی از خاندان‌های بزرگ و یا فرماندهان نظامی بر آنها حکومت می‌کردند.

یک توضیح

در دوره ساسانی، استان‌ها یا کوره‌ها نیز به بخش‌های کوچک‌تری تقسیم می‌شدند که به آنها شهر می‌گفتند و مرکز آن «شهرستان» نام داشت و حاکمی محلی با عنوان «شهریک» آن را اداره می‌کرد. در رأس هر ده و مزارع آن (روستاگ = روستاق) هم یک دیه‌یگ بود. در این دوره، به حکام نواحی مستقل نیز «شهردار» گفته می‌شد. در زمان خسرو انوشیروان، قلمرو ساسانی به چهار بخش بزرگ تقسیم شد: خوراسان (= مشرق) شامل: خراسان، سیستان و کرمان؛ خوروران یا خوربران (= مغرب) شامل: بیشتر سرزمین‌های مرکزی و غربی ایران؛ بخش شمالی شامل: آذربایجان، طبرستان، ارمنستان و گرجستان؛ نیمروز (= جنوب)، شامل: پارس و خوزستان. در رأس هر بخش، یک سپهبد یا مرزبان قرار داشت که هم‌زمان، مسئولیت امور نظامی، اداری و مالیاتی را برعهده داشت.

قضاوت و دادرسی

بر اساس باورهای کهن ایرانی، مهر یا میترا، ایزد پیمان و قانون و پشتیبان نظم اجتماعی بود. یکی از اصول مهم اندیشه ایرانی، پایبندی به عهد و پیمان بود. ایرانیان باستان همچنین به عدالت و راستی اهمیت بسیار می‌دادند و یکی از آرمان‌های آنان این بود که فرمانروایی عادل بر آنان حکومت کند. در ایران باستان، قوانین، بیشتر از عرف و عادات و اعتقادات قومی ایرانیان و به‌ویژه اوستا، کتاب دینی زرتشتیان گرفته شده بود. در برخی از کتاب‌های دینی آن زمان، مطالب بسیاری درباره انواع جرم و مجازات دیده می‌شود. به‌طور کلی قضاوت به دو شکل غیررسمی و رسمی انجام می‌گرفت. شکل غیررسمی قضاوت را اغلب ریش‌سفیدان و بزرگان خانواده‌ها و قبایل برعهده داشتند. قضاوت رسمی، بیشتر بر عهده روحانیون زرتشتی و نیز قضاتی بود که از

سوی شاه و یا حاکمان مناطق مختلف منصوب می‌شدند. روحانیون عمدتاً به اختلافات حقوقی و مدنی، و قضاوت شاهی به جرایم سیاسی و نظامی رسیدگی می‌کردند. قوانین مربوط به نظم عمومی، نافرمانی و خیانت به شاه و کشور حتی در مورد شاهزادگان و دیگر اعضای خاندان شاهی خیلی سخت و بدون ملاحظه اجرا می‌شد. معمولاً شاه بالاترین مرجع قضایی و قاضی‌القضاات به‌شمار می‌رفت و در محاکمه‌های مهم، اغلب، حکم نهایی را او صادر می‌کرد. همچنین برخی از پادشاهان در روزهای معینی از سال، شخصاً به شکایت و دادخواهی مردم عادی رسیدگی می‌کردند.

در سنگ‌نوشته‌هایی که از شاهان هخامنشی به‌ویژه داریوش یکم بر جای مانده، نکته‌ها و مطالبی درباره انصاف، عدالت و راستی و اجتناب از دروغ و بیداد به چشم می‌خورد.

بررسی شواهد و مدارک

داریوش یکم در سنگ‌نوشته بیستون از رفتار عادلانه و منصفانه خود و دودمانش سخن گفته و به آن مباحث کرده است: «... نه من و نه دودمانم دروغگو و بدقلب نبودیم. من موافق حق و عدالت رفتار کردم. نه ناتوان و نه توانا را نیازردم. مردی که با دودمان من همکاری کرد، او را نیک نواختم و آن کسی که بدی کرد، سخت کیفر دادم... تو که پس از من شاه می‌شوی، مردی که دروغگو باشد و آن کس را که بیدادگر باشد، دوست مباش و به سختی از او پرسش کن.»

فعالیت ۵

با راهنمایی دبیر خود، سنگ‌نوشته‌های داریوش یکم را بررسی نمایید و نکته‌های مربوط به عدالت و قضاوت را از آنها استخراج و فهرست کنید.

بیشتری باقی مانده است. مجموعه‌ای از قوانین و محاکمات عصر ساسانی در کتاب «مادیان هزار دادستان» به زبان پهلوی گردآوری شده و منبع ارزشمندی برای آشنایی با نظام حقوقی و دادرسی آن دوره محسوب می‌شود. در دوره ساسانی، تشکیلات قضایی گسترش یافت و نقش روحانیان زرتشتی در امور قضایی بیشتر از گذشته شد. گروهی از روحانیان زرتشتی که با قوانین دینی و احکام عرفی آشنایی داشتند، عهده‌دار امور قضاوت بودند.

از اشارات نویسندگان یونانی معلوم می‌شود که در دوران هخامنشی قوانینی وجود داشته که قدرت و اختیارات پادشاه را محدود می‌کرده است. مثلاً هرودت به قانونی ایرانی اشاره می‌کند که براساس آن، شاه نباید کسی را به سبب یک بار ارتکاب جرم، به مرگ محکوم کند. همچنین برخی پادشاهان هخامنشی مانند کمبوجیه و خشایارشا درباره قانونی بودن برخی از کارهای خود با قضات شاهی مشورت می‌کرده‌اند.

در دوره هخامنشی ترکیبی از قوانین و شیوه‌های دادرسی اقوام ایرانی و نیز اقوام و ملت‌های غیرایرانی تابع امپراتوری هخامنشیان، مبنای قضاوت بوده است. در درس ۴ خواندید که قرن‌ها پیش از هخامنشیان، به دستور حمورابی، پادشاه بابل، مجموعه‌ای از قوانین در زمینه‌های گوناگون زندگی اجتماعی تدوین شده بود و اتفاقاً لوح سنگی آن قوانین در شوش، پایتخت سلسله‌های ایلام و هخامنشی کشف شده است. پادشاهان هخامنشی ملل تابع خود را، در تبعیت از قوانین و آداب و رسوم خود، آزاد می‌گذاشتند. درباره قضاوت و دادرسی در دوره ساسانیان اطلاعات و مدارک

یک توضیح

در محاکم قضایی عصر ساسانی معمولاً سخنان طرفین دعوا در دفترهایی به نام پرسش‌نامک ثبت می‌شد و طرفین دعوا آن را امضا می‌کردند. تشخیص درستی امضاها و هویت شاکی و متهم برعهده داور(قاضی) بود. گرفتن وکیل هم مرسوم بود. حکم دادگاه برای طرفین لازم الاجرا بود و هزینه دادگاه را کسی که محکوم شده بود باید می‌پرداخت. در محاکمه‌هایی که تشخیص حقانیت طرفین دعوا و یا گناهکاری متهم برای قاضی میسر نبود، وی طرفین دعوا و یا متهمان را مورد آزمایش یا وَر قرار می‌داد. وَر دو گونه بود: وَر گرم: گذشتن از آتش، و وَر سرد: خوردن سوگند که همان آب آمیخته با گوگرد بود.

سپاه و جنگ افزارها

شکل گیری و گسترش حکومت های بزرگ در ایران باستان که هر یک به مدت چندین قرن دوام آوردند، بدون وجود ارتشی منظم، مجهز و آموزش دیده، امکان پذیر نبود.

مادی ها: دَهِیوگ، مؤسس حکومت ماد با گردآوری جنگاوران قبایل متحد خود، اقدام به تشکیل سپاهی کرد. او به منظور مقابله با هجوم آشوری ها، هگمتانه (همدان کنونی) را به صورت دژی نظامی در آورد و استحکامات و قلعه های متعددی بنا کرد. هُووَحْشْتَر، سومین پادشاه ماد، سپاه خود را به دسته های کمان داران، نیزه داران و سواران تقسیم کرد و در کنار آنان دسته های پشتیبانی، تدارکات و یگان های بارکش قرار داد.

سلاح های سپاه ماد شامل خنجر، سرنیزه، سپر، شمشیر، تیر و کمان و زوبین بوده است.

هخامنشیان: سپاه هخامنشی تا زمان داریوش یکم متکی

بر واحدهای مختلف پیاده نظام بود که از قبایل، اقوام و ملل تابعه به آن پیوسته بودند. داریوش در زمینه نظامی و نوسازی سپاه نیز اقدام های مهمی انجام داد. او در زمینه نظامی، نیروی ویژه ده هزار نفری به نام **سپاه جاویدان** را تشکیل داد. این نیروی نظامی به این سبب جاویدان نامیده شد که هیچ گاه از شمار آنها کم نمی شد. هرگاه سرباز یا فرماندهی بازنشسته یا کشته می شد، به سرعت فرد جدیدی جایگزین او می شد. اعضای این سپاه، از میان جوانان برومند پارسی انتخاب می شدند و آموزش های ویژه می دیدند.

در سپاه هخامنشی سواره نظام جایگاه مهمی داشت. سلاح اصلی آن نیزه بود. پس از سواره نظام، خیل عظیم پیاده نظام بود. در ارتش هخامنشی به جز پارسی ها، دیگر اقوام ایرانی و غیر ایرانی نیز حضور داشتند. هر یک از این اقوام، لباس جنگی و جنگ افزارهای مخصوص خود را داشتند.

● نگاره کمان داران هخامنشی - کاخ آپادانای شوش

● سنگ نگاره سربازان سپاه جاویدان - تخت جمشید

ناوهای جنگی را پارسیان و مادی ها بر عهده داشتند. **اشکانیان:** اشکانیان به نیروی سواره نظام اهمیت فراوان می دادند و در سپاه اشکانی، نیروی پیاده نظام نقش چندانی نداشت. اساس تشکیلات نظامی اشکانیان، سواره نظام چابکی بود که در هنگام سواری تیراندازی می کرد و باعث از هم پاشیدن لشکر دشمن می شد. مهم ترین جنگ افزارهای این

یکی دیگر از اقدام های بزرگ داریوش یکم، تأسیس نیروی دریایی بود. به تدبیر این پادشاه، چندین پایگاه دریایی در خلیج فارس، دریای سرخ و دریای مدیترانه به وجود آمد. درینوردان ملل مختلف تابع امپراتوری، از جمله فنیقی ها، سوری ها، مصری ها، قبرسی ها و مردمان آسیای صغیر در نیروی دریایی هخامنشیان خدمت می کردند، اما فرماندهی

را به هم می‌ریخت. سورنا، سردار معروف اشکانی، با همین روش هراس بزرگی در سپاه کراسوس رومی ایجاد کرد و در نبرد حرّان (۵۳ ق.م.) پیروز شد.

ساسانیان: با به قدرت رسیدن خاندان ساسانی، سپاه دائمی و مجهزی به وجود آمد. اصلی‌ترین بخش این سپاه را سواره‌نظام سنگین اسلحه زره‌پوش تشکیل می‌داد که به آن آسواران گفته می‌شد. سر تا پای آسواران با زره‌های فلزی پوشیده

سپاه، تیر و کمان و نیزه بود. دلیل توانمندی سواره نظام اشکانی، پیشینه صحراگردی‌شان بود که به آنان توانایی جنگیدن و تحمل مشقت را داده بود.

اشکانیان به تدریج، سواره نظام دارای سلاح سنگین نیز تشکیل دادند که مجهز به زره و کلاه‌خود بود. استفاده از صدای طبل نیز در آغاز حملات سپاه اشکانی معمولاً وحشت بسیاری در لشکر دشمن ایجاد می‌کرد و نظم آنها

● سواره نظام سنگین اسلحه اشکانی

نیروی دریایی ساسانی از ابتدای تأسیس این سلسله به وجود آمد. اردشیر بابکان و جانشینان او، از نیروی دریایی برای برقراری امنیت و تحکیم سلطه خود بر خلیج فارس و دریای عمان و سواحل جنوبی آن استفاده کردند. خسرو انوشیروان با استفاده از نیروی دریایی، یمن را از اشغال حبشیان که از سوی امپراتوری روم شرقی (رقیب ساسانیان) حمایت می‌شدند، نجات داد و باب‌المنذب و خلیج عدن را به تسلط خود درآورد.

شده بود و حتی اسب‌هایشان نیز پوشش زرهی داشتند. بخش دیگری از سپاه ساسانی را سواره نظام سبک اسلحه که افراد آن مجهز به کمان بودند، تشکیل می‌داد. اعضای سواره‌نظام از میان جوانان طبقه اشراف و نجبا برگزیده می‌شدند.

پیاده‌نظام ساسانی عمدتاً شامل روستاییانی بود که اسلحه و تجهیزات مناسبی نداشتند و به لحاظ نظامی، چندان اهمیتی به آنان داده نمی‌شد. از جمله ابتکارات نظامی ساسانیان، استفاده از فیل در جنگ‌ها بود.

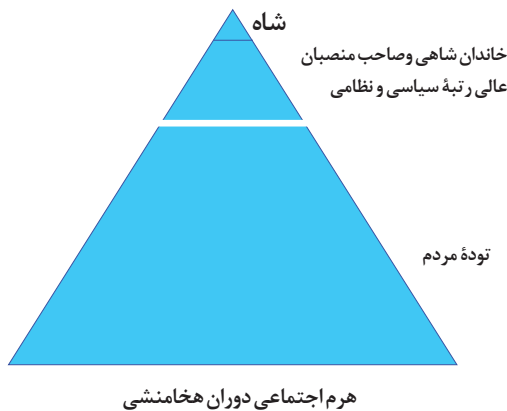
● سنگ نگاره سواره نظام ساسانی - بیشاپور، استان فارس

در دوران ساسانی، مدارس به نام ارتشتارستان وجود داشت که افراد ارتش در آنجا آموزش می‌دیدند. برخی شواهد نشان می‌دهد که در آن زمان، کتابچه‌هایی با موضوع‌های تخصصی درباره آموزش‌های نظامی از قبیل تشکیلات قشون، فنون جنگ، تیراندازی با کمان، تغذیه سپاهیان و مراقبت از اسبان وجود داشته که مریدان از آنها برای آموزش سربازان استفاده می‌کرده‌اند.

پرسش‌های نمونه

- ۱ منابع دست‌اولی را که از آنها برای تدوین و تألیف این درس استفاده شده است، از متن درس استخراج و فهرست کنید.
- ۲ نقش داریوش بزرگ را در طراحی و ساماندهی نظام اداری - سیاسی هخامنشیان، ارزیابی و تحلیل کنید.
- ۳ تفاوت شیوه‌های حکومت هخامنشیان و اشکانیان را به لحاظ تمرکز و یا عدم تمرکز قدرت، به طور مستدل توضیح دهید.
- ۴ مجلس‌های دوران اشکانیان چه نقشی در اداره امور کشور داشتند و اعضای آنها چه گروه‌هایی بودند؟
- ۵ علل و نتایج گسترش تشکیلات اداری (نظام دیوان‌سالاری) را در زمان ساسانیان توضیح دهید.
- ۶ وضعیت قضاوت و دادرسی را در زمان هخامنشیان، در چهار سطر، خلاصه کنید.
- ۷ شباهت‌ها و تفاوت‌های سپاهیان اشکانی و ساسانی را از متن درس استخراج و فهرست کنید.

بررسی اوضاع اجتماعی گذشته، موضوعی جالب و درخور اهمیت است؛ چراکه مردم و جامعه، از ارکان اساسی هر تمدن و کشوری محسوب می‌شوند. در این درس، شما با بررسی وضعیت و موقعیت گروه‌ها و طبقات جامعه در دوران باستان، شرایط نظام اجتماعی و روابط حاکم بر آن را ارزیابی می‌کنید.

افراد و خاندان‌هایی که اداره حکومت را بر عهده داشتند، به ثروت بیشتر و منزلت بالاتری دست یافتند. تمرکز قدرت و ثروت نزد عده‌ای خاص، موجب ایجاد نابرابری‌های اقتصادی و اجتماعی و شکل‌گیری طبقات اجتماعی به معنای واقعی آن شد. دوره کوتاه فرمانروایی مادها را باید سرآغاز این تحول دانست، ولی در زمان هخامنشیان با افزایش فتوحات و توسعه تشکیلات حکومتی، نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی میان گروه حاکم و مردم عادی افزایش یافت.

گروه‌ها و طبقات اجتماعی

اقوام آریایی مهاجر به ایران از قبیله‌های گوناگونی تشکیل می‌شدند که از نظر تبار و زبان، خویشاوند بودند و باورهای دینی مشترکی داشتند. این قبایل پس از استقرار در مناطق مختلف ایران، جامعه‌ای شبانی و روستایی را به وجود آوردند، اما همچنان پیوندهای قبیله‌ای خود را حفظ کردند. هر قبیله شامل تعدادی طایفه بود و طایفه نیز خود، به چندین خانواده بزرگ تقسیم می‌شد. در کنار این رده‌بندی قبیله‌ای، نوعی تقسیم‌بندی اجتماعی سه‌گانه بر پایه شغل و پیشه افراد نیز وجود داشت که میراث مشترک آریاییان هند و ایرانی به شمار می‌رفت. در این تقسیم‌بندی، افراد جامعه به سه گروه روحانیان، جنگجویان و کشاورزان و شبانان تقسیم شده بودند. وجود گروه‌های سه‌گانه آریایی در آغاز، معرف نوعی تقسیم کار و دسته‌بندی حرفه‌ای بوده و هیچ گروه دیگری، برتری و امتیاز خاصی نداشته است.

دوره ماد و هخامنشی: پس از آنکه اقوام آریایی حکومت تشکیل دادند، سرزمین‌های مختلف را فتح کردند و به تدریج

یک توضیح

گروه‌های اجتماعی به روایت اوستا و شاهنامه

در کتاب اوستا نیز به گروه‌های اجتماعی سه‌گانه اشاره شده است. اینکه چرا در اوستا از سه گروه، سخن به میان آمده، به این دلیل است که سه پسر زرتشت به ترتیب نخستین موبد، نخستین کشاورز و نخستین رزم‌جو بوده‌اند؛ بنابراین، هر یک از گروه‌های سه‌گانه به یکی از آنان تعلق داشته است. همچنین در اوستا از سه آتش یا آتشکده مقدس یاد شده که هر یک متعلق به یکی از گروه‌های سه‌گانه اجتماعی بوده است. موضوع گروه‌های اجتماعی جامعه آریایی در شاهنامه نیز بازتاب یافته است و جمشید، پادشاه افسانه‌ای ایران، به عنوان مؤسس گروه‌های اجتماعی، معرفی و تمجید شده است. البته در شاهنامه، پیشه‌وران به عنوان یک گروه جداگانه معرفی شده‌اند.

● بزرگان مادی و پارسی در سنگ نگاره‌ها - تخت جمشید

دوره اشکانیان

به طور کلی جامعه ایران در دوران اشکانیان شامل گروه حاکم و توده‌های مردم عادی بود. اعضای گروه حاکم، خود، به دو دسته تقسیم می‌شدند. در مرتبه نخست اعضای خاندان شاهی و دیگر خاندان‌های قدرتمند قدیمی بودند که مهم‌ترین منصب‌های سیاسی و نظامی مانند حکومت مناطق مختلف کشور و فرماندهی سپاه و عضویت در مجلس آن زمان را در اختیار داشتند.

توده مردم شامل کشاورزان، شبانان، صاحبان حرف و صنایع و بازرگانان بودند. همچنین جنگ‌های پیاپی با دشمنان خارجی موجب گردآمدن شمار چشمگیری از اسیران جنگی شده بود که در فعالیت‌های کشاورزی، ساختمان‌سازی، معادن شاهی و خدمات خانگی به کار گرفته می‌شدند.

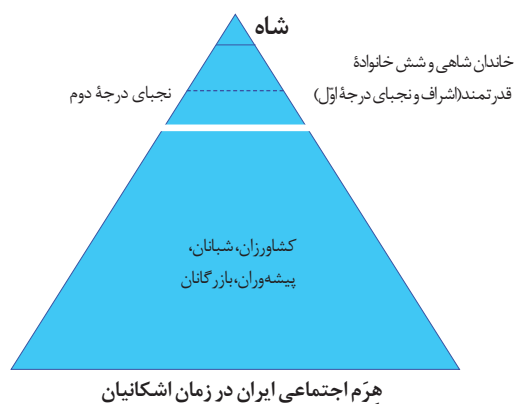
در دوران هخامنشیان، اعضای خاندان‌های بزرگ که خانواده شاهی در رأس آنها قرار داشت، از طرف پادشاه به سمت حکومت شهری‌ها، فرماندهی ارتش و سایر مناصب مهم حکومتی منصوب می‌شدند. آنان دارایی‌های هنگفتی کسب کرده و صاحب زمین‌های وسیعی، به‌ویژه در مناطق فتح شده بودند. به قول هرودت، این خاندان‌ها امتیازات ویژه‌ای داشتند که دیگران از آن محروم بودند. بدین‌گونه در زمان هخامنشیان طبقه‌ای از اشراف و بزرگان شکل گرفت که علاوه بر امتیازات ویژه اقتصادی، از مقام و منزلت اجتماعی بالاتری برخوردار بودند. هرودت و دیگر مورخان یونانی به نمونه‌های گوناگونی از تفاوت‌ها و نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی در میان ایرانیان در زمان هخامنشیان، مثلاً در خوراک، پوشاک، آداب معاشرت و تحصیل اشاره کرده‌اند. در این دوره به دلیل اهمیت فتوحات نظامی، گروه جنگجویان نسبت به دو گروه دیگر، در جایگاه بالاتری قرار گرفت.

حاکم افزوده شد. عامل دوم، رسمیت یافتن دین زرتشتی و افزایش نفوذ و اختیارات موبدان بود.

نظام طبقاتی عصر ساسانی بر اصالت نسب و خون استوار بود. اشراف و بزرگان نسب و خون خود را برتر از نسب و خون مردم عادی می‌دانستند و برخورداری از امتیازات ویژه را حق خویش می‌شمردند. حکومت ساسانی، طبقات و گروه‌های اجتماعی را به شدت زیر نظر داشت. در چنین جامعه‌ای، تحرک اجتماعی و رفتن از طبقه‌ای به طبقه دیگر، ممنوع و یا دست کم، بسیار دشوار بود.

در دوران ساسانیان نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی میان طبقه حاکم یعنی خاندان ساسانی و اشرافیت سیاسی، نظامی و دینی وابسته به آن از یک سو و توده مردم عادی از سوی دیگر افزایش یافت. طبقه فرادست و حاکم، در مقایسه با گذشته، گسترش چشمگیری یافت و در درون خود دارای مراتب و درجات متفاوت شد. اعضای این طبقه همچون قبل، صاحب مشاغل و مناصب عالی‌رتبه کشوری و لشکری و دارای زمین‌های فراوان بودند. اشراف‌زادگان فقط به امور

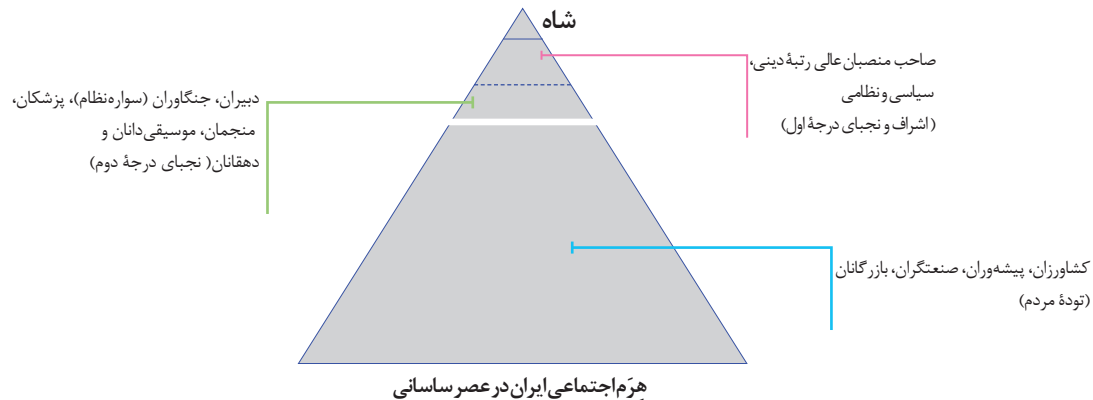

دوره ساسانیان: درباره سازمان اجتماعی ایران در زمان ساسانیان، مدارک و اطلاعات بیشتری در دست است. نظام طبقاتی جامعه ایران در عصر ساسانی تحت تأثیر دو عامل گسترش یافت و تثبیت شد: عامل نخست، تأسیس حکومت مرکزی قدرتمندی بود که خاندان ساسانی با توسعه تشکیلات اداری و دیوانی به وجود آوردند. از این‌رو، گروه جدیدی به نام **دبیران** در این دوره به طبقه

● نقش برجسته بهرام دوم ساسانی و درباریان - نقش رستم

جنگی، دیوانی، ورزش‌های رزمی، شکار و بزم می‌پرداختند و معمولاً دیگر فعالیت‌ها را دور از شأن و مقام خویش می‌دانستند. زنان این طبقه با نوع لباس و زیورآلات، از دیگر زنان متمایز بودند. در مقابل، طبقه فرودست یا عامه مردم، شامل گروه‌های مختلفی می‌شدند که به‌طور موروثی به فعالیت‌های تولیدی و خدماتی مانند کشاورزی، دامداری، پیشه‌وری، تجارت و امثال آن مشغول بودند و بار سنگین مالیات‌های گوناگون را بر دوش می‌کشیدند.

فعالیت ۱

الف - نمودار هرم اجتماعی ایران را در دوران هخامنشیان و ساسانیان به دقت ملاحظه فرمایید و تفاوت‌ها و شباهت‌های آنها را بیان کنید.
 ب - با توجه به مطالب درس ۱۱، صاحب‌منصبان عالی‌رتبه دوران ساسانیان را ذکر کنید.

دردوران ساسانیان، موبدان زرتشتی، مدافع نابرابری‌های اجتماعی و امتیازات طبقه حاکم بودند و چنین وانمود می‌کردند که این تفاوت‌ها و تمایزها برای حفظ نظم و ثبات کشور لازم است و رفتن از طبقه‌ای به طبقه دیگر موجب فاسد شدن جامعه می‌شود.

بررسی شواهد و مدارک

تَنَسَر، یکی از روحانیان برجسته زرتشتی است که مشاور و حامی اردشیر بابکان بود. نامه او به حاکم طبرستان، حاوی مطالب مهمی درباره گروه‌ها و طبقات اجتماعی دوره ساسانی است و به روشنی نشان می‌دهد که چگونه موبدان برای توجیه نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی تلاش می‌کرده‌اند. در این نامه، از زبان اردشیر بابکان، تأکید شده است که: مراتب و درجات مردم را باید دقیق نگاه داشت و از اختلاط و جابه‌جایی اشخاص، میان طبقات و گروه‌های اجتماعی جلوگیری کرد؛ فقط افراد استثنایی که استعداد و توانمندی خاصی داشته باشند، پس از آزموده شدن توسط موبدان و تأیید شاهنشاه می‌توانند به طبقه بالاتر انتقال یابند. بزرگان و اشراف باید از لحاظ مَرکَب، لباس، سرای (خانه)، بستان، زن و خدمتکار با عامه متمایز باشند. به منظور حفظ نَسَب، بزرگان نمی‌بایست با زنانی از طبقه پایین ازدواج نمایند. عامه مردم نباید املاک و مستغلات بزرگان زادگان را خریداری کنند (نامه تنسر با تلخیص و بازنویسی، صص ۶۵ - ۵۷).

فعالیت ۲

الف - به نظر شما چرا موبدان از نظام طبقاتی تبعیض آمیز دوره ساسانی حمایت می کردند؟
ب - دفاع موبدان از تبعیض ها و نابرابری های اجتماعی، چه تأثیری می توانست بر روابط مردم با آنان داشته باشد؟

پسر و جانشین قباد، برای اصلاح امور اجتماعی و اقتصادی، اقداماتی انجام داد. در نتیجه این اقدامات، قدرت و نفوذ اشراف و نجبای درجه اول کاهش یافت و بر قدرت و نفوذ اشراف و نجبای درجه دوم افزوده شد.

همان طور که در درس ۱۰ خواندید، در زمان پادشاهی قباد، جنبش بزرگی علیه نابرابری ها و تبعیض های اجتماعی و اقتصادی به رهبری مزدک پدید آمد. این جنبش، پایه های نظام طبقاتی ساسانی را به شدت لرزاند. از این رو، خسروانوشیروان،

جست و جو و کاوش

ماجرای مزدک را در شاهنامه جست و جو کنید و ابیاتی از آن را در کلاس بخوانید.

خانواده

افراد خانواده برای رفع نیازمندی های مشترک مصرف می شد. دارایی های خانواده که در اختیار پدر قرار داشت، قابل تقسیم و یا انتقال نبود و پس از مرگ او در اختیار پسر ارشد به عنوان رئیس جدید خانواده قرار می گرفت. خانواده گسترده تا عهد هخامنشی تداوم داشت، اما پس از آن تحت تأثیر عوامل اقتصادی و اجتماعی، به تدریج کوچک تر و محدود تر شد. همچنین با گسترش شهرها، مخصوصاً در دوره ساسانیان، بخشی از خانواده های روستایی به شهر مهاجرت کردند و در پیشه های گوناگونی اشتغال یافتند. بدین گونه خانواده بزرگ با املاک و دارایی های مشترک، به تدریج به خانواده های کوچک تر با اموال مستقل تجزیه شد. از سوی دیگر، با توسعه تشکیلات حکومتی و گسترش گروه های اجتماعی، دامنه اختیارات و قدرت پدر در خانواده کاهش یافت. برای نمونه، تشکیلات قضایی و گروه روحانیان، بخشی از اختیارات پدر مانند قضاوت و اجرای مراسم و تشریفات دینی را بر عهده گرفتند.

در کتاب مطالعات اجتماعی پایه هفتم درباره خانواده، ارزش و اهمیت آن در ایران باستان مطالبی خواندید. در این درس جنبه های دیگری از آن را بررسی و کاوش می کنیم. خانواده، هسته اصلی جامعه آریایی نخستین به شمار می رفت. خانواده در آغاز، بسیار گسترده بود و شامل پدر و مادر، فرزندان و نوادگان، برادران و خواهران، عروسان و دامادان، عموزادگان و عمه زادگان، دایی زادگان و خاله زادگان و بستگان دیگر می شد. در این خانواده، سلطه پدر بر اعضای آن، نامحدود بود. پدر هم قاضی و هم مجری آداب و رسوم دینی و نگهبان آتش خانه به حساب می آمد. مادر اگرچه اختیاراتی در حد و اندازه پدر نداشت، اما بانوی خانه محسوب می شد و مورد احترام همه بود.

در خانواده کهن ایرانی، ازدواج درون گروهی بود و اعضای خانواده تحت نظارت پدر، با یکدیگر پیمان ازدواج می بستند. اقتصاد خانواده هم به صورت معیشتی بود و دسترنج تمام

زنان

که در زمان هخامنشیان، زن و مرد در کنار هم و با حقوقی برابر کار می‌کردند. تعدادی از کارکنان کارگاه‌های شاهی را زنان تشکیل می‌دادند و حتی مدیریت برخی از این کارگاه‌ها را بر عهده داشته‌اند و مردان، زیر دست آنان کار می‌کردند.

● لوح گلی به زبان ایلامی دربارهٔ جیرهٔ مادران شاغل در کارگاه شاهی هخامنشیان

دربارهٔ زنان و موقعیت و حقوق آنان در ایران باستان، مدارک و اطلاعات پراکنده‌ای وجود دارد که بیشتر مربوط به زنان طبقهٔ اشراف و مقام‌های حکومتی است. جایگاه و حقوق زنان، به عنوان نیمی از جامعه در دوران باستان، تحت تأثیر آموزه‌های دین زرتشتی و فرهنگ عمومی قرار داشت. در قسمت‌هایی از کتاب اوستا که منسوب به زرتشت است، تفاوت چندانی میان مرد و زن وجود ندارد و شعار اصلی زرتشت، یعنی گفتار نیک، کردار نیک و پندار نیک، به یکسان برای زنان و مردان توصیه شده است. تنها در بخش‌هایی از اوستا که احتمالاً در زمان ساسانیان توسط موبدان تدوین شده، موقعیت اجتماعی زن پایین‌تر از مرد قرار می‌گیرد. در آیین زرتشتی، پارسایی و عفت به عنوان دو خصلت و ویژگی زن خوب برشمرده شده است. به‌طور کلی در ایران باستان، زن به عنوان مادر و کدبانوی خانه همواره از عزت و احترام والایی برخوردار بوده است. همچنین شواهد و مدارک متعددی وجود دارد که بر حضور زنان در فعالیت‌های اقتصادی در بیرون از منزل دلالت دارد. لوح‌های گلی کشف شده از تخت جمشید بیانگر آن است

● نمونه ای از زیورآلات زنان دوره اشکانی

● نمونه ای از زیورآلات زنان دوره هخامنشی

نخستین اسلامی، مطالب و گزارش‌هایی وجود دارد که دلالت بر حقوق اجتماعی و اقتصادی زنان در آن دوران می‌کند؛ از جمله اینکه زن حق مالکیت و فعالیت اقتصادی داشت و می‌توانست درآمد کسب کند و در اموال همسر خود شریک باشد. همچنین زن می‌توانست در دادگاه، برای دریافت حقوق خود، اقامه دعوا کند.

درباره موقعیت اجتماعی و حقوقی زنان در عصر ساسانی، اطلاعات بیشتری به جای مانده است. تنی چند از زنان خاندان شاهی مانند همسر یزگرد دوم و دو دختر خسرو پرویز به نام‌های بوران (پوران) و آزرمی دُخت بر تخت سلطنت نشستند. اینان از جمله نخستین شاهان زن یکی از بزرگ‌ترین حکومت‌های جهان باستان هستند. در آثار و متون دینی و حقوقی مربوط به دوره ساسانی و قرون

● بازسازی چهره بوران از روی سکه‌هایی که به نام او ضرب شده است.

● سکه بوران یا پوران دختر خسرو پرویز، ملکه ساسانی که حدود یک سال و چند ماه بر تخت شاهی نشست.

یک توضیح

خورد و خوراک

از آنجا که ایرانیان عصر باستان، خوردن و نوشیدن را امری مقدس می‌شمردند، حد اعتدال را در آن رعایت می‌کردند. به‌نوشته هرودت، آنها کمتر غذاهای سنگین می‌خوردند و بیشتر به غذاهای سبک رغبت داشتند.

به نوشته استرابون، که لوح‌های گلی تخت جمشید هم نوشته او را تأیید می‌کنند، غذای اصلی پارسیان جو بود که آن را به‌صورت آرد درمی‌آوردند و از آن نان می‌پختند. ایرانیان اصولاً گندم و جو را مقدس می‌دانستند. آنها با اینکه گوشت را دارای طعم بهشتی می‌دانستند کمتر از آن استفاده می‌کردند.

براساس لوح‌های گلی تخت جمشید، میوه‌ها و دیگر رُستنی‌های خوراکی که مردم در این دوره مصرف می‌کردند، عبارت بود از گلابی، سیب، آلو، انگور، توت، خرما، انجیر، گردو و پسته. در منابع کهن از انار و هلو و مرکبات به عنوان میوه‌های پارسی یاد شده است.

جشن و سوگواری

گاه‌شماری ایران باستان، پر از جشن‌هایی بود که در طول سال برگزار می‌شد. این جشن‌ها پیوند تنگاتنگی با باورهای دینی و زندگی سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مردم ایران، به‌ویژه فعالیت‌های کشاورزی داشت. ویژگی برجسته جشن‌های باستانی، عبادت و شکرگزاری به درگاه خداوند بزرگ بود.

گاهنبارها، نوروز، مهرگان و سده، از مشهورترین جشن‌های ایران باستان به‌شمار می‌روند.

گاهنبارها عبارت بودند از شش جشن که به شکرانه آفریده شدن عناصر اصلی خلقت (آسمان، آب، زمین، گیاه، جانوران و انسان)، در شش وقت معین از ماه‌های سال برگزار می‌شد. جشن نوروز از کهن‌ترین جشن‌های ایرانی است که به جمشید، نخستین پادشاه افسانه‌ای ایران نسبت داده می‌شود. ایرانیان و ملت‌های هم‌فرهنگ با آنان، همچنان نوروز را گرمای داشته و با آداب و رسوم ویژه‌ای جشن می‌گیرند.

برگزاری جشن‌های گوناگون، فرصتی برای مردم بود که ضمن شادی، تفریح و معاشرت با یکدیگر، وفاداری خود را به پادشاه ابراز کنند. این جشن‌ها، تأثیر بسزایی بر اتحاد و انسجام ایرانیان در طول تاریخ داشته و عامل مؤثری در تقویت هویت جمعی آنان بوده است.

ایرانیان باستان، علاوه بر گرامیداشت جشن‌ها، مراسم سوگواری برای مردگان را نیز با آداب و تشریفات ویژه‌ای برگزار می‌کردند. در مراسم سوگواری درگذشتگان، ضمن خواندن دعا، نیکی‌های شخص از دنیا رفته را یادآوری می‌کردند. ایرانیان احترام خاصی برای ارواح پدران و مادرانشان قائل بودند؛ از این‌رو، در برخی از جشن‌ها، مراسم ویژه‌ای را برای آرامش ارواح آنان انجام می‌دادند.

● هفت سین ایرانی

فعالیت ۳

به چند گروه تقسیم شوید و با راهنمایی دبیر خود، درباره‌ی زمان برگزاری و آداب و رسوم جشن‌های زیر تحقیق کنید و گزارش آن را به صورت روزنامه‌دیواری در کلاس ارائه نمایید.

گاهنبارهای شش‌گانه؛ مهرگان؛ سده

بازی‌ها

آگاهی ما درباره بازی‌ها و چگونگی انجام دادن آنها در ایران باستان ناچیز است. در برخی نوشته‌های بازمانده از دوران ساسانی، نام تعدادی از بازی‌های رایج در آن زمان آمده است. از آن جمله است: چترنگ (شطرنج)، نرد (تخته‌نرد)، چوگان، رَسَن‌بازی (بندبازی)، شمشیربازی، آندروال‌بازی (پشتک و وارو زدن) و گوی‌بازی. تاب‌بازی - که امروزه هم در ایران رایج است - از جمله بازی‌هایی بوده است که ایرانیان باستان در مراسم جشن نوروز اجرا می‌کردند. ابوریحان بیرونی سابقه این بازی را به زمان جمشید رسانده است. ورزش زورخانه‌ای نیز ریشه در آیین‌های پهلوانی و اساطیری دوران اشکانی و ساسانی دارد.

○ زورخانه

پرسش‌های نمونه

- ۱) نظام اجتماعی جامعه نخستین آریایی چگونه بود؟
- ۲) در نظام اجتماعی جامعه ایرانی در دوره هخامنشیان، چه تغییر و تحولاتی ایجاد شد؟
- ۳) جامعه ایران در دوره اشکانیان شامل چه گروه‌هایی بود؟
- ۴) نظام اجتماعی ایران در دوره ساسانیان چه ویژگی‌هایی داشت؟
- ۵) جنبش مزدک چه پیامدهایی در جامعه ساسانی برجای گذاشت؟

در این درس، شما با بررسی منابع و فعالیت‌های اقتصادی در ایران باستان، ابتکارات و پیشرفت‌های اقتصادی ایرانیان را در آن دوران تجزیه و تحلیل می‌کنید.

صنعت نداشتند. آنان در نتیجه تماس و همزیستی با بومیان ایران و همسایگان خود در بین‌النهرین، کم‌کم با شیوه زندگی روستایی و شهری آشنا شدند و به یک‌جانشینی و کشاورزی روی آوردند. آموزه‌های زرتشت با تشویق مردم به کشت‌وکار، تأثیر بسزایی بر انتقال تدریجی آریاییان از زندگی شبانی به زندگی مبتنی بر کشاورزی داشت.

رونق و پیشرفت کشاورزی: در عصر باستان، کشاورزی اساس زندگی اقتصادی ایرانیان بود. بیشتر مردم کشاورز بودند و روستاییان عمده جمعیت ایران را تشکیل می‌دادند. مهم‌ترین محصولات کشاورزی عبارت بودند از جو، گندم، برنج، میوه و سبزی که به صورت دیم و آبی کشت می‌شدند. کشاورزان با استفاده از آب رودخانه‌ها، چشمه‌ها و قنات‌ها، زمین‌ها و باغ‌ها را آبیاری می‌کردند. روستاییان در کنار فعالیت‌های کشاورزی، معمولاً تعدادی دام، شامل گوسفند، بز، گاو، اسب و شتر پرورش می‌دادند. در سطحی وسیع‌تر، کوچ‌نشینان به دامداری اشتغال داشتند.

بیشتر زمین‌های کشاورزی و حتی گله‌های دام، متعلق به شاه، خاندان شاهی، مقام‌های حکومتی، اشراف، روحانیان بزرگ و متولیان معبدها و یا آتشکده‌ها بود. آنان غالباً در شهرها زندگی می‌کردند و از طریق نمایندگان خود، املاکشان را اداره می‌کردند و یا اجاره می‌دادند. البته شمار معدودی از کشاورزان قطعه زمین کوچکی داشتند، اما بیشترشان زمین نداشتند و بر روی زمین‌های بزرگان کار می‌کردند و سهمی از محصول را دریافت می‌کردند.

● مهر منقوش به تصویر گاو آهن از دوره هخامنشی

کشاورزی و دامداری

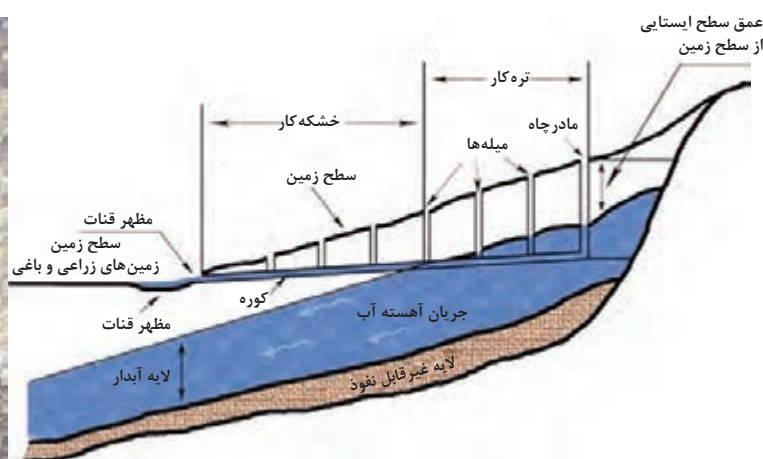
در درس ۸ خواندید که بومیان ایران پیش از ورود آریایی‌ها، از جمله نخستین مردمانی بودند که از حدود ۱۲ هزار سال پیش شروع به کشاورزی و اهلی کردن حیوانات کردند. پس از آن، کشاورزی همواره نقش بسیار تعیین‌کننده‌ای در تأمین نیازهای مادی ساکنان این مرز و بوم داشته و مالیات‌های بخش کشاورزی یکی از منابع مهم درآمد سلسله‌های حکومتی بوده است.

اقوام و طایفه‌های صحراگرد و دامدار آریایی هنگام ورود به ایران، اطلاع چندانی از روش‌ها و فنون کشاورزی و

● دهانه (مظهر) قنات

شهرها در نواحی مرکزی، شرقی و جنوبی کشور ما از طریق قنات‌ها تأمین می‌شد. احداث و نگهداری قنات‌ها، سدها و آبراهه‌ها نیازمند دانش و مهارت بسیار پیچیده و مخارج خیلی سنگین بود که معمولاً حاکمان و مالکان بزرگ از عهده آن برمی‌آمدند. فنون کندن قنات از ایران به سایر نقاط و کشورهای جهان انتقال یافت.

حکومت ساسانیان برای پیشرفت کشاورزی، کوشش زیادی کرد. یکی از مقام‌های عالی‌رتبه دربار ساسانی که عنوان واستریوشان‌سالار داشت، رئیس روستاییان و کشاورزان به‌شمار می‌رفت. او علاوه بر عهده‌دار بودن مسئولیت گردآوری

شاهان هخامنشی به کشاورزی توجه زیادی داشتند و به منظور پیشرفت و توسعه آن، اقدام‌های مفیدی انجام دادند. آنان به منظور تشویق به کشاورزی، افرادی را که زمین‌های بایر را آباد می‌کردند تا پنج نسل، از پرداخت مالیات معاف می‌کردند. از دیگر اقدام‌های مهم هخامنشیان برای توسعه کشاورزی، کندن قنات، احداث بند و سد بر روی رودها و حفر نهرهای انتقال آب در سرتاسر قلمرو خود بود. کندن قنات، از جمله ابتکارات برجسته ایرانیان باستان برای تأمین آب در نواحی خشک و کم باران بود. از آن زمان تا حدود ۵۰ سال پیش، آب مصرفی بسیاری از روستاها و حتی

● بقایای بند شادروان - شوشتر، متعلق به دوره ساسانی

و خراب شدن آب‌بندها و سدها در اواخر دوره ساسانیان، یکی از عوامل ضعف و انحطاط آنان شد و ضربه سنگینی بر اقتصاد آنان وارد آورد.

در عصر باستان بر اثر گسترش راه‌ها و توسعه تجارت، کشت گونه‌های جدیدی از گیاهان و درختان در سرتاسر قلمرو پهناور سلسله‌های ایران، معمول شد. همچنین در آن عصر، گونه‌هایی از گیاهان و درختان از ایران به اروپا و چین رفت و یا از آنجا به ایران آمد.

مالیات‌های بخش کشاورزی، برای توسعه و ترویج آبادانی و کشت و کار نیز کوشش می‌کرد. در دوره ساسانیان، سدها و آب‌بندهای متعددی بر رودها به خصوص رودهای دجله، فرات و کارون، بسته و آبراهه‌های (نهرهای) متعددی با هدف آبیاری زمین‌های کشاورزی ایجاد شد. در آن دوره، کشاورزی، به‌خصوص در زمین‌های حاصلخیز بین‌النهرین (آسورستان/ سواد)، خوزستان و سیستان توسعه زیادی پیدا کرد. مالیات و اجاره‌بهای کشتزارهای آسورستان منبع درآمد هنگفتی برای ساسانیان به حساب می‌آمد. طغیان رودخانه‌های دجله و فرات

یک توضیح

دوره سلوکیان	از ایران به اروپا	پنبه، لیموترش، خربزه، کنجد، گردو، زیتون، خرما، انجیر، اردک و گاو
دوره اشکانیان	از ایران به چین	خیار، پیاز، زعفران و یاسمن
دوره اشکانیان و ساسانیان	از چین به ایران	کرم ابریشم
دوره اشکانیان	از هند به ایران	نیشکر

(مأخذ: ایران از آغاز تا اسلام، گیرشمن)

راه و حمل و نقل

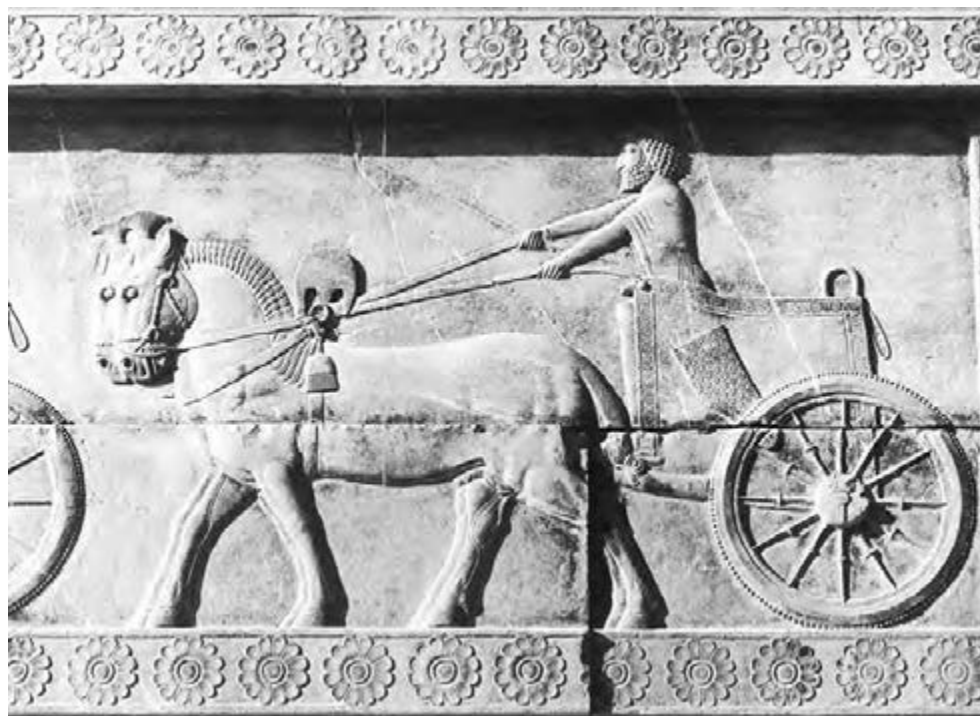
متصل می‌کرد. به گفته هرودت، در طول جاده شاهی، به فاصله هر ۲۵ یا ۳۰ کیلومتر، ایستگاه‌هایی با امکانات فراوان برای مسافران و کاروان‌ها ایجاد شده بود.

در دوره هخامنشی فنون و مهارت‌های جاده‌سازی پیشرفت کرد. در جاهایی که زمین سست یا باتلاقی بود، جاده را سنگ‌فرش می‌کردند. جاده‌ها در آن زمان به گونه‌ای ساخته می‌شدند که از آب‌ها به آسانی بتوانند حرکت کنند.

اسب، الاغ و شتر، چارپایانی بودند که در حمل و نقل از آنها

راه‌ها و وسایل حمل و نقل، نه فقط از نظر سیاسی و نظامی، بلکه از جنبه اقتصادی و مخصوصاً تجاری نیز دارای ارزش و اهمیت فوق‌العاده بودند. در دوره هخامنشیان شبکه وسیعی از جاده‌ها ساخته شد که مراکز اصلی حکومت را به یکدیگر و همچنین به کشورهای همسایه وصل می‌کرد. مهم‌ترین آنها جاده شاهی بود که به فرمان داریوش بزرگ احداث شد. این جاده به طول بیش از ۲۴۰۰ کیلومتر، شوش، یکی از پایتخت‌های هخامنشی را به شهر سارد در آسیای صغیر

استفاده می‌شد. ایرانیان باستان همچنین از اژابه و گاری‌های دو چرخ و چهار چرخ که با اسب کشیده می‌شدند، بهره‌ فراوان می‌بردند.

● نقش برجسته اژابه چرخ‌دار - تخت جمشید

کشف راه‌های دریایی: داریوش بزرگ، پادشاه هخامنشی

در جریان لشکرکشی به هندوستان، وقتی که به رود سند رسید، یکی از اهالی آسیای صغیر به نام اسکیلاکس^۱ را مأمور کشف مسیرهای آبی کرد. وی مسیر رود سند را تا اقیانوس هند ادامه داد و سپس با عبور از دریای سرخ به مصر رسید. در نتیجه این سفر، برای نخستین بار، مسیر دریایی میان هند و مصر شناسایی شد. یکی دیگر از اقدامات مهم و مدبرانه داریوش در زمینه توسعه راه‌های دریایی، اتصال دریای سرخ به رود نیل بود. او هنگام سفر به مصر دستور داد با حفر آبراهه‌ای (کانالی)، دریای سرخ به رود نیل متصل شود تا امکان تردد کشتی‌ها میان این رود و دریا فراهم آید.

در دوران فرمانروایی هخامنشیان، دریانوردی و حمل و نقل

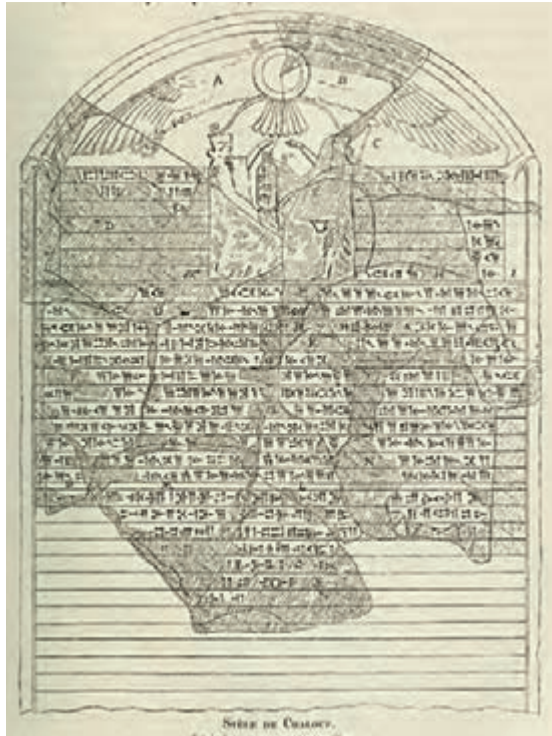

● سکه دوره هخامنشی با نقش کشتی

دریایی به طور چشمگیری رونق گرفت. بنادر، توسعه پیدا کرد و بندرهای جدیدی بنا شد. همچنین در آن زمان، کشتی‌هایی با ظرفیت حمل چند صد تن کالا ساخته شد.

● نقشهٔ آبراهه‌ای که به دستور داریوش هخامنشی در مصر کنده شد.

● سنگ نوشتهٔ داریوش یکم در کنار آبراهه‌ای که به دستور او در مصر کنده شد.

بررسی شواهد و مدارک

سنگ‌نوشته‌هایی از داریوش به خط میخی فارسی‌باستان، ایلامی و بابلی و خط هیروگلیف مصری به جا مانده است. در یکی از این سنگ‌نوشته‌ها، داریوش پس از ستایش آهوره مزدا و معرفی خود، می‌گوید: «... من پارسی هستم. مصر را از پارس گرفتم. فرمان‌کنندهٔ این آبراهه را دادم، از رودی به نام نیل که در مصر جاری است تا دریایی که از پارس می‌آید [منظور خلیج فارس]؛ پس از آنکه این آبراهه به همان گونه‌ای که فرمان داده بودم، کنده شد و کشتی‌ها در این آبراهه از مصر به سوی پارس رفتند، چنان که خواست من بود».

دایر بودند؛ کاروان‌سراهای جدیدی در مسیر راه‌ها ساخته شد و چاه‌ها و قنات‌هایی برای تأمین آب آنها حفر شد.

در دوران فرمانروایی اشکانیان و ساسانیان نیز راه‌ها و وسایل ارتباطی، از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار بودند و توجه زیادی به نگهداری و امنیت جاده‌ها صورت می‌گرفت. در این دوران، همانند زمان هخامنشیان، چاپارخانه‌ها همچنان

جست و جو و کاوش

با راهنمایی دبیر خود، در باره جاده ابریشم و نقش آن در بازرگانی دوران اشکانیان تحقیق کنید و یافته‌های خود را به همراه نقشه این جاده، در کلاس ارائه نمایید.

● بنای تاریخی پل دزفول متعلق به دوره ساسانی

سکه طلایی داریوش موسوم به دریک، شهرت فراوان یافت. ضرب سکه طلا در انحصار شاهان بود و شهرها (ساتراپ‌ها) با اجازه پادشاه می‌توانستند سکه نقره ضرب کنند. نظام پولی که داریوش هخامنشی ایجاد کرد، معیاری برای ارزش‌گذاری کالاها و خدمات در نواحی مختلف پادشاهی هخامنشی شد و عامل مهمی در بسط و گسترش تجارت داخلی و خارجی بود. در دوران اشکانیان و به‌ویژه ساسانیان کاربرد پول به‌خصوص

بقایای کاروان‌سراها و پل‌های برج‌مانده از دوره ساسانی نشان می‌دهد که در آن زمان، توجه خاصی به بازسازی و توسعه جاده‌ها می‌شده است. در دوران ساسانیان، دریانوردی و کشتی‌رانی نیز پیشرفت آشکاری کرد. به‌دستور پادشاهان ساسانی، بنادر و اسکله‌های متعددی، به‌خصوص در خلیج فارس و دریای عمان، ساخته شد و کشتی‌ها و دریانوردان ایرانی حضور چشمگیری در دریاها و اقیانوس‌ها داشتند. سیراف از جمله بندرهای مهم خلیج فارس بود که به گفته مورخان، اهالی آنجا در دریانوردی و صیادی مهارت زیادی داشتند.

راه‌ها در عصر باستان علاوه بر آنکه امکان جابه‌جایی کالاها و مسافران را فراهم می‌آوردند، در انتقال اندیشه‌ها و فرهنگ‌ها نیز نقش مهمی داشتند. از طریق مسیرهای ارتباطی زمینی و دریایی بود که فرهنگ، هنر و معماری اقوام و جوامع عهد باستان در بخش‌های وسیعی از جهان آن روزگار بر یکدیگر تأثیر گذاشتند. بسیاری از آیین‌ها و دین‌های باستانی، از طریق جاده‌ها، از شرق به غرب عالم و یا برعکس راه یافتند.

پول، اوزان و مقیاس‌ها

پول: تا زمان داریوش بزرگ در بیشتر نواحی تحت فرمان حکومت هخامنشی، سکه (پول) رواج چندانی نداشت و مبادله کالا به صورت پایاپای انجام می‌گرفت. حقوق و دستمزدها نیز به صورت کالا پرداخت می‌شد. سکه‌های طلا و نقره بیشتر در مناطقی مثل بابل، لیدی و شهرهای فنیقی‌نشین سواحل شرقی دریای مدیترانه رایج بود. داریوش سکه‌هایی با وزن و عیار مشخص ضرب کرد که در سراسر قلمرو هخامنشیان و حتی فراتر از آن اعتبار داشت.

● دریک، سکه طلای هخامنشی

● سنگ وزنه. از جنس سنگ آذرین با نوشته‌ای به سه زبان فارسی باستان، ایلامی و بابلی از دوره داریوش یکم

در شهرها گسترش یافت و سکه‌های نقره‌ای و مسی در مبادلات تجاری در منطقه وسیعی به جریان افتاد. تعداد فراوانی از سکه‌های ساسانی، در ایران و سرزمین‌های هم‌جوار یافت شده است.

اوزان و مقیاس‌ها: هخامنشیان واحدهای وزن و اندازه‌گیری ایلامیان را حفظ کردند و واحدهای تازه‌ای به آن افزودند. به دستور داریوش بزرگ، واحدهای وزن و اندازه‌گیری مشخصی برای شهریار هخامنشی تعیین شد. تعدادی از وزنه‌های آن دوره بر جا مانده است. پیمانه یا کیل در زندگی اقتصادی دوران هخامنشی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود، چون در آن روزگار میزان و مقدار مواد خوراکی را به جای وزن کردن، با پیمانه تعیین می‌کردند.

صنعت و تجارت

صنعت: حکومت هخامنشی با یکپارچه ساختن سرزمین‌های ثروتمند و متمدنی که مردمان آنها دارای تجربیات فراوانی در تولید کالاهای مختلف بودند، کمک شایانی به رونق اقتصادی و توسعه صنعت کرد. آثار و اشیای برجای مانده از آن دوره، بیانگر پیشرفت صنایع فلزکاری، سفالگری و بافندگی است.

محتوای لوح‌های گلی کشف شده از خزانه تخت جمشید معلوم می‌کند که در زمان هخامنشیان، کارگاه‌هایی وجود داشته که متعلق به شاه بوده و اشیاء و مواد خوراکی مورد نیاز کاخ شاهی در آنجا تولید می‌شده است. استادکاران و صنعتگرانی از سرتاسر قلمرو پهناور هخامنشی در این کارگاه‌ها مشغول به کار بودند.

شواهد و مدارک تاریخی، دلالت بر رونق نسبی تولیدات صنعتی و کارگاهی در دوران سلوکیان و مخصوصاً اشکانیان دارد. در دوران فرمانروایی ساسانیان، همگام با توسعه شهرنشینی، صنعت نیز رشد کرد و کیفیت کالاهای تولیدی بهتر شد. در درس ۱۶ درباره صنایع و هنرهای ایران در دوران باستان، به تفصیل بحث و بررسی می‌شود.

● قسمتی از قالی پازیریک منسوب به دوره هخامنشی

داشتند. حتی چین که خود پایه‌گذار صنعت ابریشم بود، پارچه‌های ابریشمی ایرانی را می‌خرید. چینیان تا قرن‌ها، فنون تولید ابریشم را از مردم دیگر کشورها مخفی نگه داشتند، اما سرانجام ایرانیان و رومیان توانستند به این فنون پی ببرند. در دوره ساسانی نیز کارگاه‌های متعددی وجود داشت که متعلق به حکومت بود و کالاهای مورد نیاز شاه، دربار، سپاه و تشکیلات اداری را تأمین می‌کردند.

صنعت بافندگی، به‌خصوص بافت پارچه‌های ابریشمی در آن زمان، ترقی بسیار کرد. حکومت ساسانی با در اختیار گرفتن واردات ابریشم خام از چین و کوچاندن بافندگان ماهر از قلمرو روم در شام (سوریه) به ایران، کارگاه‌های بافندگی متعددی را در شوش، جندی‌شاپور (گندی‌شاپور) و شوشتر ایجاد کرد. این کارگاه‌ها نوعی از پارچه‌های زربافت و ابریشمی را تولید می‌کردند که در جهان آن روز شهرت و مشتریان فراوان

فعالیت ۱

به چهار گروه تقسیم شوید و با راهنمایی دبیر خود، هر گروه درباره تأثیر و نقش یکی از عوامل زیر بر گسترش تجارت در دوره هخامنشیان گفت‌وگو و استدلال کنید:

۱. موقعیت جغرافیایی و وسعت قلمرو؛ ۲. راه‌ها و وسایل حمل و نقل؛ ۳. پول و اوزان؛ ۴. کشاورزی و صنعت.

می‌رفت. بازرگانانی از سرزمین‌های مختلف در آنجا مشغول داد و ستد بودند. بنادر خلیج فارس و نیز بنادر سواحل شرقی دریای مدیترانه، از مراکز اصلی تجارت دریایی آن دوره محسوب می‌شدند.

در عهد هخامنشیان تجارت مانند گذشته، محدود و منحصر به اشیای تجملی و گران‌قیمت نبود، بلکه شامل انواع مختلفی از مواد اولیه مانند فلزات و چوب، محصولات کشاورزی و دامی و تولیدات صنعتی می‌شد. بخش قابل توجهی از کالاهای تجاری را اجناس مورد نیاز مردم مانند اثاث منزل، ظروف آشپزخانه و مواد خوراکی تشکیل می‌داد.

تجارت: پس از شکل‌گیری حکومتی قدرتمند توسط اقوام آریایی در ایران، به‌خصوص در پی روی کار آمدن شاهان هخامنشی، تجارت داخلی و خارجی ایران توسعه پیدا کرد. شواهد باستان‌شناسی، لوح‌های گلی و گزارش‌های مورخان یونانی، مخصوصاً هرودت، اطلاعات ارزشمندی درباره اوضاع تجاری در دوران سلسله هخامنشیان ارائه می‌دهند. این منابع، از رشد بازرگانی میان شهرها و مناطق تحت فرمانروایی این سلسله خبر می‌دهند. پیدا شدن سکه‌های هخامنشی و مصنوعات نواحی تابع این سلسله در سواحل رودهای دانوب و زُن در مرکز اروپا و سیلان در جنوب آسیا، نشانه‌ای از برقراری روابط بازرگانی با سرزمین‌های دور است. در آن زمان، شهر بابل در قلب پادشاهی هخامنشی، مرکز تجاری مهمی به‌شمار

اقلام عمده واردات و صادرات ایران در عصر باستان

صادرات به چین، مصر، سوریه، اروپا و هند	واردات از هند، چین، یونان، مصر، سوریه و فنیقیه
پارچه‌های زربافت و ابریشمی، قالی، ظروف نقره، مفرغ، فیروزه، لاجورد، میوه خشک شده، پسته، زعفران، برنج، داروها و عطریات	ادویه، عاج، طلا، چوب، ابریشم، آهن، زیتون، جواهرات، ظروف شیشه‌ای و پاپیروس

کرد که به طور مستقیم با هند و چین ارتباط تجاری برقرار کند، اما اشکانیان و ساسانیان هوشمندانه مانع موفقیت رومیان شدند.

• پیکرک سفالی از کاروانیان جاده ابریشم

در دوران حکومت سلوکیان، تجارت رونق گذشته را نداشت؛ از حجم مبادله کالاهای ارزان قیمت کاسته شد و در عوض اشیای تجملی، جای آنها را گرفت. با به قدرت رسیدن اشکانیان، بار دیگر جریان داد و ستد به خصوص بازرگانی خارجی رونق اساسی گرفت. یکی از عوامل مهم این رونق، برقراری روابط سیاسی و تجاری میان ایران و چین و در پی آن، گشایش جاده معروف ابریشم بود. ایران در آن دوره به عنوان واسطه تجاری بزرگ، میان چین و هند از یک سو، و اروپا از سوی دیگر عمل می کرد. در زمان اشکانیان، ابریشم چین و ادویه هندوستان مشتریان زیادی در قلمرو روم داشت؛ بنابراین، درآمد هنگفتی از حقوق گمرکی، عوارض حمل و نقل و راهداری، نصیب حکومت اشکانی می شد. امپراتوری روم، نخست در دوره اشکانی و سپس در عهد ساسانی، تلاش

• نقشه جاده ابریشم و راه های تجاری دریایی در دوران باستان

ساسانی در بیشتر این مناطق، رایج و معتبر بود. ساسانیان به مراتب بیشتر از حکومت های پیشین بر کار تجارت نظارت داشتند و قوانین و مقررات مربوط به خرید و فروش را اجرا می کردند.

در دوران فرمانروایی ساسانیان، تجارت در مسیرهای زمینی و دریایی گسترش چشمگیری پیدا کرد و بازرگانان ایرانی در مناطق وسیعی از جهان آن روزگار، از چین تا شرق آفریقا و مرکز اروپا، مشغول داد و ستد بودند. سکه های نقره

درآمدها و مخارج

دخل و خرج کشور و سامان دادن منابع درآمد و مخارج عمومی بود.

به طور کلی عمده‌ترین منابع درآمد حکومت در ایران باستان عبارت بود از: انواع مالیات‌ها، شامل مالیات کشاورزی و دام، مالیات پیشه‌وران و مالیات سرانه، عوارض گمرکی، حمل و نقل و راهداری و حق بهره‌برداری از معادن و جنگل‌ها.

حکومت‌ها برای اداره قلمرو، حفظ قدرت و تأمین هزینه‌های گوناگون، همواره نیازمند منابع درآمد پایدار و مطمئنی بودند و در واقع اقتدار و استواری حکومت‌ها بستگی به منابع مالی و موجودی خزانه آنها داشت. در درس ۱۱ مطالعه کردید که یکی از اهداف اصلی شکل‌گیری تشکیلات اداری (نظام‌دیوان‌سالاری) در ایران باستان، رسیدگی به وضعیت

جست و جو و کاوش

با راهنمایی دبیر خود، درباره شیوه محاسبه و گردآوری مالیات بخش کشاورزی در دوره ساسانیان و اهمیت آن در تأمین درآمدهای حکومت ساسانی تحقیق و گزارش آن را به کلاس ارائه کنید.

فعالیت ۲

با توجه به محتوای این درس و درس‌های ۹ و ۱۰، چهار مورد از مخارج اساسی حکومت‌ها را در ایران باستان فهرست کنید.

یا دشمنان خارجی به ایران هجوم می‌آوردند، اوضاع و شرایط اقتصادی به هم‌می‌ریخت و رونق و آبادانی رخت برمی‌بست. عوامل طبیعی و اقلیمی، به‌خصوص خشکسالی، سیل و طغیان رودخانه‌ها و تخریب سدها نیز گاهی بر وضعیت اقتصادی تأثیر منفی می‌گذاشت. گاهی نیز بروز بیماری‌های فراگیر و کشنده‌ای چون طاعون و وبا موجب مرگ و میر گسترده نیروی کار و در نتیجه، رکود تولید می‌شد.

وضعیت اقتصاد و معیشت ایران در دوران باستان همواره تحت تأثیر عوامل سیاسی، مدیریتی و اقلیمی قرار داشت. زمانی که صلح، آرامش و امنیت حکم‌فرما بود و زمامدارانی لایق و کاردان حکومت می‌کردند، فعالیت‌های اقتصادی، شرایط مطلوبی داشت و مردم با خیال آسوده به کسب و کار می‌پرداختند و از حداقل امکانات رفاهی و معیشتی برخوردار بودند؛ اما دورانی که حکومت مرکزی ضعیف و آشوب و ناامنی فراگیر می‌شد و

پرسش‌های نمونه

- ۱ عوامل مؤثر بر رونق و شکوفایی کشاورزی ایران را در عصر باستان فهرست کنید.
- ۲ چرا حکومت‌ها در ایران باستان به راه‌ها و وسایل حمل و نقل اهمیت زیادی می‌دادند؟
- ۳ سه مورد از اقدامات مهم داریوش اول هخامنشی را که بر وضعیت اقتصادی اثر گذاشت، فهرست کنید.
- ۴ به نظر شما چرا اشکانیان و ساسانیان مانع از روابط مستقیم تجاری میان روم با هند و چین می‌شدند؟
- ۵ عوامل مؤثر بر وضعیت اقتصاد و معیشت مردم ایران را در دوران باستان شرح دهید.

دین و باورهای دینی در طول تاریخ، جایگاه مهمی در زندگی اجتماعی و شکل دادن به اندیشه و رفتار انسان داشته است. این باورها و ارزش‌ها در پیدایش و فراز و فرود تمدن‌ها نیز بسیار اثرگذار بوده‌اند. در این درس، شما با بررسی باورهای دینی ایرانیان در عصر باستان، تأثیرات فرهنگی، اجتماعی و سیاسی آنها را تجزیه و تحلیل می‌کنید.

باورهای کهن آریایی

دینی را اجرا می‌کردند. اقوام آریایی بر خلاف مردمان ایلام، بین‌النهرین، یونان و ...، برای خدایان خویش معابد باشکوه نمی‌ساختند. آنان اعتقاد داشتند که نفوذ و قدرت خدایانشان محدود به ناحیه و شهر خاصی نیست، بلکه تمام قلمرو گیتی را در برمی‌گیرد. آریاییان همچنین برخی عناصر طبیعی مانند آب، آتش و خاک را مقدس می‌شمردند.

چنان‌که از اساطیر کهن و مندرجات اوستا و سنگ‌نوشته‌ها برمی‌آید، اقوام آریایی مهاجر به ایران همچون آریایی‌های هند، خدایان متعددی را می‌پرستیدند و آنها را بَع (خدا/خدایگان)، اهورَه (سرور) و اَمَرَتا (بی‌مرگ) می‌خواندند. آنان برای جشنودی خدایان، حیوانات را قربانی می‌کردند و سرودها و نیایش‌های گوناگونی می‌خواندند. افرادی با عنوان مَغ، مراسم و تشریفات

یک توضیح

مشهورترین خدایانی که اقوام کهن ایرانی می‌پرستیدند، عبارت بودند از: میترا، خداوند پیمان، خورشید و نظم و عدالت؛ بهرام (وَرَهْرَم)، خدای مغلوب‌کننده دیوان و پیروزی‌بخش جنگجویان؛ آناهیتا، ایزدبانوی آب؛ تیشتر (تیر)، خدای باران؛ زَرَوان، خدای زمان.

زرتشت و تعالیم او

زرتشت، پیام‌آور دین زرتشتی، در میان ایرانیان باستان ظهور کرد. اطلاع دقیقی دربارهٔ زمان و مکان تولد و مرگ این پیامبر ایران باستان در دست نیست. اخبار پراکنده‌ای که دربارهٔ زندگانی و سرنوشت او در کتاب اوستا و دیگر متون زرتشتیان آمده است، اغلب جنبهٔ افسانه‌ای دارد تا تاریخی. به هر حال، بیشتر پژوهشگران احتمال می‌دهند که زرتشت در قرن‌های هفتم و هشتم پیش از میلاد می‌زیسته است.

تعالیم زرتشت: اساس تعالیم زرتشت بر یگانگی و پرستش اهوره‌مزدا قرار دارد. بر پایهٔ آموزه‌های زرتشت، اهوره‌مزدا، آفریدگار آسمان‌ها و زمین، خورشید، ماه و ستارگان، آب‌ها و گیاهان، روشنایی و تاریکی است. هیچ چیز از دایرهٔ قدرت و خواست او بیرون نیست. مطابق تعالیم زرتشتی، گروهی

○ نگارهٔ خیالی زرتشت در آنشکدهٔ یزد

از دیگر آموزه‌های مهم زرتشت، اعتقاد به جهان آخرت و روز واپسین است؛ روزی که دربارهٔ اعمال انسان در جهان، داوری خواهد شد. نیکان به گروه یاران اهوره مزدا خواهند پیوست و بدان به دوزخ افکنده و بردهٔ اهریمن خواهند شد. زرتشت با برخی از آداب نیایش رایج در جامعهٔ خود، که میراث دوران گذشته بود، مانند قربانی کردن و کشتار بی‌رویهٔ حیوانات به‌ویژه گاو مخالف بود و برگزارکنندگان آنها را نکوهش کرده است.

از موجودات الهی که آماشائپندان یا جاودانان مقدس خوانده می‌شوند، اهوره‌مزدا را در امر آفرینش و ادارهٔ امور جهان یاری می‌کنند. بر پایهٔ تعالیم زرتشت، دو نیرو یا مینوی نیک و بد در جهان وجود دارد. آن کس که نیک و خیر را برگزیند، پیرو اهوره‌مزدا و آن کس که بد و شر را انتخاب کند، پیرو اهریمن شمرده می‌شود. زرتشت به پیروانش سفارش می‌کرد که مینوی نیک را برگزینند و پندار نیک، گفتار نیک و کردار نیک را سرمشق زندگی خود قرار دهند.

بررسی شواهد و مدارک

- ۱- «ای آفرینندهٔ بزرگ و دانا، از راه خرد و بینش و الهام، راز پدیدآمدن آفرینش را از روز ازل به من بیاموز تا حقیقت را به مردم جهان آشکار سازم». یسنا، فصل ۲۸، بند ۱۱
- ۲- «ای مردم، این حقیقت را به گوش هوش بشنوید و با اندیشه‌ای روشن و ژرفبینی آنها را بررسی کنید. هر مرد و زن، راه نیک و بد را شخصاً برگزینید. پیش از فرا [رسیدن] روز واپسین همه به پا خیزید و در گسترش آیین راستی بکوشید». یسنا، فصل ۳۰، بند ۲
- ۳- «کسی که به سوی راستی و پاکی روی آورد، جایگاهش سرای روشنایی یا بهشت خواهد بود. ولی شخص دروغگو و بدکار زمانی در از، با شیون و افسوس در تیرگی به سر خواهد برد». یسنا، فصل ۳۱، بند ۲۰

فعالیت ۱

گزیده‌های بالا از سروده‌های زرتشت در کتاب اوستا را مطالعه کنید و پاسخ دهید که هریک از این گزیده‌ها ناظر بر کدام یک از اصول اعتقادی زرتشت است.

اوستا: کتاب مقدس ایرانیان باستان و زرتشتیان، اوستا نام دارد. بر پایهٔ داستان‌های باستانی، نسخه‌ای از اوستا که در زمان هخامنشیان بر پوست گاو نوشته شده بود، بر اثر آتش‌سوزی تخت جمشید به دست اسکندر مقدونی از بین رفت. چند قرن بعد، یکی از پادشاهان اشکانی به نام بلاش یکم، اوستا را گردآوری کرد. به هر حال، چنین به نظر می‌رسد که اوستا تا قرن‌ها به صورت شفاهی و سینه به سینه نقل می‌شده است، تا آنکه در قرن ۴ م. و در زمان شاپور دوم ساسانی به خط و زبان اوستایی نگارش یافت.

اوستای کنونی فقط شامل بخش کوچکی از اوستای کهن است. آنچه امروز از اوستا باقی مانده، دارای پنج بخش است: یسنا، ویسپَرَد، یَشت‌ها، وَندیداد و خُرده اوستا. سرودها و سخنان زرتشت با عنوان گاهان یا گات‌ها، قسمتی از یسنا را تشکیل می‌دهد و قسمت‌های دیگر اوستا را پیروان او تألیف کرده‌اند. موضوع‌های اصلی اوستا را ستایش و نیایش آهوره‌مَزدا، آمِشاسپندان، ایزدان و نکته‌هایی دربارهٔ اخلاق و آداب دینی و داستان‌های کهن ایران باستان تشکیل می‌دهد.

هخامنشیان: با اینکه سنگ‌نوشته‌ها، نوشته‌های یونانی به‌ویژه تاریخ هرودت و نیز کاوش‌های باستان‌شناسی، آگاهی‌های ارزشمندی دربارهٔ باورها، آداب و مراسم دینی پارسیان ارائه می‌کنند، اما پژوهشگران برجستهٔ ایرانی و غیرایرانی در خصوص پیروی هخامنشیان از دین زرتشتی، اختلاف نظر دارند. عده‌ای از آنان، بر پایهٔ برخی از مندرجات سنگ‌نوشته‌ها و دیگر شواهد تاریخی، استدلال می‌کنند که هخامنشیان زرتشتی بوده‌اند و گروهی دیگر این نظر را قبول ندارند و می‌گویند، شاهان هخامنشی به باورهای کهن ایرانی اعتقاد داشته‌اند.

دین و عقاید ایرانیان باستان از دوران ماد تا ساسانیان

مادی‌ها: دربارهٔ دین مادی‌ها اخبار چندانی در دست نیست، اما شواهدی وجود دارد که نشان می‌دهد آنها آهوره‌مَزدا و برخی از خدایان کهن ایرانی همچون میترا را ستایش می‌کرده‌اند. روحانیون مادی که مَع نامیده می‌شدند، برگزاری آیین‌های دینی از جمله خواندن نیایش‌ها و سرودها و رسم قربانی کردن را برعهده داشتند. مغان، بعدها که به تدریج دین زرتشتی را پذیرفتند، به پیشوایان دینی جامعهٔ زرتشتی تبدیل شدند. آنان نقش مهمی در آمیختن باورهای دینی کهن خود با تعالیم زرتشت داشتند.

بررسی شواهد و مدارک

متن ۱: گزیده‌ای از سنگ‌نوشتهٔ داریوش بزرگ در کاخ آپادانای شوش

«خدای بزرگ است آهوره‌مَزدا که این زمین را آفرید که آن آسمان را آفرید که برای مردم شادی آفرید که داریوش را شاه کرد یک شاه از بسیاری....»

... من آهوره‌مَزدا را پرستش می‌کنم. آهوره‌مَزدا مرا یاری داد. ... آنچه من کردم همه را به خواست آهوره‌مَزدا کردم.»

متن ۲: گزیده‌ای از سنگ‌نوشتهٔ اردشیر دوم هخامنشی در کاخ آپادانای همدان

«اردشیر شاه بزرگ، شاه شاهان، شاه کشورها، شاه در این زمین ... این کاخ را به خواست آهوره‌مَزدا، آناهیتا و میترا بنا کردم. آهوره‌مَزدا، آناهیتا و میترا مرا از هر بدی بیابند و این را که بنا کرده‌ام خراب نکنند و از آسیب نگاه دارند.»

متن ۳: تاریخ هرودت، کتاب اول، بند ۱۳۱

«چنان که من می‌دانم ایرانیان این رسم‌ها را دارند؛ آنان برافراشتن تندیس خدایان و پرستشگاه‌ها و محراب‌ها را ناروا می‌دارند و کسانی را که چنین کنند، نادان می‌شمارند. زیرا چنان که من تصور می‌کنم آنان همانند یونانیان خدایان را به گونه و سرشت مردمان نمی‌انگارند، بلکه همهٔ گنبد آسمان را زئوس [هرودت، آهوره‌مَزدا را همان زئوس پنداشته] می‌نامند و بر فراز بلندترین قلّهٔ کوه‌ها [برای] او قربانی می‌کنند. آنان همچنین برای خورشید، ماه، زمین، آتش، آب و بادهای یزش (ستایش و نیایش) می‌کنند.»

فعالیت ۲

گزیده متن‌های صفحه قبل را به دقت مطالعه کنید و پس از همفکری با یکدیگر، به پرسش‌های زیر پاسخ دهید.
الف - شواهدی که دلالت بر زرتشتی بودن هخامنشیان می‌کند، کدام‌اند؟
ب - هرودت به چه تفاوت‌هایی درباره باورهای ایرانیان عصر هخامنشیان با اعتقادات یونانیان باستان اشاره کرده است؟

خدایان آنان اهانت می‌کردند.

سلوکیان و اشکانیان: اسکندر مقدونی و شاهان سلوکی کوشش بسیار کردند تا زبان، فرهنگ و باورهای یونانی را در ایران ترویج کنند، اما بیشتر ایرانیان بر دین، سنت‌ها، آداب و رسوم نیاکان خود باقی ماندند. از این‌رو، در دوران سلوکیان و اشکانیان، علاوه بر اهوره‌مزدا، خدایان کهن ایرانی همچون مهر و آناهیتا هم ستایش می‌شدند. برخی از پادشاهان اشکانی، به تقلید از یونانیان، معابدی را برای آناهیتا ساختند.

در قلمرو پهناور حکومت هخامنشیان، گروه‌ها و اقوام متعدد با فرهنگ و اعتقادات گوناگون زندگی می‌کردند. پادشاهان هخامنشی مردم را در پیروی از دین خود آزاد می‌گذاشتند و فرهنگ و عقاید اقوام تابع حکومت خود را محترم می‌شمردند. رفتار آزادمنشانه کورش بزرگ با مردمان مغلوب، و احترام او به دین و آداب و رسوم این مردمان در آن زمان پدیده جدیدی بود. سطرهایی از منشور کورش، به این مطلب اشاره دارد که او وقتی بابل را بدون خونریزی و غارت فتح کرد، به نیایش و ستایش مردوک، خدای بزرگ بابلیان پرداخت. در حالی که فرمانروایان آن زمان، معمولاً پس از تسخیر شهر یا کشوری، ساکنان آنجا را قتل‌عام، معابدشان را غارت و به

● بقایای معبد آناهیتا در کنگاور

شاهان این سلسله به نام بلاش یکم (حکومت ۷۸-۵۱ م.) دستور داد متون پراکنده اوستا گردآوری شود. برخی از شاهان اشکانی تصویر آتشدانی را که نشانه گرایش آنان به

در اواسط دوره اشکانیان، دین زرتشتی نفوذ و گسترش چشمگیری یافت و برخی از پادشاهان اشکانی به این دین گرویده و یا از آن پشتیبانی کردند. گفته می‌شود یکی از

کیش زرتشتی بود، بر روی سکه‌های خود نقش کرده‌اند. آسپای صغیر راه یافت و در آنجا به کیشی مستقل تبدیل شد و سپس به اروپا رسید. در عهد اشکانی، ستایش ایزد مهر (میترا) به قلمرو روم در

جست و جو و کاوش

با راهنمایی دبیر خود، درباره مهرپرستی و رواج آن در آسپای صغیر و قلمرو امپراتوری روم در دوره اشکانیان تحقیق کنید.

همچون دوره هخامنشی، حکومت ایران را پناهگاه مناسبی برای خود می‌شمردند. پیروان دین مسیح هم که در معرض آزار و اذیت حکومت روم قرار داشتند، در قلمرو اشکانیان احساس امنیت و آزادی می‌کردند. آیین بودایی از آیین‌هایی بود که در آن دوره به ایران نفوذ کرد و مبلغان بودایی در سرزمین‌های شرقی حکومت اشکانی به تبلیغ اندیشه و آموزه‌های بودا می‌پرداختند. براساس گزارش یکی از مورخان چینی، شاهزاده‌ای از خاندان اشکانی برای نخستین بار کتاب‌های بودایی را به زبان چینی ترجمه کرد.

اشکانیان نیز همانند هخامنشیان، حامی سیاست آزادی دینی بودند. ایرانیان و دیگر مردمانی که در سرزمین‌های تحت فرمانروایی حکومت اشکانی زندگی می‌کردند، در ستایش خدایان و انجام مراسم دینی خود آزاد بودند. آزادی دینی اشکانیان زمینه مناسبی را برای همزیستی مسالمت‌آمیز پیروان دین‌ها و عقاید مختلف فراهم آورد. از این رو، یونانی‌تبارانی که در ایران می‌زیستند، بدون هیچ مزاحمتی خدایان خود را می‌پرستیدند. مجسمه‌هایی از این خدایان در کاوش‌های باستان‌شناسی پیدا شده است. یهودیان نیز

● تندیس بودا در بامیان در شمال افغانستان کنونی که توسط طالبان تخریب شد.

نقش برجسته‌ها، شواهد باستان‌شناسی، سکه‌ها، کتاب‌های دینی و اندرز نامه‌های زرتشتیان، برخی آثار مورخان مسلمان، یونانی و رومی و نیز شاهنامه فردوسی.

ساسانیان: درباره وضعیت دین در دوره ساسانی و سیاست دینی ساسانیان، اخبار و آگاهی‌های بیشتری در دسترس است. منابع این اخبار و آگاهی‌ها عبارت‌اند از سنگ‌نوشته‌ها،

● طاق بستان، آهوزه مزدا (سمت راست) هنگام اعطای حلقه قدرت به اردشیر دوم و یا به قولی شاپور دوم ساسانی، ایزد میترا (سمت چپ)

برای تصمیم‌گیری در مسائل مهم حکومتی، با موبدان مشورت می‌کردند. پس از موبدان موبد، سلسله مراتبی از روحانیان جای می‌گرفتند که عهده‌دار مسئولیت‌هایی مانند قضاوت و دادرسی، اداره آتشکده‌ها، اجرای مراسم و آداب مذهبی و تعلیم آموزه‌های زرتشتی بودند. تا آن زمان، موبدان ترجیح می‌دادند که مطالب کتاب اوستا را به حافظه بسپارند و به صورت شفاهی به دیگران منتقل کنند، ولی تحولات دینی این عصر، از جمله پیشرفت دین مسیح در قلمرو ساسانی و در گرفتن مباحثات اعتقادی میان پیروان ادیان مختلف، موجب شد موبدان برای اینکه در مقام بحث و جدل، سند و مدرک

دوره ساسانیان اهمیت بسزایی در تاریخ دین زرتشتی دارد؛ چرا که حکومت ساسانی، این دین را دین رسمی ایران اعلام کرد. با این اقدام، دین و سیاست به هم گره خوردند. از یک سو، پادشاهان ساسانی به پشتیبانی کامل از دین رسمی پرداختند و از سوی دیگر روحانیان زرتشتی، قدرت و حاکمیت پادشاهان ساسانی را تأیید کردند.

گسترش و رسمیت یافتن دین زرتشتی، نفوذ و قدرت روحانیان زرتشتی را به طرز چشمگیری افزایش داد. در رأس آنان، روحانی برجسته‌ای با عنوان موبدان موبد قرار داشت که از جایگاه بلندی در دربار برخوردار بود. پادشاهان ساسانی معمولاً

در اختیار داشته باشند، اقدام به مکتوب کردن اوستای شفاهی کنند؛ هر چند همچنان به نقل شفاهی آن رغبت بیشتری داشتند.

○ کرتیر موبد بزرگ در سنگ نگاره بهرام دوم - نقش رستم

○ سکه ساسانی با نقش آتشدان

شکوهمندتر از دیگر آتشکده‌ها بودند. در عصر ساسانیان، اوستا به زبان پهلوی ترجمه و شرح و تفسیرهایی بر آن نوشته شد. همچنین کتاب‌های اعتقادی براساس تعالیم زرتشت به زبان پهلوی تألیف شد. از جمله مهم‌ترین و مفصل‌ترین این کتاب‌ها باید از دینکرد نام برد که دانشنامه‌ای مشتمل بر عقاید زرتشتی است. کتاب

در دین زرتشتی، آتش، عنصری مقدس بود و زرتشتیان با نیایش در برابر آتش، اهوره مزداراستایش می‌کردند. به همین دلیل در دوره ساسانیان آتشکده‌های بسیاری در شهرها و روستاهای ایران ساخته شد. سه آتشکده آذربایجان مهر در خراسان، مخصوص کشاورزان، آذرگشنسپ در آذربایجان، ویژه شاهان و آذر فرنبغ در فارس، خاص موبدان، بزرگ‌تر و

○ آتشکده‌ای نزدیک مشهد متعلق به دوره ساسانی

○ آتشکده یزد

بند هیش از جمله دیگر کتاب‌های آن دوره به شمار می‌آید. در آغاز دوره ساسانیان، پیروان دین‌های مختلف همچنان در آرامش زندگی می‌کردند، اما با رسمیت یافتن دین زرتشتی و نیرومند شدن موبدان، برخی گروه‌های غیرزرتشتی، همچون مانویان و مسیحیان با مسائل و مشکلاتی رو به رو شدند. مانویان، پیروان آیین مانی بودند. مانی (۲۷۴-۲۱۶ م.) با ترکیب آموزه‌هایی از دین‌های زرتشتی، مسیحی و بودایی، آیین جدیدی را عرضه کرد. او از شاپور یکم اجازه گرفت که عقاید خود را تبلیغ کند. مانی عقیده داشت که او پیامبران پیش از وی، آمده‌اند تا روح را که از دنیای نور است، از جهان مادی و تاریکی برهانند و انسان را به

رستگاری برسانند. مانی و پیروان او، کتاب‌های خود را به زبان‌های مختلف می‌نوشتند و گاه برای تفهیم مطالب، از نقاشی استفاده می‌کردند. مانی عقاید خود را در کتابی با عنوان شاپورگان نوشت و به شاپور هدیه کرد. اما این پادشاه ساسانی بر دین زرتشتی باقی ماند. موبدان به شدت با آیین مانوی مخالف بودند. آنان پس از شاپور، اقدامات خود را برای نابودی مانی و مانویان تشدید کردند. سرانجام در زمان بهرام یکم، مانی به زندان افتاد و اندکی بعد اعدام شد. پیروان او نیز که تحت تعقیب و شکنجه قرار گرفته بودند، به مناطق مرزی امپراتوری ساسانی و یا سرزمین‌های دیگر گریختند.

پرسش‌های نمونه

- ۱) اعتقادات و سیاست دینی شاهان هخامنشی چگونه بود؟
- ۲) سیاست دینی اشکانیان چه آثار و نتایج فرهنگی و اجتماعی در پی داشت؟
- ۳) آثار و پیامدهای سیاسی و دینی رسمیت یافتن دین زرتشتی در دوران ساسانی را بررسی کنید.
- ۴) بررسی کنید که وجود آتشکده‌های سه‌گانه در دوران ساسانیان، با کدام یک از مباحث درس ۱۲ ارتباط دارد.
- ۵) تأثیر رقابت و دشمنی سیاسی میان امپراتوری‌های ساسانی و روم را بر وضعیت مسیحیان ایران شرح دهید.

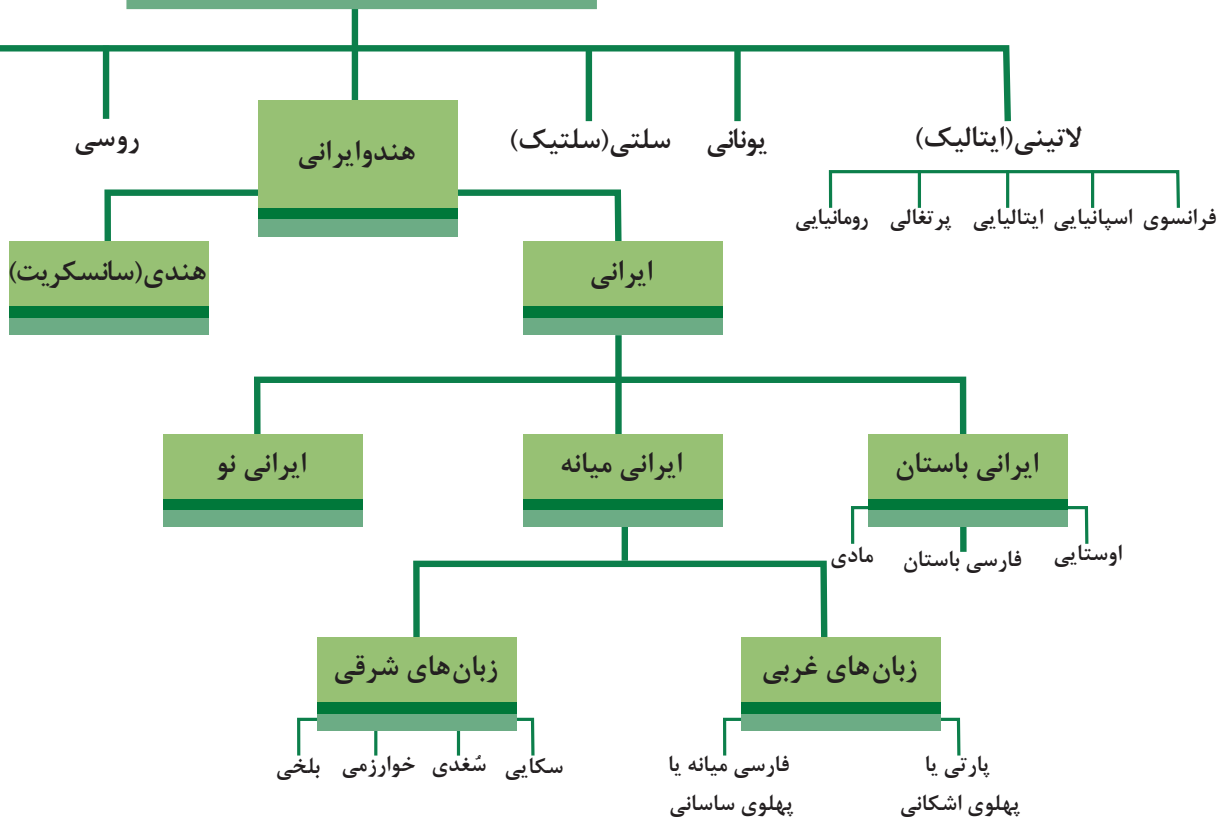
خط، زبان، علم و آموزش، ستون‌های استوار تمدن‌اند و نقش مهمی در انتقال میراث فرهنگی و تمدنی به نسل‌های بعد و ملت‌های دیگر دارند. در این درس، شما با بررسی وضعیت زبان، ادبیات و شیوه‌های تعلیم و تربیت در ایران باستان، تأثیر هر یک از این عناصر فرهنگی را بر شکوفایی تمدنی و تداوم تاریخی در آن دوره ارزیابی می‌کنید.

زبان

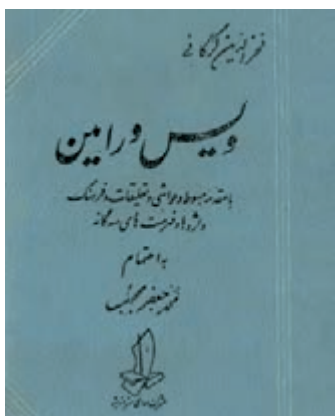
تا مدتی پس از ورود آریاییان، همچنان رواج داشت و به‌عنوان زبان دوم نوشتاری در دوران هخامنشی از آن استفاده می‌شد. در برخی از سنگ‌نوشته‌های دوره هخامنشیان، ترجمه ایلامی نوشته‌ها نیز آمده است. علاوه بر آن، تقریباً تمامی هزاران لوح گلی کشف شده از تخت جمشید، به خط و زبان ایلامی است.

درباره زبان ساکنان اولیه ایران، پیش از مهاجرت اقوام آریایی، به جز ایلامیان، اطلاعات مکتوبی وجود ندارد. زبان ایلامی، که مردمان جنوب‌غربی فلات ایران با آن سخن می‌گفتند، زبان رسمی و نوشتاری حکومت و تمدن ایلام بود. این زبان

برخی از شاخه‌های زبان‌های هند و اروپایی

● منظومه عاشقانه ویس و رامین، اصل و ریشه پارسی دارد.

به زبان فارسی باستان وجود داشته و مردم آنها را از حفظ می‌خوانده‌اند. از آن جمله است «هزار افسان» که داستان مشهور «هزار و یک شب» بر اساس آن شکل گرفته است. از دوره اشکانیان نیز تقریباً هیچ نوشته ادبی به زبان و خط پارتی بر جا نمانده است، اما شواهد بسیاری دلالت بر وجود ادبیات شفاهی پُرباری در آن دوره دارد. در زمان حکومت اشکانی، نقل داستان‌های ملی و پهلوانی، رواج فراوان یافت و شاعران و موسیقی‌دانان دوره‌گردی که به گوسان‌ها معروف بودند، با شور و هیجان بسیار، این داستان‌ها را از حفظ برای مردم می‌خواندند. در حقیقت، این گوسان‌ها بودند که داستان‌های ملی و پهلوانی را سینه به سینه به نسل‌های بعدی منتقل کردند. این داستان‌ها بعدها در تدوین خدای‌نامه‌ها و سرودن شاهنامه توسط فردوسی مورد استفاده قرار گرفتند. سنت نقلی و قصه‌گویی حتی پس از تدوین خدای‌نامه و شاهنامه، همچنان در ایران تا دوران معاصر ادامه یافته است.

اوستایی، زبانی بوده که مردمان بخشی از نواحی شرقی ایران به آن سخن می‌گفته‌اند. کتاب دینی زرتشتیان، اوستا، به این زبان نوشته شده است. از این زبان جز کتاب اوستا و آثار مربوط به آن، اثر دیگری بر جا نمانده است.

زبان‌های ایرانی دوره میانه، تقریباً از زمان سقوط هخامنشیان تا فروپاشی حکومت ساسانیان (۶۵۱ م. ۳۱۰ ق.) و حتی قرون نخستین اسلامی، در مناطق مختلف ایران متداول بودند. از این گروه زبان‌ها آثار بیشتری به جا مانده است.

زبان پارتی یا پهلوی اشکانی، در مناطق شمال و شمال شرق ایران متداول بود و زبان رسمی و درباری حکومت اشکانیان به شمار می‌رفت. زبان فارسی میانه یا پهلوی ساسانی که دنباله زبان فارسی باستان به حساب می‌آید، در نواحی جنوب و جنوب غربی ایران رایج بود و زبان رسمی و درباری حکومت ساسانی شمرده می‌شد. زبان‌های ایرانی نو، به زبان‌هایی گفته می‌شود که در دوران اسلامی به تدریج در مناطق مختلف ایران رواج یافتند.

ادبیات

در ایران باستان، نقل شفاهی داستان‌ها و تعالیم دینی و ادبی، بر کتابت و نوشتن ترجیح داده می‌شد. از این رو، نوشتن متن‌های ادبی و دینی، چندان معمول نبود و تنها اسناد مربوط به سیاست و تا حدودی اقتصاد را کتابت می‌کردند. مورخان یونانی به داستان‌های حماسی و عاشقانه مادی و نیز برخی اشعار آن دوره اشاره کرده‌اند که به صورت شفاهی نقل می‌شده است. از گزارش‌های همین مورخان معلوم می‌شود که در زمان هخامنشیان، قصه‌های متعددی

فعالیت ۲

به نظر شما چه ارتباطی می‌تواند میان گسترش داستان‌های حماسی و پهلوانی با شرایط سیاسی - اجتماعی حاکم بر اوایل دوران حکومت اشکانیان، وجود داشته باشد؟

به نظر برخی زبان‌شناسان، منظومه‌های داستانی «درخت آسوریک» و «یادگار زیران» که در قرن ۵ م. به خط و زبان

پهلوی ساسانی نگارش یافته‌اند، ابتدا به زبان پارسی سروده شده بودند. همچنین، به احتمال بسیار زیاد برخی داستان‌های شاهنامه مانند داستان «بیژن و منیژه» نیز اصل و ریشه اشکانی دارند. از دوران ساسانیان، آثار بیشتری به خط و زبان فارسی میانه (پهلوی ساسانی) در موضوع‌های ادبی، دینی، پند و اندرز، حقوق، تاریخ و جغرافیا به دست ما رسیده است و اغلب آنها به نثر هستند. در درس‌های پیشین با برخی از این آثار آشنا شدید.

یک توضیح

بخش مهمی از ادبیات پهلوی ساسانی را اندرزنامه‌هایی تشکیل می‌دهند که منسوب به بزرگان دینی یا کشوری هستند و محتوای آنها شامل نصیحت‌های دینی و پندهای اخلاقی است. علاوه بر آن، در دوره ساسانی، برخی آثار ادبی خارجی مانند کلیله و دمنه، از زبان سانسکریت به زبان فارسی میانه ترجمه شد. کلیله و دمنه کتابی پندآمیز است که در آن، حکایت‌های گوناگون، بیشتر از زبان حیوانات، نقل شده است.

۱. و سبب از او بود که در آن روز
 از او بگریختند و از او بگریختند
 و از او بگریختند و از او بگریختند
 و از او بگریختند و از او بگریختند
 و از او بگریختند و از او بگریختند
 و از او بگریختند و از او بگریختند
 و از او بگریختند و از او بگریختند

• متن یکی از بندهای ماه یشت درباره نیایش ماه از کتاب اوستا به خط اوستایی که «دین دبیری» نامیده می‌شود. الفبای این خط در دوره ساسانی از روی الفبای پهلوی ساخته شد. الفبای اوستایی از راست به چپ نوشته می‌شود و هر کلمه با یک نقطه از کلمه دیگر جدا می‌شود.

فعالیت ۳

به نظر شما چرا زرتشتیان در اواخر عصر ساسانی و اوایل دوران اسلامی، به نگارش آثار دینی و ادبی خود روی آوردند؟

آموزش

ایرانیان باستان به تعلیم و تربیت و پرورش فرزندان دانا، پرهیزگار، دلیر، بردبار، فرمانبر و سخت کوش توجه جدی داشتند. آیین و فرهنگ ایرانی نیز بر اهمیت تربیت و ارزش دانایی و خردورزی تأکید می کرد. آموزش و پرورش در ایران باستان ابعاد گسترده ای داشت و شامل تربیت جسمانی، اخلاقی، اجتماعی، دینی، شغلی و حرفه ای می شد.

درباره وضعیت تعلیم و تربیت در دوران پیش از ساسانیان اطلاعات کامل و دقیقی در دست نداریم. گزارش و آگاهی های پراکنده ای که در آثار نویسندگان یونانی معاصر با هخامنشیان آمده است، بیشتر بازتاب دهنده شیوه تعلیم و تربیت فرزندان خاندان شاهی و درباریان است، ولی از دوره ساسانیان، به دلیل باقی ماندن آثار و منابع مکتوب متعدد، اطلاعات قابل توجهی درباره وضعیت و شرایط تعلیم و تربیت وجود دارد.

بررسی شواهد و مدارک

متن ۱: «ای اهوره مزدا، فرزندی به من ارزانی فرما که با تربیت و دانا باشد .... و به وظیفه خود عمل نماید. فرزند دلیری که نیاز دیگران را برآورد، فرزندی که بتواند در ترقی و سعادت خانواده، شهر و کشور خود بکوشد.» (خرده اوستا، ص ۱۳۴)

متن ۲: هرودت می نویسد: «سن تربیت در میان پارسیان بین پنج تا بیست و پنج است و سه چیز را به فرزندان خویش می آموزند: اسب سواری، تیر اندازی و راست گویی.»

متن ۳: در برخی اندرزنامه هایی که به خط و زبان پهلوی ساسانی باقی مانده، مطالب ارزشمندی درباره آموزش و پرورش دوره باستان وجود دارد. گزیده یکی از آن اندرزنامه ها که حاوی پرسش هایی در موضوع اهداف تعلیم و تربیت است، با اندکی تلخیص نقل می شود:

«هر مردم که به سن پانزده رسد، پس او را این چند چیز بیاید دانستن که: کیم؟ و خویش کیم؟ و از کجا آمده ام؟ و باز به کجا شوم؟ و از کدام پیوند و ریشه ام؟ و وظیفه و تکلیفم در گیتی چیست؟ از مینو آمده ام یا به گیتی بوده ام؟ انسان هستم یا دیو؟ دینم کدام است؟ سود و زیانم چیست؟ دوست و دشمنم کیست؟».

فعالیت ۴

الف - متن های شماره ۱، ۲ و ۳ به کدام یک از ابعاد تعلیم و تربیت اشاره می کنند؟
ب - با همفکری بگویید متن شماره ۳ شما را به یاد کدام یک از شعرهای مولانا می اندازد؟ دیوان غزلیات شمس را به کلاس بیاورید و آن شعر را بخوانید.

آموزش و پرورش اغلب در خارج از خانه و در مدرسه و یا آموزشگاه انجام می گرفت. به نظر بسیاری از محققان، در عهد باستان و مخصوصاً در زمان ساسانیان، تنها فرزندان خاندان شاهی، درباریان، اشراف و موبدان می توانستند به مدرسه بروند و تحصیل کنند،

تعلیم و تربیت در چند مرحله انجام می گرفت. کودکان تا پنج یا هفت سالگی در درون خانواده پرورش می یافتند و مادران نقش مهمی در آشنایی فرزندان خود با آداب و رسوم خانوادگی، اجتماعی، دینی و میهنی و آموختن راه و رسم پسندیده زندگی به آنان داشتند. مراحل بعدی

از عصر ساسانی، بعضی متن‌های آموزشی به زبان پهلوی باقی مانده است: اثری به نام **گزارش شطرنج** که راهنمای تعلیم بازی شطرنج و نرد در قالب یک قصه خیالی است؛ **آیین نامه نویسی** که راهنمای نوشتن نامه‌های حکومتی به مقامات و افراد مختلف بوده است؛ و **سور سخن** که راهنمای سخن گفتن در جشن‌ها و مهمانی‌هاست.

و صاحب منصبان حکومتی زیر نظر مرّبان، انواع ورزش‌ها از جمله سوارکاری را فرا می‌گرفتند.

علوم و مراکز آموزش عالی

اگرچه در ایران باستان با نام فیلسوفان و دانشمندان مشهوری همچون افلاطون، ارسطو و بقراط رو به رو نمی‌شویم، اما از مندرجات اوستا، شاهنامه، کتیبه‌ها و گزارش‌های تاریخ‌نویسان یونانی و رومی، می‌توان استنباط کرد که دانش و فرهنگ ایرانیان در سطح بالایی بوده است.

در کتاب اوستا مطالب گوناگونی درباره‌ی ارزش دانش و بزرگداشت دانشمندان وجود دارد. در این کتاب، فصلی به دانش اختصاص یافته و در آن مطالبی درباره‌ی پزشکی، دامپزشکی، ستاره‌شناسی، حکمت، امور اجتماعی و حقوقی و علوم طبیعی بیان شده است. همچنین ایران در دوران هخامنشیان، مرکز دانش‌ها و مبادلات فرهنگی بین کشورهای متمدن زمان بود و علوم و فنون بین‌النهرین، مصر، ایلام، هند و آسیای صغیر که جزء قلمرو این شاهنشاهی بودند، با دانش‌های ایرانی آمیخته شدند. مندرجات کتیبه‌ها و پاره‌ای از گزارش‌های مورّخان یونانی، به روشنی نشان می‌دهد که خاندان هخامنشی، پشتیبان و مشوّق جدّی دانش و هنر بوده‌اند.

پیشرفت علمی و فرهنگی ایران در دوره‌ی ساسانی، به مراتب بیشتر از دوره‌های قبل بود. شهریاران ساسانی به نشر علوم و بزرگداشت دانشمندان و رفاه حال آنان، علاقه و توجه زیادی داشتند. ایرانیان همواره علاقه‌مند بودند که از دانش و دستاوردهای علمی مردم دیگر سرزمین‌ها استفاده کنند.

اما برای فرزندان توده‌ی مردم از قبیل کشاورزان، پیشه‌وران و صنعتگران، این امکان فراهم نبود که در مدارس و آموزشگاه‌های آن دوره درس بخوانند. اینان به‌طور معمول، حرفه‌ی پدران خود را می‌آموختند. شواهدی وجود دارد که نشان می‌دهد برخی گروه‌های اجتماعی مانند پیشه‌وران و بازرگانان در ایران باستان، مخصوصاً در دوره‌ی ساسانیان، تلاش می‌کردند تا فرزندان‌شان بتوانند در مدرسه تحصیل کنند. بنا به نوشته‌ی کریستن سن، نویسنده‌ی کتاب «ایران در زمان ساسانیان»، گروه بسیاری از بازرگانان شهرها، دست‌کم، خواندن، نوشتن و حساب می‌دانسته‌اند.

قسمتی از برنامه‌های آموزشی و مواد درسی مدارس و آموزشگاه‌ها از قبیل آموختن اصول دین زرتشتی، فراگیری آداب و رسوم دینی و میهنی و مختصری خواندن و نوشتن، همگانی بود. علاوه بر آن، برای گروه‌های مختلف، آموزش‌های ویژه‌ای وجود داشت؛ مثلاً شاهزادگان و فرزندان صاحب‌منصبان سیاسی و نظامی، به فراگیری دانش‌های سیاسی، کشورداری، فنون رزمی و گاهی زبان‌های خارجی می‌پرداختند؛ فرزندان موبدان، تعلیمات دینی و اوستایی را آموزش می‌دیدند و فرزندان دبیران نیز خط، زبان، ادبیات و حساب را می‌آموختند.

در دوران ساسانی، آموزگاری، به عنوان یک شغل رسمی، به موبدان اختصاص داشت. آنان بر معارف دین زرتشتی، ادبیات پهلوی و برخی دیگر از علوم زمان خود تسلط داشتند. اداره‌ی آموزشگاه‌ها و مدارس نیز عموماً در اختیار موبدان بود. با این حال، کودکان و جوانان خاندان شاهی

بررسی شواهد و مدارک

اندرز اردشیر به مردم در شاهنامه

دگر آنکه دانش مگیرید خوار	اگر زیردستید اگر شهریار
...	
زمانی میاسای از آموختن	اگر جان همی خواهی افروختن
چو فرزند باشد به فرهنگ‌دار	زمانه ز بازی بر او تنگ دار

(گندی شاپور) پدید آمد. این شهر در حوالی دزفول کنونی در استان خوزستان قرار داشته است. در دانشگاه جندی‌شاپور، دانش‌های مختلفی مانند پزشکی، فلسفه، نجوم و الهیات تدریس می‌شد، اما پزشکی بیش از سایر رشته‌ها رونق و پیشرفت داشت و پزشکانی از ایران، هند و یونان در آنجا مشغول به کار بودند. این دانشگاه همچون دانشگاه‌های امروزی، دارای بیمارستانی بود که دانشجویان در کنار آموزش‌های نظری، در آنجا به صورت عملی با درمان بیماران آشنا می‌شدند. دانشگاه جندی‌شاپور تا قرون نخستین اسلامی به فعالیت خود ادامه داد.

از این‌رو، در زمان فرمانروایی خسرو انوشیروان، مبادلات فرهنگی با هند و روم گسترش یافت و در نتیجه آن، جنبش علمی‌نیرومندی در ایران پدید آمد. انوشیروان علاقه زیادی به مباحث فلسفی و دینی نشان می‌داد. او ضمن پناه دادن به تعدادی از فیلسوفان یونانی که بر اثر تنگ‌نظری امپراتور روم، به ایران پناهنده شده بودند، با آنان به گفت‌وگوی علمی پرداخت.

دانشگاه جندی‌شاپور: یکی از برجسته‌ترین مراکز علمی جهان باستان، دانشگاهی بود که در عصر ساسانی در شهر جندی‌شاپور

پرسش‌های نمونه

- چهار مورد از مهم‌ترین زبان‌های ایرانی دوران باستان را فهرست کنید و دلیل اهمیت هر یک از آنها را بیان کنید.
- به نظر شما چرا آثار ادبی مکتوبی از دوران هخامنشیان و اشکانیان بر جا نمانده است؟ (دو دلیل ذکر کنید)
- گوسان‌ها چه نقش فرهنگی‌ای در تاریخ ایران در عصر اشکانیان داشتند؟
- مهم‌ترین اهداف تعلیم و تربیت در ایران باستان چه بوده است؟
- با توجه به مطالبی که در درس ۱۲ در باره ویژگی‌های نظام طبقاتی عصر ساسانی خواندید، چه ارتباطی میان این نظام با آموزش و تحصیل وجود داشته است؟

هنر و معماری، نه فقط جلوه‌گاه ذوق و ظرافت و حس زیبایی‌شناسی هنرمندان است، بلکه مَعْرِفِ اندیشه‌ها، باورها و ارزش‌های مورد قبول جامعه نیز هست. در این درس، شما با بررسی وضعیت هنر و معماری ایران در عصر باستان، ویژگی‌های برجسته آن و خلاقیت‌ها و ابتکارات ایرانیان در این عرصه را شناسایی و ارزیابی می‌کنید.

● محوطه باستانی هگمتانه (همدان)

مادی‌ها

از دوره مادی، آثار هنری مختلفی شامل اشیای زرین و سیمین و ظروف سفالی به دست آمده که نشان می‌دهد هنرمندان مادی در فلزکاری، جواهرسازی و سفالگری مهارت درخور توجهی داشته‌اند. بدون شک، هنر مادی متکی بر تجربه و دستاوردهای هنری بومیان غرب فلات ایران بوده است که قرن‌ها پیش از مادی‌ها در این منطقه می‌زیسته‌اند و صاحب تمدن درخشانی بوده‌اند. دستاوردهای حکومت مادی در عرصه معماری نیز قابل توجه است. در این دوره، قلعه‌ها، کاخ‌ها و شهرهایی ساخته شد. مادی‌ها در قلعه‌سازی تبحر زیادی داشتند و برای مقابله با دشمنان خارجی، به‌ویژه آشوریان، قلعه‌های مستحکمی ساختند. پایتخت مادی‌ها شهر **هگمتانه** (همدان امروزی) بود که یونانیان به آن اکباتان می‌گفتند. این شهر از هفت قلعه تو در تو تشکیل شده بود و هر قلعه رنگ نمادین خاصی داشت. از دیگر شهرهای این دوره، می‌توان بیستون، اسپدانه (اصفهان) و کنگاور را نام برد.

هخامنشیان

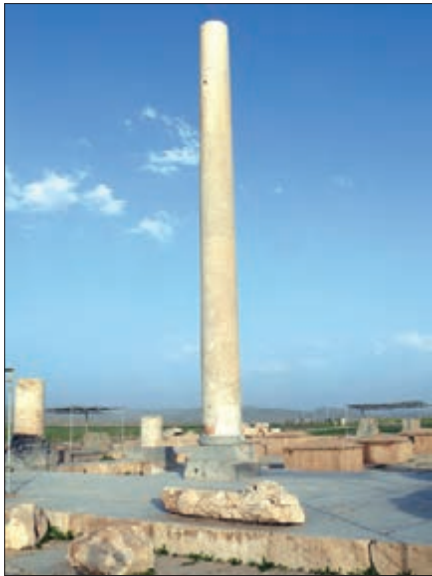
به دست آمده، امروزه زینت بخش موزه‌های ایران و جهان‌اند. یکی از ویژگی‌های مهم هنر و معماری هخامنشی، تأثیرپذیری از دستاوردهای هنری اقوام و ملت‌های تابع آن حکومت بود که پیشینه تمدنی درخشانی داشتند. پادشاهان هخامنشی به طور گسترده از مهارت و استادی هنرمندان و معماران سرزمین‌های قلمرو تحت فرمان خود استفاده می‌کردند. در این دوره، تجربه و سبک‌های هنری اقوام غیرایرانی با شیوه‌های بومی ترکیب شد و هنری به وجود آمد که کاملاً تازگی داشت و روح هنر ایرانی بر آن حاکم بود. دیگر ویژگی شاخص هنر و معماری دوره هخامنشی، درباری بودن آن بود؛ به این معنی که شکوه شاهانه و تشریفات و تجملات درباری را به نمایش می‌گذاشت. در واقع، بخش عمده آثار هنری شاخص و ساختمان‌های مجلل، به خواست شاهان و درباریان و برای زندگی تجملاتی و تشریفات آنان به وجود آمد.

در دوران هخامنشی، هنر و معماری ایران به سبب ثبات و آرامش، رونق اقتصادی و حمایت پادشاهان، به اوج شکوفایی رسید. از قلمرو پهناور هخامنشی، به‌ویژه پاسارگاد، تخت جمشید و شوش، آثار قابل توجهی از معماری، هنرهای تزئینی وابسته به معماری، نقش برجسته‌های سنگی و شاهکارهای مهم هنری دیگر برجا مانده است. نمونه‌هایی از آثار سفالین، فلزی، سنگی که از این مکان‌های تاریخی

قدیمی‌ترین بناهای این دوره که آثاری از آنها برجا مانده، در پاسارگاد، نخستین پایتخت هخامنشی برپا شدند. این مجموعه شامل کاخ شاهی و آرامگاه کورش هخامنشی بود. به نوشته مورخان یونانی، این ساختمان‌ها در میان باغ بسیار زیبایی قرار داشته‌اند.

یکی دیگر از ویژگی‌های هنر هخامنشی، طبیعت‌گرایی و استفاده از عناصر موجود در طبیعت مانند حیوانات و گیاهان در آثار هنری‌شان است.

معماری: مهم‌ترین بناهای دوره هخامنشیان شامل آرامگاه‌ها، کاخ‌ها، آتشگاه‌ها و دیگر ساختمان‌های عمومی است.

بقایای کاخ کورش - پاسارگاد

طرحی از کاخ کورش - پاسارگاد (مأخذ: هفت‌رخ فرخ ایران)

یک توضیح

هنر باغ‌آرایی: باغ ایرانی، جلوه‌ای از خلاقیت و علاقه‌مندی به طبیعت

هخامنشیان به درخت‌کاری و باغ‌سازی اهمیت فراوان می‌دادند. در آن زمان، باغبانان خلاق و با ذوق ایرانی، باغ‌ها یا پردیس‌های بزرگ و زیبایی ساختند که مشهورترین آنها در پاسارگاد و شوش بود. شیوه باغ‌آرایی یا پردیس‌سازی ایرانی در دنیای باستان از شهرت فراوان برخوردار بود و یونانیان و رومیان از آن تقلید می‌کردند. در دوران اسلامی، شیوه باغ‌سازی ایرانی، از شمال هندوستان در شرق تا شمال آفریقا در غرب نفوذ کرد و به اروپا راه یافت.

دوران داریوش یکم، اوج شکوه و عظمت معماری ایران است. این پادشاه در ابتدای حکومتش دستور داد کاخی بزرگ به نام آپادانا در شهر شوش به عنوان پایتخت اداری حکومت هخامنشی ساخته شود. در لوح سنگی یادبودی که در کاخ آپادانا کشف شده، داریوش بزرگ تأکید می‌کند که این بنای مجلل را با گرد آوردن بنّایان و کارگران ماهر و مصالح ساختمانی عالی از سراسر امپراتوری ساخته است.

بررسی شواهد و مدارک

داریوش یکم در سنگ‌نوشته کاخ آپادانا شوش گوید: «این کاخ که در شوش برپا ساختم، تزییناتش از مسافت‌های دور آورده شد... الوار درخت سدر از لبنان حمل شد. سنگ گران‌بهای لاجورد و عقیقی که در اینجا به کار رفته، از سُغدiana آورده شد. سنگ گران‌بهای فیروزه از خراسان آورده شد که اینجا تراش خورد ... کارگرانی که سنگ را تراش دادند، ایونیایی و ساردی (هر دو واقع در آسیای صغیر) بودند. زرگرانی که طلاکاری کردند، مادی و مصری بودند. مردمانی که درودگری کردند، ساردی و مصری بودند. مردانی که آجر پخته درست کردند، بابلی بودند. مردانی که دیوار را زینت‌کاری کردند، مادی و مصری بودند... داریوش شاه گوید: در شوش کاری بسیار بزرگ شد. اهوره‌مزدا، مرا حمایت کند».

فعالیت ۱

الف - محتوای این سنگ‌نوشته، کدام ویژگی هنر و معماری هخامنشی را نشان می‌دهد؟ برای پاسخ خود دلیل بیاورید.
 ب - مکان‌هایی را که در این سنگ‌نوشته ذکر شده، بر روی نقشه هخامنشیان در درس ۹ نشان دهید.
 پ - به نظر شما چرا داریوش یکم بر مشارکت معماران، هنرمندان و کارگران از سرتاسر قلمرو هخامنشی در بنای کاخ تأکید می‌کند؟

یک توضیح

میراث تمدنی ما در زیر ضربات پتک

در سال ۱۸۸۰ م. گروهی از باستان‌شناسان فرانسوی، کاخ آپادانا شوش را از دل خاک بیرون کشیدند و ستون‌ها و سرستون‌های کاخ را بردند و به فرانسه منتقل کردند و امروزه در شوش، فقط چند پایه ستون وجود دارد. بیشتر اشیای خارج شده از این مکان تاریخی، اکنون در موزه لوور پاریس نگهداری می‌شوند. ژان دیولافوا، باستان‌شناس فرانسوی در کتاب خاطراتش می‌نویسد: «دیروز گاو سنگی بزرگی را که در روزهای اخیر پیدا شده با تأسف تماشا می‌کردم. در حدود دوازده هزار کیلو وزن دارد. تکان دادن چنین توده عظیمی غیرممکن بود. بالاخره نتوانستم به خشم خود مسلط شوم؛ پتکی به دست گرفتم و به جان حیوان سنگی افتادم. ضرباتی وحشیانه به او زدم. سر ستون در نتیجه ضربات پتک، مثل میوه رسیده از هم شکافت».

(سفرنامه دیولافوا، سفرنامه ...، ص ۲۸۰)

○ قسمت‌های باقی مانده از کاخ آپادانا - موزه لوور - پاریس

آرامگاه‌ها، به زیبایی هرچه تمام‌تر کنده‌کاری شده‌اند. نقش و نگارهای کنده‌کاری شده بر روی سنگ، اغلب عبارت‌اند از: پیکره پادشاه و ملازمان او به هنگام پیروزی بر دشمنان و یا بارعام، پیکره حیوانات واقعی و افسانه‌ای و همچنین نمادها و نشانه‌های دینی. در نقش برجسته‌های صخره‌ای آن زمان، اهوره‌مزدا به شکل نمادین حلقه‌ای بال‌دار در حال پرواز بر بالای سر پادشاه، نمایان است.

پژوهشگران با مقایسه نقش برجسته‌های دوره هخامنشی با دوران پیش از آن، دریافته‌اند که سنگ تراشان هنرمندی که در خدمت هخامنشیان بوده‌اند، از نقش برجسته‌های بین‌النهرین و به‌ویژه نقش برجسته‌های آشوری، الهام و الگو گرفته‌اند.

عظیم‌ترین مجموعه ساختمانی و شاهکار معماری جهان باستان، یعنی تخت جمشید نیز به دستور داریوش یکم و جانشینانش، همچون کاخ آپادانای شوش، با مشارکت گروه کثیری از معماران، بتایان، هنرمندان و کارگران و نیز با گردآوری مصالح ساختمانی از سرتاسر قلمرو هخامنشی، برپا شد.

سنگ‌نگاره‌ها: تصمیم بر ایجاد بناها و به عبارت دیگر، ثبت رویدادها و اقدام‌های شاهان به وسیله کنده‌کاری نقش‌ها بر دیوارهای سنگی یا صخره‌های کوهستانی، در کشور ما پیشینه‌ای کهن دارد. از دوران هخامنشیان نقش برجسته‌های سنگی فراوانی باقی مانده که به وضوح، مهارت، ذوق و ظرافت هنرمندان سنگ‌تراش آن زمان را نشان می‌دهد. برخی از این نقش برجسته‌ها بر سینه صخره‌ای کوه‌ها و بسیاری دیگر از آنها بر روی دیوار بناهای حکومتی به‌ویژه کاخ‌ها و

● سمت راست: سردیس آشوربانیپال ترسیم شده براساس نقش برجسته کاخ نینوا و سمت چپ: - سردیس داریوش یکم ترسیم شده براساس نقش برجسته‌های بیستون و تخت جمشید.

فعالیت ۲

در تصویر بالا دقت کنید، چه شباهت‌هایی در آنها می‌بینید؟ از این شباهت‌ها چه نتیجه‌ای می‌توان گرفت؟

از دوران هخامنشیان، شماری تندیس یا مجسمهٔ جانوری در تخت جمشید و شوش یافت شده است. تنها تندیس انسانی باقی مانده که بزرگ‌تر از اندازهٔ طبیعی ساخته شده، پیکرهٔ بدون سر، متعلق به داریوش یکم است که در شوش از زیر خاک بیرون آورده شده است.

فلزکاری و جواهرسازی: ظریف‌ترین آثار هنری دوران

هخامنشیان را می‌توان در فلزکاری‌های نفیس و جواهرات ممتازی یافت که اختصاصاً برای پادشاه و درباریان ساخته شده‌اند. انواع گوناگونی از تکوک (ریتون) و دیگر ظرف‌های طلایی، نقره‌ای و مفرغی مزین به نقش‌های مختلف و نیز زیورآلات، از آن دوران کشف شده است.

یک توضیح

تکوک: که یونانی‌ها به آن **ریتون** می‌گفتند، ظرف مخصوص آشامیدن بوده که استفاده از آن از هزارهٔ چهارم ق.م. تا پایان دوره ساسانی در ایران رایج بوده است. در کل ظروفی را که جانورسان بوده و دارای روزنهٔ ورود و خروج مایع باشند تحت عنوان تکوک (ریتون) دسته‌بندی می‌کنند. موجودات مورد استفاده در ساخت تکوک‌ها، انواع حیوان‌های تخیلی و واقعی هستند. دقت در نوع نقوش و تزیینات این ظروف بیانگر باورهای اساطیری و آیین‌های مرسوم در ایران باستان است. تزیینات عمده تکوک‌ها (ریتون‌ها) عبارت‌اند از تزیین پیکره انتهایی به شکل موجودات مختلف، حکاکی نقوش روی بدنه و استفاده از حلقه‌های تزیینی.

● مجموعه‌ای از آثار هنری ایران از دورهٔ ایلام تا ساسانی (مأخذ: هفت‌رخ فرخ ایران)

بافندگی: از پارچه‌ها و دیگر بافته‌های عصر هخامنشی به جز قالی پازیریک چیزی باقی نمانده، اما جامه‌های پُر نقش و نگار و تزیین شدهٔ پادشاه و سپاهیان در نقش برجسته‌ها، نشان می‌دهد که هنر بافندگی در اوج قرار داشته است. بی‌شک، تالارهای بزرگ کاخ‌های پادشاهان در شوش و تخت جمشید با قالی‌ها و منسوجات نفیس و مرغوبی، مفروش بوده است.

اشکانیان

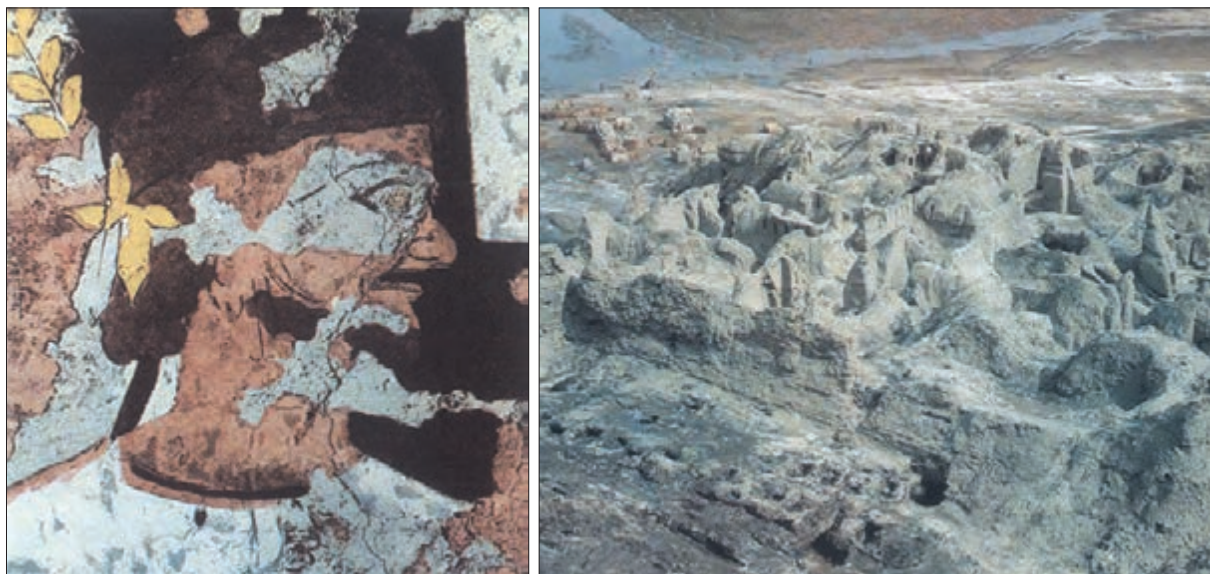
سلوکیان تمام تلاش خود را برای گسترش فرهنگ، هنر و معماری یونانی در ایران به کار گرفتند. در آن زمان

عدهٔ زیادی از یونانیان به میهن ما مهاجرت کردند و سکونتگاه‌ها و شهرهای جدیدی را بر پایهٔ اصول معماری یونانی پی افکندند. اشکانیان که در پی سلوکیان قدرت را به‌دست گرفتند، در آغاز، دنباله‌رو دستاوردهای فرهنگی و هنری یونانیان بودند، اما به تدریج از نفوذ فرهنگ، هنر و معماری یونانی در ایران کاسته شد.

معماری و شهرسازی:

در دوران اشکانیان، شهر و شهرنشینی گسترش قابل توجهی یافت.

از آثار برجسته معماری دوران اشکانیان می‌توان به بقایای شهر نسا، صد دروازه (دامغان)، معبد آناهیتا در شهر کنگاور در استان کرمانشاه، کوه خواجه سیستان و کاخ شهر هترا (الحضر) در نزدیکی موصل در کشور عراق اشاره کرد.

● بقایای بناهای کوه خواجه و نقاشی دیواری آن - سیستان - دوره اشکانی

● تزیینات معماری - دوره اشکانی

دوران اشکانیان به شمار می‌روند. در این دوره، سفال‌ها نقش و طرح متنوع و گوناگون نداشتند، اما دارای لعابی، اغلب سبز رنگ بودند.

مصالح ساختمانی در این دوره بیشتر شامل خشت، آجر، سنگ تراشیده و تراشیده است. ساخت بناهای طاق‌دار، گنبدی و دارای ایوان، از ویژگی‌های معماری دوران اشکانیان به‌شمار می‌رود. هنر گچ‌بری در زمان اشکانیان رواج یافت و در بناهای کوه خواجه، به نهایت ظرافت رسید. آرایه دیگری که در معماری اشکانی رواج داشته، نقاشی دیواری است.

پیکر سازی: هنر مجسمه‌سازی در دوره اشکانیان، متأثر از هنر یونانی رونق گرفت و مجسمه‌سازان آثار متعددی پدید آوردند. برجسته‌ترین این آثار، پیکره برنزی شاهزاده اشکانی است.

از دوران اشکانی، نقش برجسته‌هایی باقی مانده، اما از نظر فنی و هنری در سطح نقش برجسته‌های هخامنشی و ساسانی نیستند.

سفالگری، فلزکاری و جواهرسازی، از دیگر هنرهای رایج

○ ظروف فلزی و سفالی دوره اشکانیان

ساسانیان

برابری می‌کرد و گاه بر آن برتری داشت. هنر ساسانی ریشه در هنرهای کهن ایران و نیز هنر دوران هخامنشی و اشکانی داشت و حتی از هنر یونانی و رومی نیز تأثیر پذیرفته بود. پس از سقوط ساسانیان و ورود اسلام به ایران، هنر اسلامی، تأثیر بسزایی از هنر ساسانی پذیرفت.

حکومت ساسانی نیز همچون حکومت‌های پیشین و بلکه بیشتر از آنها، به هنر و هنرمندان اهمیت می‌داد. بر اثر توجه حکومت ساسانی به هنر و پشتیبانی آنان از هنرمندان، هنری پدید آمد که به لحاظ عظمت و شکوه، با هنر روم

○ بقایای طاق کسری (کاخ تیسفون)

دوران اسلامی شد و حتی معماران اروپایی نیز آن را تقلید کردند. در دوره ساسانی برای تزیینات داخلی کاخ‌ها و بناها از روش‌های گوناگونی مانند موزاییک‌کاری، نقاشی دیواری، گچ‌بری و نقش برجسته استفاده می‌شد.

آتشکده‌های متعددی هم که در این عصر در مناطق مختلف ایران ساخته می‌شد، به شکل گنبد چهارطاقی بود و آتش مقدس در درون آن نگهداری می‌شد.

در طی حدود چهار قرن فرمانروایی سلسله ساسانیان بر ایران، شهرهای متعددی در گوشه و کنار کشور، به‌خصوص در فارس و خوزستان به فرمان پادشاهان این سلسله برپا شد. طرح و نقشه شهرهای ساسانی همچون شهرهای اشکانی به شکل دایره بود.

معماری و شهرسازی: معماری و شهرسازی در دوره ساسانیان پیشرفت چشمگیری کرد. مهم‌ترین آثار معماری این دوره را کاخ‌ها، آتشکده‌ها، پل‌ها، کاروانسراها، قلعه‌ها و بندها (سدها) تشکیل می‌دهند.

معماری ساسانی با بنای کاخ اردشیر در فیروزآباد فارس (گور) آغاز شد و با ساخت کاخ تیسفون به اوج رسید. کاخ تیسفون که از آن به عنوان یکی از باشکوه‌ترین و زیباترین بناهای ساسانی یاد می‌شود، در کنار رود دجله ساخته شد. طاق یا ایوان کسری، بخشی از آن کاخ بود. از جمله ویژگی‌های برجسته معماری آن دوره، کاربرد وسیع گنبد، ایوان و طاق در ساخت بناها به‌ویژه کاخ‌ها بود. معماران چیره‌دست ایرانی در آن زمان، فنون و مهارت‌های ساخت گنبد را چنان توسعه و ترقی دادند که سبک کار آنان، الگویی برای معماران در

● عکس هوایی از بقایای شهر فیروزآباد (گور)

● نمونه بازسازی شده تصویر سمت چپ (مأخذ: هفت‌رخ فرخ ایران)

باقی مانده است که اکثر آنها در فارس، زادگاه خاندان شاهی قرار دارند. محتوا و مضمون اغلب این نقش‌ها، اعطای منصب شاهی از سوی اهوره‌مزدا به شاه و صحنه‌هایی از پیروزی‌های شاهان بر دشمنان‌شان است.

سنگ‌نگاره‌ها: هنر کنده‌کاری بر روی دیواره‌های سنگی و صخره‌ها، بار دیگر در دوره ساسانیان اوج گرفت و هنرمندان پیکرتراش، استعداد و نبوغ خود را به نمایش گذاشتند. از دوران ساسانی، نقش برجسته‌های فراوان و در مقیاس بزرگ

نقاشی و نگارگری: در دوران ساسانی، هنر نقاشی و نگارگری در ایران رونق و رواج چشمگیری یافت و نقاشان ایرانی در ترسیم نقوش گل و گیاه، جانوران و انسان، مهارت فراوانی از خود نشان دادند. نقش و نگارهای نقاشان ایرانی در عهد ساسانی، الهام‌بخش هنرمندان دوران بعد، به‌ویژه دوره اسلامی بود.

معروف‌ترین نقش برجسته دوره ساسانی، مجموعه طاق بستان است که دو طاق سنگی بزرگ و کوچک نقش‌دار و یک نقش برجسته بدون طاق را شامل می‌شود. آنچه این مجموعه را به طاق بستان معروف کرده، طاق بزرگ است که شکارگاه خسرو پرویز را در دیواره‌های داخلی طاق نشان می‌دهد.

یک توضیح

مانی، بنیان‌گذار آیین مانوی، نقاش ماهر بود. او با استفاده از هنرهای نقاشی، آیین خود را تبلیغ می‌کرد. یکی از کتاب‌های معروف مانی، ارژنگ نام دارد و مشتمل بر نقاشی‌های اوست.

برای مصرف خاندان شاهی و خانواده‌های اشرافی تهیه می‌شدند. بعدها هنرمندان کشورهای مختلف از همین نقش‌ها تقلید کردند. بر خلاف فلزکاری، هنر سفالگری در دوره ساسانی رونق گذشته را نداشت.

فلزکاری و قلم‌زنی: آثار نقره‌ای عهد ساسانی که با مهارت و ظرافت فوق‌العاده‌ای ساخته شده‌اند، از شهرت فراوانی برخوردارند. بیشتر آثار فلزی باقی مانده از این دوره را انواع بشقاب، سینی و کاسه تشکیل می‌دهند. این ظروف که دارای نقش و نگارهای بسیار زیبا و ظریف هستند، اغلب

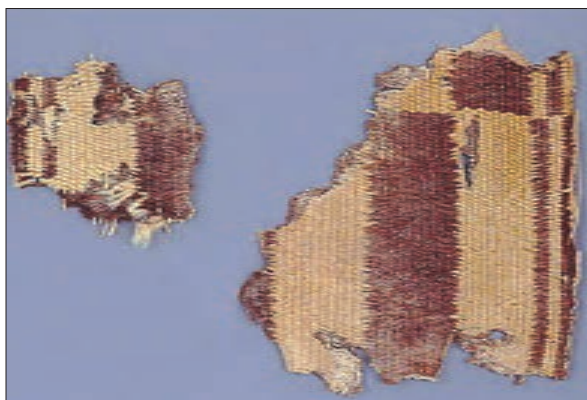
○ ظروف فلزی دوره ساسانی

● کرنا، یکی از سازهای موسیقی به جا مانده از دوره باستان

موسیقی: دوره ساسانی یکی از دوران‌های درخشان موسیقی ایران است. هنرمندان عرصه موسیقی در دوره ساسانی، بیش از پیش مورد توجه شاهان قرار گرفتند و از منزلت و امتیازات ویژه برخوردار شدند. از خوانندگان و نوازندگان آن دوره با عنوان گوسان، خُنیَاگر و رامشگر یاد شده است.

بافندگی: بافندگی، اعم از بافت پارچه و قالی، عرصه دیگری بود که هنرمندان عهد ساسانی، در آن استعداد و نبوغ هنری خود را برای خلق آثاری زیبا به نمایش گذاردند. منسوجات آن زمان، به ویژه پارچه‌های ابریشمی، بسیار ظریف و پرنقش و نگار بودند. شواهد موجود، بیانگر رونق و شکوفایی هنر فرش بافی در آن دوره است. قالی بهارستان که اعراب مسلمان از کاخ تیسفون به غنیمت گرفتند، شهرت بسیار دارد.

● قطعه‌هایی از بقایای پارچه‌های پشمی به جا مانده از دوره ساسانیان - موزه متروپولیتن - نیویورک

فَعَالِیت ۳

به پنج گروه تقسیم شوید و با راهنمایی دبیر خود، هر گروه یک بخش از آثار هنری دوره ساسانی را در قالب پاورپوینت معرفی و در کلاس ارائه کنید، الف - بناها، ب - سنگ نگاره‌ها، پ - ظروف فلزی، ت - سکه‌ها، ث - زیورآلات

پرسش‌های نمونه

- ۱) دو مورد از ویژگی‌های مهم هنر و معماری عصر هخامنشی را توضیح دهید.
- ۲) سنگ نگاره‌ها و نقش برجسته‌های دوران هخامنشی و ساسانی، حاوی چه مضامین و محتوایی هستند و چه اهمیتی در شناخت تاریخ آن دوران دارند؟
- ۳) برجسته‌ترین نوآوری‌های معماری اشکانی و ساسانی را شرح دهید.
- ۴) هنر نقاشی و نگارگری در عصر ساسانی چه وضعیتی داشت؟
- ۵) سه مورد از عوامل رونق و شکوفایی هنر و معماری ایران در دوران باستان را استنباط و بیان کنید.

منابع و مآخذ

- علاوه بر قرآن کریم:
- اتینگهاوزن، ریچارد و احسان یارشاطر، اوج‌های درخشان هنر ایران، ترجمه هرمز عبداللهی و رویین پاکباز، تهران، آگه، ۱۳۷۹.
- استنفورد، مایکل، درآمدی بر تاریخ پژوهشی، ترجمه مسعود صادقی، تهران، سمت، ۱۳۸۴.
- _____، درآمدی بر فلسفه تاریخ، ترجمه احمد گل محمدی، تهران، نشر نی، ۱۳۸۲.
- اطلس تاریخ ایران، گروه مؤلفان، تهران، سازمان نقشه‌برداری کشور، ۱۳۷۸.
- امپراطوری فراموش شده، جهان پارسیان باستان، گروه مؤلفان، ویراستاران انگلیسی: جان کرتیس و نایجل تالیس، ترجمه فرح مستوفی و دیگران، تهران، کتاب آمه، ۱۳۹۲.
- آدلر، فیلیپ. جی، تمدن‌های عالم، جلد ۱، ترجمه محمد حسین آریا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۳.
- آمیة، بی‌یر، شوش شش‌هزار ساله، ترجمه علی موسوی، تهران، فرزانه روز، ۱۳۸۹.
- باستان‌شناسی در ایران، هیئت باستان‌شناسی آلمان در ایران، ترجمه سروش حبیبی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۴.
- بشم، آرتور لولین، هند باستان، مترجمان فریدون بدره‌ای و محمود مصاحب، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۹۴.
- بلوکباشی، علی، بازی‌های کهن در ایران، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۶.
- بویس، مری و هنری جورج فارمر، دو گفتار درباره خنیاگری و موسیقی ایران، ترجمه بهزاد باشی، تهران، آگه، ۱۳۶۸.
- بهار، مهرداد و نصرالله کسرائیان، تخت جمشید، تهران، چشمه، ۱۳۷۷.
- بهرامی، عسکر، جشن‌های ایرانیان، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۹.
- بهروز، ذبیح‌الله، تقویم و تاریخ در ایران، تهران، [ابی‌نا]، ۱۳۶۸.
- بیرشک، احمد، گاهنامه تطبیقی سه هزار ساله، تهران، بنیاد بزرگ دانشنامه فارسی، ۱۳۸۰.
- بیک محمدی، حسن، مقدمه‌ای بر جغرافیای تاریخی ایران، اصفهان، دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۳.
- پنچیک، ریچارد، باستان‌شناسی کشف رازهای گذشته، ترجمه ساقی نخعی‌زاده، تهران، ققنوس، ۱۳۹۰.
- پوشاک در ایران، گروه مؤلفان، ترجمه پیمان متین، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۳.

پیگولوسکایا، ن، شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان، ترجمه عنایت‌الله رضا، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۷.

تاریخ تمدن و فرهنگ جهان، (جلد ۱ و ۲)، گروه نویسندگان، سرویراستار راس ئی.دان، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران، ۱۳۸۴.

تاریخ جامع ایران، (جلد ۱ تا ۵)، تهران، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران، ۱۳۸۴.

تفضلی، احمد، تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، به کوشش ژاله آموزگار، تهران، سخن، ۱۳۸۹.

تکمیل همایون، ناصر، نظام و نهادهای آموزشی در ایران باستان، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی، ۱۳۸۲.

تناولی، پرویز، قالیچه‌های تصویری ایران، تهران، سروش، ۱۳۶۸.

جانسون، پل، تاریخ تمدن مصر، ترجمه منصوره وحدتی احمدزاده، تهران، پارمیس، ۱۳۹۰.

دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۰، مدخل ایران، زیر نظر سید کاظم موسوی بجنوردی، تهران.

درانی، کمال، تاریخ آموزش و پرورش ایران قبل و بعد از اسلام، تهران، سمت، ۱۳۸۴.

دینوری، احمد بن داوود، اخبارالطوال، ترجمه احمد مهدوی دامغانی، تهران، نی، ۱۳۶۶.

دیولا فوا، مادام ژان، سفرنامه خاطرات کاوش‌های باستان‌شناسی شوش ۱۸۸۶-۱۸۸۴، ترجمه ایرج فره‌وشی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۹.

رائین، اسماعیل، دریانوردی ایرانیان از دوران‌های افسانه‌ای تا ظهور اسلام، ج ۱، تهران، [بی‌نا]، ۱۳۵۰.

رجبی، پرویز، هزاره‌های گمشده، (۵ جلد)، تهران، توس، ۱۳۸۰.

رفیعی، لیلا، سفال ایران از دوران پیش از تاریخ تا عصر حاضر، تهران، یساولی، ۱۳۷۷.

رضی، هاشم، گاه‌شماری و جشن‌های ایران باستان، تهران، فروهر، ۱۳۸۷.

زرین کوب، عبدالحسین، تاریخ مردم ایران، قبل از اسلام، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۰.

سامی، علی، تمدن ساسانی، (۲ جلد)، تهران، سمت، ۱۳۹۳.

سودآور، ابولعلا، هنر دربارهای ایران، ترجمه ناهید محمدشیرانی، تهران، کارنگ، ۱۳۸۰.

سید سجادی، سید منصور، نخستین شهرهای فلات ایران، جلد ۱ و ۲، تهران، سمت، ۱۳۸۴.

شاردن، ژان، سفرنامه، جلد ۴، ترجمه اقبال یغمایی، تهران، توس، ۱۳۷۲.

شهرستان‌های ایران‌شهر، با آوانویسی، ترجمه فارسی و یادداشت‌های تورج دریایی، مترجم (یادداشت‌ها) شهرام جلیلیان، توس، ۱۳۸۸.

شیپمان، کلاوس، مبانی تاریخ ساسانیان، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، فرزان‌روز، ۱۳۸۴.

علیزاده، عباس، تئوری و عمل در باستان‌شناسی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰.

فرای، ریچارد نلسون، میراث باستانی ایران، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۹۲.

فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، جلد (۱-۳، ۵، ۶ و ۹)، شورای کتاب کودک، زیر نظر توران میرهادی و ایرج جهانشاهی، نشر فرهنگنامه، ۱۳۷۷-۱۳۸۳.

فریدنی، نیکول، ایران، تهران، یساولی، ۱۳۷۳.

_____، مجموعه تصاویر، ترجمه کیوان معتمدی، تهران، مؤلف، ۱۳۸۰.

فوگل، اشپیگل، تمدن مغرب زمین، ج ۱، ترجمه محمدحسین آریا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۰.

کار، ای.اچ، تاریخ چیست؟، ترجمه حسن کامشاد، تهران، خوارزمی، ۱۳۹۶.

کالج، مالکوم، اشکانیان، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، هیرمند، ۱۳۸۰.

کریستین سن، آرتور، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه غلامرضا رشیدیاسمی، تهران، ابن‌سینا، ۱۳۵۱.

کمپفر، انگلبرت، سفرنامه، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۳.

گات‌ها، سرودهای زرتشت، ترجمه و تفسیر موبد فیروز آذرگشسب، تهران، فروهر، ۱۳۵۱.

گاردنر، هلن، هنر در گذر زمان، ترجمه محمدتقی فرامرزی، تهران، آگاه، ۱۳۶۵.

گدار، آندره، هنر ایران، ترجمه بهروز حبیبی، تهران، دانشگاه ملی، ۱۳۴۵.

گزیده‌ای از ده‌هزار سال هنر و تمدن ایران، تهران، موزه ملی ایران — تانیا، ۱۳۸۶.

گیرشمن، رمان، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۵.

_____، هنر ایران در دوران ماد و هخامنشی، ترجمه عیسی بهنام، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۱.

لوکاس، هنری، تاریخ تمدن از کهن‌ترین روزگار تا سدهٔ ما، جلد ۱، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران، کیهان، ۱۳۶۶.

-
- ماری کخ، هاید، از زبان داریوش، ترجمه پرویز رجبی، تهران، کارنگ، بی تا.
- ماکالا، سی بی، بنیادهای علم تاریخ، ترجمه احمد گل محمدی، تهران، نشر نی، ۱۳۸۷.
- مجیدزاده، یوسف، تاریخ و تمدن بین النهرین، ۳ جلد، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۹، ۱۳۷۶، ۱۳۸۰.
- محمدپناه، بهنام، کهن دیار، مجموعه آثار ایران باستان در موزه‌های بزرگ جهان، جلد ۱، سبزان، ۱۳۸۶.
- محمدی فر، یعقوب، باستان‌شناسی و هنر اشکانی، تهران، سمت، ۱۳۸۷.
- مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب، جلد ۱، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۸.
- مفتخری، حسین، مبانی علم تاریخ، تهران، سمت، ۱۳۹۲.
- ملایی توانی، علیرضا، درآمدی بر پژوهش در تاریخ، تهران، نشر نی، ۱۳۸۷.
- ملکزاده (بیانی)، ملکه، تاریخ مهر در ایران، جلد ۱، انتشارات یزدان، ۱۳۷۵.
- ملکشهمیرزادی، صادق، ایران در پیش از تاریخ، باستان‌شناسی ایران از آغاز تا سپیده دم شهرنشینی، تهران، پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۸.
- _____، مبانی باستان‌شناسی ایران، بین النهرین و مصر، تهران، مارلیک، ۱۳۷۵.
- ملول، غلامعلی، بهارستان، دریچه‌ای به قالی ایران، تهران، سیمین و زرین، ۱۳۸۴.
- موسوی گرمارودی، علی، داستان پیامبران، (۲ جلد)، تهران، قدیانی، ۱۳۷۷.
- میراث ایران، گروه مؤلفان (سیزده تن از خاورشناسان)، زیر نظر ا.ج. آبروی، ترجمه احمد بیرشک و همکاران، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۶.
- نامه تنسر به گشنسب، به کوشش مجتبی مینوی و محمد اسماعیل رضوانی، تهران، خوارزمی، ۱۳۵۴.
- نشانه‌هایی از دویست هزار سال همبودی انسان و جانوران در ایران، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۹۲.
- نفیسی، سعید، تاریخ تمدن ساسانی، به اهتمام عبدالکریم جریزه‌دار، تهران، اساطیر، ۱۳۸۳.
- نگهبان، عزت‌الله، مروری بر پنجاه سال باستان‌شناسی ایران، تهران، سبحان نور، ۱۳۸۵.
- نهج البلاغه، ترجمه سید جعفر شهیدی، تهران، شرکت انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۳.
- واندنبرگ، لویی و کلاوس شیپمان، نقش برجسته‌های منطقه الیمایی در دوران اشکانی، ترجمه یعقوب محمدی فر و آزاده محبت‌خو، تهران، سمت، ۱۳۸۶.

ولز، جرج، کلیات تاریخ، دورنمایی از تاریخ زندگی آدمی از آغاز تا ۱۹۶۰ م، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، سروش، ۱۳۶۵.

ویسهوفر، یوزف، ایران باستان، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران، ققنوس، ۱۳۷۷.

هرتسفلد، ارنست، ایران در شرق باستان، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۱.

هرمان، جرجینا، تجدید حیات هنر و تمدن در ایران باستان، ترجمه مهرداد وحدتی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۳.

هرودت، تاریخ، ترجمه هادی هدایتی، ج ۱، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۳۶.

هفت رخ فرخ ایران، به کوشش فرزین رضاییان تهران، شرکت طلوع ابتکارات تصویری، ۱۳۸۶.

هنرهای ایران، گروه مؤلفان، زیر نظر ر.دبلیو.فریه، ترجمه پرویز مرزبان، تهران، فرزانه روز، ۱۳۷۴.

هینتس، والتر، داریوش و ایرانیان، تاریخ فرهنگ و تمدن هخامنشیان، ترجمه پرویز رجبی، تهران، ماهی، ۱۳۸۷.

یارشاطر، احسان و دیگران، تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی ساسانیان، پژوهش دانشگاه کمبریج، جلد ۳ قسمت اول، گردآورنده جی.آبویل، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۴.

_____، تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی ساسانیان، پژوهش دانشگاه کمبریج، جلد ۳ قسمت دوم، گردآورنده جی.آبویل، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۳.

منابع لاتین

Encyclopedia WORLD MYTHOLOGY , London, first published, 1975.

Clibbom, booth, the splendor of Iran.v1(ancient times), London, 2001.

سایت‌ها و منابع الکترونیک

www.negahmedia.ir

<http://www.en.wikipedia.org>

www.iranatlas.info

معلمان محترم، صاحب نظران، دانش آموزان عزیز و اولیای آنان می توانند نظر اصلاحی خود را درباره مطالب کتاب های درسی از طریق سامانه «نظرسنجی از محتوای کتاب درسی» به نشانی «nazar.roshd.ir» یا نامه به نشانی تهران - صندوق پستی ۴۸۷۴ - ۱۵۸۷۵ ارسال کنند.

سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی